Samaj Foundation Che

नरेखा

main. Gurukul Kangri

२६३१६
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

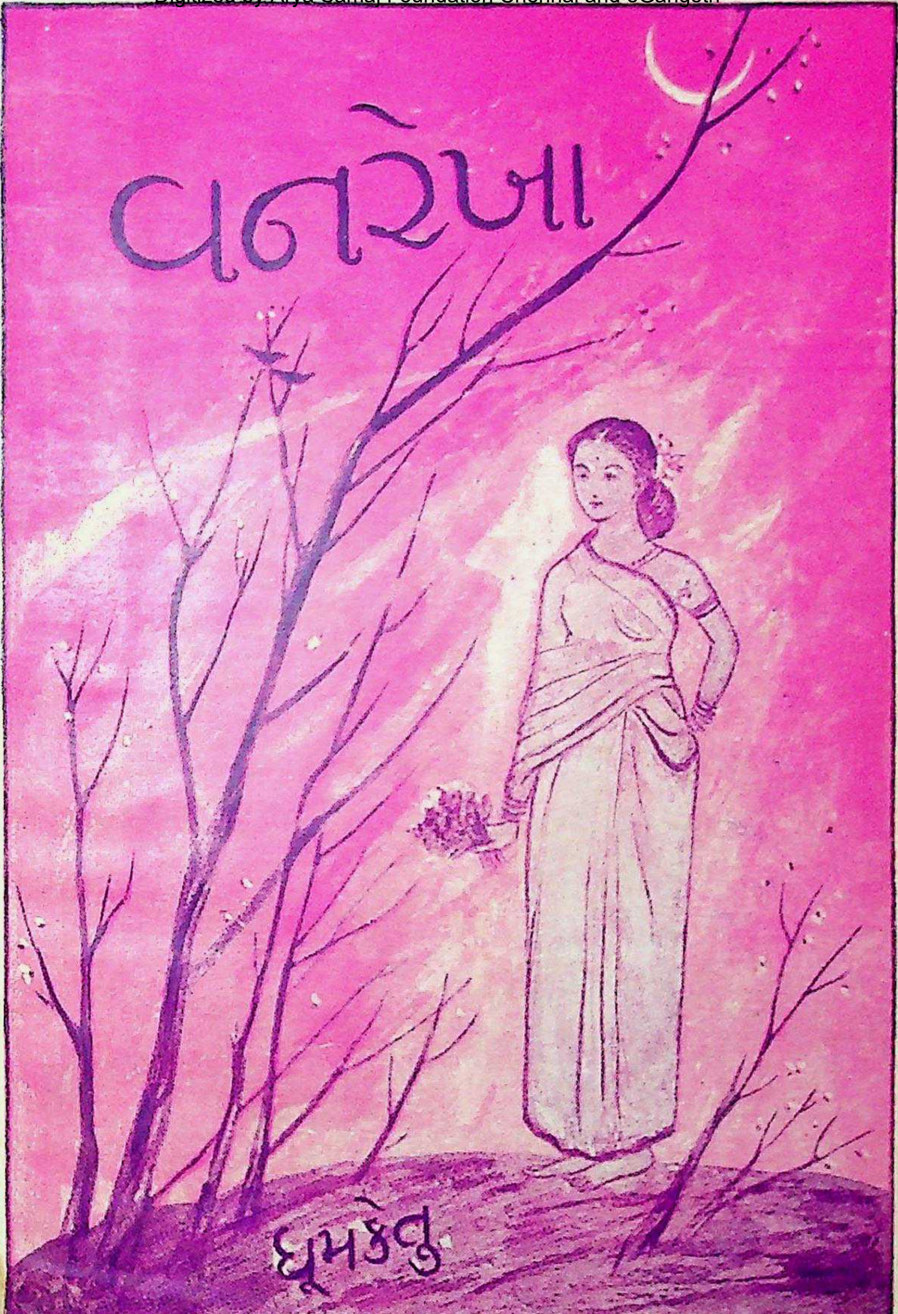

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्
पुस्तक संख्या 6805/28
पञ्जिका संख्या 26396
पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૬૪]

વનરેખા

[અભિનવ નવલિકાઓનો સંગ્રહ]

ધૂમકેતુ

CHECKED 1973
Initial

૩
રૂપિયા

સોલ એજંટ
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ.
૧૯૫૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક :
ગૌરીશંકર ગોવરધનરામ જોશી,
ખાનપુર, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પહેલી

[સર્વ પ્રકારના હક્ક લેખકને સ્વાધીન]

ઈ. સ. ૧૯૫૨

મુદ્રક :
ગોવિંદભાઈ જગશીભાઈ શાહ,
શારદા મુદ્રણાલય,
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તાવના

કાંઈ ખાસ કહેવાનું નથી. થોડી વધુ નવલિકાઓ આપી છે.

—ધૂમકેતુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ

કંસાર	૧
તિલકા	૮
સૂતેલાં ઝરણાં	૧૪
એક નોંધપોથી	૨૨
શરણાઈ	૩૩
જેનો જવાબ નથી	૩૭
સત્યનાં ખોખાં	૪૪
એક વિચિત્ર અનુભવ	૫૧
જંગલસાહેબ	૬૧
પદ્મિની [નાટક]	૬૫
સંસ્મરણિકાનું એક પાનું	૭૯
નારીનો પરાજય	૮૯
વનવગડાનાં ફૂલ	૯૮
રતનો ઢોલી	૧૦૯
વાત વિચિત્ર કે સાદી	૧૧૯
રંગ રંગનું જીવન	૧૨૫
વિદાય લે છે, માનવશ્રદ્ધા	૧૩૭
*સોનિયો ભાથી	૧૪૮
હૃદય અને પ્રેમ	૧૫૬
પોસ્ટ ઓફિસ [નાટક]	૧૬૮
અનાણ્યો શબ્દ	૧૮૬
શું સમજવું	૧૯૩
સમાધિ	૧૯૯
ધનજી મિસ્રી	૨૧૦

*બીજ બીજેથી મળ્યુ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વનરેખા

[ચૌદમો નવલિકા સંગ્રહ]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવલિકાસંગ્રહો

[આખો 'સેટ']

તણખા [નવમી આવૃત્તિ]
તણખા [ચોથી આવૃત્તિ]

મલ્લિકા ને બીજી વાતો

તણખા [ચોથી આવૃત્તિ]
તણખા [ત્રીજી આવૃત્તિ]
પ્રદીપ [ત્રીજી આવૃત્તિ]
આકાશદીપ
અવશેષ [બીજી આવૃત્તિ]
પરિશેષ
ત્રિભેટો [બીજી આવૃત્તિ]
[ત્રીજી આવૃત્તિ]
અનામિકા
પ્રતિબિંબ
વનછાયા

હવે પછી

છેલ્લા તણખા—ભાગ પહેલો
ભાગ બીજો
ભાગ ત્રીજો
ભાગ ચોથો

તેજની મૂર્તિઓ

[ઐતિહાસિક નવલિકાઓ]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કંસાર

આમે જમનારા તો સાત આઠ જણા હતા, પણ ઘરઘરાવ વીશી જેવું હતું, એટલે ઘરની બાઈને અને એની એકની એક દીકરીને સગવડતા રહે, માટે નવ વાગ્યેથી જ એક પછી એક આવવાનો ક્રમ અમે ગોઠવ્યો હતો. સાત આઠ એક સાથે ભેગા થઈ જાય તેવું ભાગ્યે જ બનતું. પણ રવિવાર હોય, અને સ્કૂલ, કૉલેજ, ઑફિસ, બેંક બંધ રહેવાનાં હોય ત્યારે કોઈ વહેલામોડા પણ આવતા.

આજે રવિવાર હતો. અમે ત્રણેક જણા સાડાનવે ત્યાં ભેગા થઈ ગયા. રસોડામાં થાળીઓ તૈયાર થવા માંડી. પણ ઘરની બાઈ આજે કાંઈક વધુ ધમાલમાં હોય તેમ જણાયું. અમે કલ્પના કરી હોત કે વધુ 'ચાર્જ' વિના કાંઈક મોં મીઠું થવાનું હશે, કારણકે બાઈ ઘરરખુ ડાહી હતી, એટલે ઘરાકી સાચવવા કોઈક વખત એવા અકસ્માત કરી નાખતી. પણ પડખેના ઓરડામાં લાલ પાથરણું પાથરીને, સૂડી સોપારી, પાનની રકાબી, ચૂનાની ડબી બધું ગોઠવીને ડોસો મકનજી બેઠો હતો, એટલે એ શક્યતા ઊડી જતી લાગી. મકનજીની કોઈ વાત માટે આ ધમાલ હશે તેમ લાગ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મકનજીએ પાઘડી પહેરી હતી. કપાળમાં મોટો ચાંલ્લો કર્યો હતો. હાથમાં માળા લઈ ને ત્યાં બેઠો બેઠો એ ફેરવ્યા કરતો હતો. પણ એની નજર ખડકી ઉપર હતી. ખડકી ઊઘડે ને કોઈ આવે તો એને આવકાર આપવા ઉપર એનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું હોય તેમ લાગતું હતું. એના હાથમાં યંત્રની માફક મણકા ફર્યા કરતા હતા.

એટલામાં ખડકી ઊઘડી. મકનજી તરત ઊભો થઈ ગયો. અમે ત્રણે જણા મકનજીની આ હિલચાલને મૂંગા મૂંગા શાંત રીતે જોયા કરતા હતા. ડોસો જબરો હતો, એટલે આજે આમ કોઈકની રાહ જોતો બેઠો હતો, તેમાં કાંઈક હેતુ હોવો જોઇએ એવું અમારા ત્રણેના મનમાં ચાલી રહ્યું હતું.

એટલામાં પ્રભુદાસે ધીમેથી કહ્યું: 'રૂપમતીનું કાંઈક થયું લાગે છે!'

પ્રભુદાસ અમારામાં વ્યવહારકુશળ મનાતા. અહીં કૉલેજમાં ભણવામાં દાખલ થયા તે પહેલાં એ ક્યાંક કારકુન હતા. એટલે આવી આડીઅવળી વાતોમાં એ બહુ ચોકસાઈ કરીને પછી જ વાત બહાર પાડતા.

'રૂપમતીનું? હોય નહિ!' મેં કહ્યું: 'એક તો બિચારી હજી નાની છે. ને કોઈ દિવસ કાંઈ વાત થતી હોય તેમ આપણે સાંભળ્યું પણ નથી!'

'રૂપમતી કોણ?' વિઠ્ઠલદાસ બોલ્યા. વિઠ્ઠલદાસ અમારામાં જરા ભોળાના ગણાતા. એમને આવી વાતોનો રસ ઘણો રહેતો, પણ ગતાગમ ઓછી હતી!

'તમે તે ક્યાં રહો છો?' પ્રભુદાસ બોલ્યા: 'રૂપમતી બીજી કોણ? આપણી આ મંજુલા.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલામાં મંજુલા રસોડામાંથી ભાણાં લઈને આવતી દેખાણી. એટલે અમે સૌ શાંત થઈ ગયા. ઘરની બાઈની આ નાનકડી છોકરી, મંજુલા, કોઈ કોઈ વખત નાટકનાં ગાયન બહુ સારાં ગાતી. એટલે અમે ટીખળમાં એનું નામ રૂપમતી પાડ્યું હતું. પણ વિઠ્ઠલદાસથી એ વાત અજાણી લાગી. ભણવાની માફક આવી વાતોમાં પણ એ હમેશાં પછાત જ રહેતો.

મંજુલા ભાણાં મૂકી રહી હતી, ત્યાં પ્રભુદાસે જ પૂછ્યું: 'મંજુલા! આજ કેમ બાપા ઘેર છે? માગવા કેમ નથી ગયા? કોઈ આવવાનું છે?'

મંજુલા થાળી મૂકતાં મૂકતાં હસતી હસતી ઊભી થઈ ગઈ: 'મને ખબર નથી!' તે બોલીને ઉતાવળે દોડી ગઈ.

'જો ને ગાંડી નહિ તો?' એમ બોલતી બોલતી એની મા તારા રસોડામાંથી બહાર આવી. પ્રભુદાસના બોલવા ઉપરથી એ વાતને સમજી ગઈ હતી. એ ઘણી જ ઘરરખુ, ડાહી અને સૌનાં મન સાચવી લેનારી શાણી બાઈ હતી. નાનકડી ઉમ્મરે વિધવા થયા પછી એના સાસરા મકનજી ડોસાને ને પોતાની એકની એક દીકરી મંજુલાને એણે જ છત્ર આપ્યું હતું. ઘરઆંગણે ઘરઘરાવ વીશી જેવું એ રાખતી. ને આઠ દસ જણા જમી જાય તેટલી સોઈ એણે ગોઠવી લીધી હતી. એટલે એમાંથી એનું ઘરખરચ નીકળી જતું. ને ડોસો મકનજી લોટ માગે, કથા કરે, આડાંઅવળાં પરચૂરણ કામ કરે, તેમાંથી એ પૈસા રળે તે સંગ્રહ થતો. જો કે ડોસો જબરો હતો, અને કોઈને હાથમાં પાઈ પણ આપે તેવો ન હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હમણાં હમણાંમાં એક નાટક કંપની ગામમાં આવી હતી, એમાં એના જ્ઞાતિનો છોકરો આવ્યો હતો તે આંહીં આવતો જતો રહેતો, તેમાંથી આ મંજુલાની વાત ઊભી થઈ હતી.

તારાએ જાણ્યું કે આ બધાને વહેલે મોડે ખબર તો પડવાની જ છે, તો એમની સલાહ લેવા જેવું કર્યું હોય તો એમને સારું પણ લાગે, ને ઘરના સંબંધ જેવો દેખાવ જળવાઇ રહે. ઘણી બાબતમાં એ સૌને પૂછતી રહેતી. એટલે એ મંજુલાને 'ગાંડી નહિ તો?' એમ કહેતી કહેતી પ્રભુદાસ પાસે જ આવી. અમારા સૌમાં મુરબ્બી જેવા એ મનાતા હતા.

'પ્રભુદાસભાઈ! રોટલી બરાબર છે નાં? કે વધુ કડક કરું?'

'ના ના બરાબર છે, બહેન!'

'તમને તો ખબર હશે નાં?' એમ બોલતી તે ત્યાં નીચે બેઠી, ને ભાણા ઉપરથી માખીઓ ઉડાડવા લાગી: 'આપણી મંજુલાનું હવે વહેલું મોડું ગોઠવવું પડશે. બાર તો થઈ ગયાં. ને ઉકરડી વધવે ચડી તો સૌને મૂંઝવી દે તેવી છે. જુઓને હમણાં બે મહિનામાં કેટલું ગજું કરી ગઈ!'

'રાખ્યો છે કોઈ ધ્યાનમાં?' પ્રભુદાસ ઘરવહીવટદારની શાંત ઢબથી બોલ્યા.

'આ પેલો આવતો નથી...?' એટલામાં બારણું ખખડ્યું ને ડોસો મકનજી પડખેના ઓરડામાંથી 'આવો આવો' કહેતો બહાર નીકળ્યો, તારા લાજ કાઢીને ઊભી થઈ ગઈ હતી, પણ બારણામાં એક રખડુ ગાયે માત્ર ડોકું કાઢ્યું હતું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ પ્રભુદાસભાઈને એક દિમાં ખોટું નહિ લાગી જાય!' મકનજી, ગાયને દેખીને પાછો ફરી જતાં તારાને બોલી ગયોઃ 'તમે આજ ઉતાવળ રાખો. હમણાં બધા આવશે!'

'આવશે તો આપણે ક્યાં એમને બહાર બેસારવા છે?' તારાએ કહ્યુંઃ 'આવશે તો ચાનું પાણી તૈયાર છે. ચૂલો ચૂલાનું કામ કરે છે. પ્રભુદાસભાઈ ને કાને વાત તો નાખવી! આપણા કરતાં બે અક્ષર એ વધુ ભણ્યા છે ને પોતાની નાની બેન હોય તેમ...' તારા વધુ બોલી શકી નહિ. એને આ પ્રસંગે મંજુલાના પિતાનું ખાલી સ્થાન સાંભરી આવ્યું. તેનો અવાજ આંસુઘેરો થઈ ગયો.

'હા હા, પૂછો પૂછો, એ ડાહ્યા માણસને પૂછીને વાત કરવી. મને ઠીક લાગ્યો છોકરો, એટલે મેં તમને કહ્યું!' મકનજી બોલ્યો. 'કાં પરભુદાસભાઈ! ધણીને સૂઝે ઢાંકણીમાં, કહેવત નથી?'

પણ એ દિવસ પહેલાં જ ડોસાએ તારાને ઉધડી લીધી હતી એ પ્રભુદાસને સાંભરતું હતું. અને એ ચણુચણાટીમાંથી જ કળી ગયો હતો કે તારાને વાત બહુ પસંદ નથી, પણ ડોસો પોતાનું ધાર્યું કરાવવા માગે છે. એ વખતે જ એને લાગ્યું હતું કે પેલા નાટકી છોકરાએ ગમે તેમ મકનજીને વશ કરી લીધો હતો!

મંજુલા તો કાંઈ સમજતી ન હતી. એને એમ હતું કે આ પણ નાટકનું એક વધુ ગાયન ગાવાનું હશે!

પણ તારા કેમ ડગી ગઈ તે પ્રભુદાસને કોયડો થઈ પડ્યો.

એટલામાં બારણું ખરેખર ઊઘડ્યું ને એક છોકરો અંદર આવ્યો. એ જ મંજુલાનો વર હતો. એનો દેખાવ રૂપાળો હતો, ને સ્ત્રી પાઠ ભજવતો એટલે મોહક જણાતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો. તારા ઉતાવળે રસોડા તરફ ચાલી, જતાં જતાં જ પ્રભુદાસને કહ્યું: 'આ આવ્યા છે તે જ. એનું નામ રસિકભાઈ!'

ત્યાર પછી એ વાત અમે ભૂલી ગયા પણ રસિકભાઈ અવારનવાર દેખા દેતા. પ્રભુદાસને એની મોહક આંખો, રૂપાળો ચહેરો, નાનકડો નાજુક દેખાવ, આકર્ષક હાસ્ય એ બધું કોયડા જેવું લાગ્યા કરે. એક વખત તે આવ્યો ત્યારે કાંઈક પડીકું સાથે લાવ્યો હતો. એ તો પરબારો મકનજીને જ મળવા ગયો. પણ એ આવ્યો ત્યારથી જ પ્રભુદાસને કાંઈક ચટપટી લાગી હતી. તે બેઠા થઈને આમ તેમ ફર્યા. પછી પછવાડે ગયા. ત્યાં તુલસીના છોડ હતા, ત્યાંથી બે ચાર પાન લઈ આવ્યા. પછી આવીને સૂનમૂન બેસી ગયા.

તે દિવસે હું ને પ્રભુદાસ બે જ જણા હજી આવ્યા હતા, તારા પોતે રોટલી દેવા આવી, ત્યાં પ્રભુદાસે એને કહ્યું: 'રસિકલાલ બાપાને ઠીક સાચવી લેતા લાગે છે! તમારે એટલી તો નિરાંત થઈ!'

'બાપાને નાં? હા, એ ઠીક થયું છે. બે'ય જણાને મળતી પાણ આવી ગઈ છે.'

તારા ગઈ એટલે મેં પ્રભુદાસને પૂછ્યું: 'શી વાત છે?'

પ્રભુદાસે ધીમેથી કહ્યું: 'ડોસાની દાઢ આણે પકડી લાગે છે.'

'દાઢ?' હું કાંઈ સમજ્યો નહિ.

'હમેશાં આ પડીકાં લઈને આવે છે એ જોતા નથી? ડોસાને એણે એ રીતે ખરીદી લીધો છે! મને લાગતું તો હતું જ કે મકનજી ડોસા મફતના ઢળે તો નહિ! કોઈ દી મગજ, કોઈ દી મેશૂબ, કોઈ દી પેંડા, કોઈ દી ઘારી આવતી લાગે છે. આ નાટકીયો જબરો છે. એણે ડોસાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જિહ્વાલોલુપતાને બરાબર જાણી લીધી. ને પહેલાં એમાંથી પોતાનો રસ્તો કાઢ્યો છે!'

એટલામાં રસિકલાલ બહાર આવતો જણાયો એટલે અમે વાત બંધ કરી. પણ એની સાંકડી જરાક કેરીવાળી ભૂખરી આંખો સામે પ્રભુદાસ જોઈ રહ્યો હતો. એ આઘો ગયો એટલે પ્રભુદાસ બોલ્યો: 'આ જબરો છે. બધાને પાણી પિવરાવવાનો લાગે છે!'

'બીજું કોણ છે?' મેં કહ્યું.

પ્રભુદાસ કાંઈ બોલ્યો નહિ. પણ રસિકલાલ રસોડા તરફ જતો હતો, તેની પછવાડે અર્થભરી રીતે જોઈ રહ્યો.

આઠેક દિવસ પછીની વાત છે. તે દિવસે કાંઈક તહેવાર હતો. સાંજે મિજબાની રાખી હતી. પણ હું અને પ્રભુદાસ ઘણા મોડા પડ્યા હતા. અમે ગયા ત્યાં તો બધે શાંતિ હતી. અમને લાગ્યું કે જમવાવાળા વહેલા જમી ગયા લાગે છે. અમે ઠીક ઠીક મોડા હતા. ત્યાં તો કોઈકની ઘડિયાળમાં દસના ટકોરા પણ સંભળાયા.

લાગ્યું કે આટલે મોડેથી કોઈકને બોલાવવાનો કાંઈ અર્થ ન હતો. બારણાને ખખડાવ્યા વિના જ અંદર દૃષ્ટિ કરી તો કોઈ જાગતું લાગ્યું નહિ. એક નાનકડો ઝાંખો દીવો માત્ર બળી રહ્યો હતો.

પ્રભુદાસે તપાસ કરવા માટે પાછળ આંટો માર્યો. ઘર પછવાડેની સાંકડી નેળમાં એક નાનકડી બારી હતી. કોઈકિ વખત એ મોડે સુધી ખુલ્લી રહેતી, કારણ કે નેળને બન્ને તરફ વંડી કરી લીધી હતી. વંડી ઉપર ચડીને એકાદ વખત અમે મોડેથી અંદર ગયા હતા તે અમને સાંભરી આવ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રભુદાસ તપાસ કરવા ગયો, ને હું તો હતો ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. પણ પ્રભુદાસને વધારે વાર થતી લાગી, એટલે હું પણ તેની પાછળ જવાની તૈયારી કરતો હતો. પણ એટલામાં મકનજીને ને મંજુલાને મેં બહારથી આવતાં જોયાં, એટલે ઊભો રહી ગયો.

'ઓહો ! કોણ ભાઈ છે કે ? તમારે ખોટી થવું પડયું ને અમારે ધરમધક્કો થયો ! કયારે આવ્યા હમણાં ?'

'અમે તો હમણાં જ આવ્યા. તમે કયાં ગયા હતા ?'

'આ રસિકભાઈએ નવા નાટકમાં આવવાનું કહ્યું હતું, તે જોવા ગયા હતા. પણ બારી ઉપર રસિકભાઈ નો જ ભેટો ન થયો ! આજ તો ગિર્દી પણ બહુ છે. એટલે પછી ધરમધક્કો કરીને પાછા આવ્યા.'

એટલામાં પ્રભુદાસ આવતા જણાયા. પણ તેની ચાલ ગંભીર હતી. જરાક મંદ પણ હતી. એમને જોઈને જ મકનજી બોલ્યો : 'લ્યો ! ભાઈ આવ્યા છે ને શું ? જમ્યા કે હવે ?'

'આજ તો બાપા ! ભૂખ જ નથી.' પ્રભુદાસે ઉત્તર આપ્યો. હું પ્રભુદાસનો જવાબ સાંભળીને નવાઈ પામ્યો. જમવા માટે તો અમે આવ્યા હતા.

'અરે હોય કાંઈ ? આજ તો તમને ભાવતું છે. કાં મંજુલા ?'

મંજુલાએ ડોકું ધુણાવ્યું, ને બારણાની સાંકળ ખખડાવી. પણ પ્રભુદાસની સામે જોતાં જ હું વિચારમાં પડી ગયો. મને થયું કે કહો ન કહો, પણ પ્રભુદાસ જ્યાં ગયા હતા ત્યાં કાંઈક થયું છે ! શું થયું હશે ? મારા મનમાં ગડભાંગ થવા માંડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલામાં અંદરથી ખડકી ઉઘડી.

મકનજીએ આગ્રહ કર્યો, એટલે પ્રભુદાસ આવવા તૈયાર થયો. પણ તેનું મન કાંઈ ઠેકાણે લાગ્યું નહિ. એટલે એને અંદર ખેંચી લાવવા માટે, હું બારણામાં જઈને એક વખત પાછો ફર્યો. પ્રભુદાસ કોઈકને જતાં જોઈ રહ્યો હોય તેમ, એક દિશામાં નજર માંડી રહ્યો હતો. મેં એનો હાથ પકડયો. જાણે ઊંઘમાંથી જાગતો હોય તેમ એ આગળ ચાલ્યો. પણ એ જ્યાં જોઈ રહ્યો હતો ત્યા જોવા માટે મેં દૃષ્ટિ કરી, ને હું પણ છળી ગયો.

આછા ઝાંખા અંધકારમાં કોઈ પડછાયો ચાલ્યો જતો દેખાયો. પણ એનું કદ, ચાલ, બધાં રસિકનાં જણાતાં હતાં.

પ્રભુદાસની સામે મેં જોયું: 'કોણ હતું? રસિક તો નહિ?'

પ્રભુદાસ કાંઈ બોલ્યા નહિ. તે મારી સાથે આગળ વધ્યા.

અમે જમવા બેઠા. તારા પીરસવા આવી. 'આજ તો પ્રભુદાસભાઈ મારા હાથનો કંસાર . . આપું . .'

'હા, હા, તમે નહિ આપો તો બીજું કોણ . . . . આપશે? કડવો કંસાર . . . .બહેન!'

પણ પ્રભુદાસનો હીણો, ધરતીના પેટાળમાંથી આવતો હોય તેવો, મંદ, નિરુત્સાહી, નિરાશાજનક જવાબ સાંભળીને તારા ચોંકી ગઈ લાગી! તે ઉતાવળે જ પીરસી ગઈ.

થોડીવાર પછી રસોડામાંથી, એક દબાયેલું, થીજી ગયેલું, માંડ સંભળાતું, ડુસકું સંભળાતાં અમે બન્ને ચમકી ગયા.

સામેથી તારાને બદલે મંજુલા થાળી લઈને આવી રહી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તિલકા

મોતીરામને પહેલાં તો નવાઈ જ લાગી. કોઈ દિવસ એ શુકન વિના ગોપાળની વાત ન કરનારી તિલકા આજે આ શું બોલી રહી હતી?

એણે એક પળભર તિલકા સામે જોયું. એના ચહેરામાં ખરેખર કાંઈક ફેરફાર હતો. એણે જે કહ્યું તેની સચ્ચાઈ ત્યાં બેઠી હતી. પણ એ તો તિલકાનું ભલું પૂછવું! ઘડી ઘડીના રંગ બતાવનારને હાથે પાછો પોતે મૂરખ ન બની જાય માટે મોતીરામ સંભાળથી બોલ્યો: 'લે, આજ તો તારી રસોઈ પણ કાંઈ ઑર બની છે! કાંઈ થયું છે કે શું?'

'થાય શું? મારી રસોઈ તો હમેશાં આવી હોય છે. પણ તમારું મન ઠેકાણે હોય તો ને? પણ મેં કહ્યું એ વાત કેમ ખાઈ ગયા? ગોપાળને ક્યારે બોલાવવો છે?'

'બોલાવીશું, બોલાવીશું. હજી તો હમણાં જ ગયો છે!'

'હમણાં શેણે ગયો છે? આજ દિવસ થાશે પંદર!'

'પણ એક બે મહિનો રહેવા તો દે. મામી જરાક ખોખરો કરશે, તો તારો જીવ લેતો આળસશે! હું એને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બોલાવું તો આંહી આવશે કે પાછી તારે એની એ પંચાત! નહાતાં, ખાતાં, વાત કરતાં, રમકડાં આપતાં રડ રડ ને રડ! એ મહિના ભલે ત્યાં રહ્યો!'

'પણ મને સૌ ખાઈ જાય છે!'

'એ તો બોલે સૌ. એ દિ બોલશે. એમને વીતે તો ન બોલે!'

તિલકાની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ પડવા લાગ્યાં.

મોતીરામ બોલ્યા: 'અરે! પણ એમાં રડે છે શાની? બીજા બોલે છે, પણ મેં કહ્યું છે તને કાંઈ?'

'તમે કહ્યું નથી, પણ મને હવે તો જાણે સૌ કહી રહ્યાં છે!'

'સૌ એટલે કોણ કોણ? એક તો આપણાં ઝમકું કાકી હશે, એ ચોવીશે કલાક નવરાં છે!'

તિલકા આંખ લુછીને ગંભીર થઈ ગઈ: 'મને સૌ કહી રહ્યાં છે. ઝમકુ કાકી પણ નહિ, ને જડાવમામી પણ નહિ. એ કોઈ કાંઇ બોલતાં નથી! પણ બીજાં મને બોલી રહ્યાં છે!'

'એક તું નામ લે ને!'

'એક તો જાણે, આ તમારી જૂઈની વેલી!'

'જૂઈની વેલી?' મોતીરામ સાંભળીને નવાઈ જ પામી ગયો. પહેલાં તો એ કાંઈ સમજ્યો નહિ. પોતાની બીજી વહુ પણ, ગાંડી થઈ ગઈ કે શું? એવું એના મનમાં લાગતાં એ ગભરાટમાં પડી ગયો. એની પહેલી વહુ નર્મદા સુવાવડમાં ગાંડી થઈને મરી ગઈ હતી. ને છ વરસના ગોપાળને સાચવવાનું એના માથા ઉપર આવ્યું હતું. એણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માન્યું હતું કે તિલકા એ છોકરાને જાળવી લેશે. પણ તિલકા તો દિવસના એક હજાર રંગ દેખાડનારી અજબની બાઈ નીકળી. ગોપાળને સાચવવાનો તો એક બાજુ રહ્યો, પણ ગોપાળના વાંક વિનાની એક વાત એની પાસે ન હોય! તેલ ગોપાળે ઢોળ્યું હોય. પ્યાલો ગોપાળને સંભાળતાં ફૂટી ગયો હોય. દાળ દાઝી હોય તો પ્રતાપ ગોપાળનો હોય. દૂધ ઊભરાઇ ગયું હોય, પણ એ તો ગોપાળ કૂતરાની પાછળ દોડતો હતો, ને પોતે એને લેવા દોડી તેમાં એમ થયું હોય!

આખા ઘરની ગેરવ્યવસ્થા ગોપાળને નામે ચડતી. ગોપાળને નામે બધી જ વાત બનતી. અને હમેશાં સાંજે તો આ છોકરાથી થાકીને તિલકાએ રોવાનું જ બાકી રાખ્યું હોય!

ને તે પણ મોતીરામને દેખતાં જ શરૂ થાય!

એટલે મોતીરામ થાકીને ગોપાળને એના મામાને ત્યાં મૂકી આવ્યો હતો. ત્યારપછી ઘરમાં શાંતિ હતી. પણ આજે તિલકાને આવી વાત કરતી જોઈને મોતીરામ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો! એને પહેલાં લાગ્યું કે સૂરજ પશ્ચિમમાં ઉગવાનો કે શું?

પણ જૂઈની વાત સાંભળીને તો એ ગભરાટમાં પડી ગયો! એને થયું કે તિલકા પણ ગાંડપણને પંથે વળી કે શું?

તેણે તેની સામે જોઈને કહ્યુઃ 'આવી ગાંડી વાત શું કરે છે? જૂઈની વેલી ક્યાંય બોલતી હશે?'

'જૂઈની વેલી તો બોલે છે, પણ પેલો કરેણનો છોડ પણ બોલે છે! એ પણ કહે છે, બાઈ! તારો દીકરો તેં ક્યાં મૂક્યો?' તિલકા કાંઈક આવેશથી બોલી.

'લે હવે ગાંડાં કાઢ માં, ગાંડાં. બોલ, આજ આપણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાવું છે સિનેમામાં ?'

'ગોપાળ વિના નહિ !' તિલકા બોલી.

'પણ તને થયું છે શું તિલકા ? કેમ આમ અચાનક ગોપાલની વાત કરવા મંડી છે? એક મહિનો એ ભલે ત્યાં રહ્યો !'

'પણ મને જાણે તમારું આખું ફળી ઠપકો આપતું સંભળાય છે !'

'હવે ઘેલાં કાઢ મા, ઘેલાં !'

મોતીરામ સમજી શક્યા નહિ કે આવો અચાનક ફેરફાર તિલકામાં ક્યાંથી આવી ગયો ? એણે ક્યાંક પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું કે આવા અચાનક ફેરફારો ગાંડપણની આગાહી કરે છે !

આ તિલકા પણ ગાંડી થઈ જશે તો દુનિયા આખી એને હસશે !

તે હાથ ધોઈને એકદમ ઊભા થઈ ગયા. 'તને બતાવવાનું તો હું ભૂલી ગયો' તે પ્રેમથી બોલ્યા: 'આપણા ફોટા આવ્યા છે !' તે બહાર જઈને કોટના ખિસ્સામાંથી ફોટા લઈ આવ્યા.

પણ તિલકાએ તો તેની સામે પણ જોયું નહિ !

મોતીરામને આ ફેરફારનું મૂળ સમજાયું નહિ.

એટલામાં ત્યાં ફળીમાં રહેનારી કાળવી કૂતરી બારણે આવી ચડી. મોતીરામને નવાઈ લાગી. તિલકા આ કૂતરી સામે જોઈ રહી હતી. એમને લાગ્યું કે ખરેખર ! આ તો ગાંડપણની શરૂઆત લાગે છે. તેની પછવાડે ચાર નાનાં ગલુડિયાંની લંગર લાગી હતી. એટલામાં તો 'બિચ્ચારાં !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ બોલીને તિલકા તરત ત્યાંથી ઉભી થઈ ગઈ.

મોતીરામને એની વાતમાં કાંઈ સમજણ પડી નહિ. કૂતરીનાં ચાર ગલુડિયાં તરફ જોઇને એમને કાંઈક સાંભરી આવ્યું હોય તેમ તે બોલ્યાઃ 'આની ભેગાં બે બીજાં બચ્ચાં કોનાં આવ્યાં છે? આ પણ આખા મલકનાં ભેગાં કરે છે!' તિલકા મોતીરામને જવાબ આપતી હોય તેમ ધીમેથી બોલીઃ 'હું પશુમાંથી પણ ગઈ એમ?'

'શાની વાત છે?' મોતીરામે ઉતાવળે પૂછ્યું.

'આ બધાં બચ્ચાં આનાં નથી, એ તમને ખબર છે?'

મોતીરામને નવાઈ લાગી. તેણે વાત આગળ વધારવા માટે જ કહેવાની ખાતર કહ્યું: 'ના'

'ત્યારે જુઓ. પેલી આપણી લાલ કૂતરી બે દિવસ પહેલાં, મોટરમાં આવી ગઈ! અને એના કુડદે કુડદા થઈ ગયા!'

'અરર! પણ એને તો બિચારીને બે બચ્ચાં હતાં!'

'તે બે દિ તરફડતાં રહ્યાં. રોતાં ફર્યાં. ત્રીજે દિવસે આ કાળવીએ પોતાનાં બે બચ્ચાં સાથે એમને પણ જાળવી લીધાં છે! આજ બે દિવસ થયાં હું એ જ જોયાં કરું છું, એનાં બચ્ચાં પેલી મરેલી માનાં બચ્ચાંને લડે છે, તો આ પક્ષ, નમાયાંનો ખેંચે છે! અને આ તો પશુ છે! મને લાગે છે. મને આ આખું ફળી જાણે એકલી બેઠી હોઉં ત્યારે ઠપકો આપે છે! તું પશુમાંથી પણ ગઈ?' અને તિલકા રોટલો લાવીને પેલાં બચ્ચાં પાસે ભૂકો કરવા બેસી ગઈ. મોતીરામ એ જોઈ રહ્યો. એટલામાં તિલકાની આંખમાથી દડદડ આંસુ પડવા મંડ્યાં. તે પોતાના પાલવથી આંસુ લો'તી બોલી : 'તમારે મને પશુમાંથી પણ કાઢવી ન હોય તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોપાલને તેડાવી લ્યો! આ તમામ વૃક્ષો ને વેલી ને ફળી પણ જાણે મને કાંઈક કહી રહ્યાં હોય તેવું લાગે છે! હું પશુથી પણ નપાવટ થઈ ગઈ એમ?'

મોતીરામ તો વાતનો આવો અંત જોઈને એક પળભર સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો!

એટલામાં તિલકા બોલી: 'તમે ગોપાલને બોલાવવાનું કરશો તે પછી જ મારે ઘી ખપે તેમ છે!

'આ પશુને કોણ કહેવા આવ્યું હતું કે તું નિર્માયાં ને સંભાળી લે જે! એને કોણે કહ્યું, કહો?'

'અરે! આવી વાતમાં તે શું જીવ રાખે છે?' મોતીરામ બોલ્યા.

'તમે મને પેલી વાત કહી હતી તે મને સાંભરે છે. પેલા એક સાધુ હિંદ છોડી જતા હતા ત્યાં ત્રણ નમાયાં કૂતરાંનાં બચ્ચાંને જોઈ ને, પોતાના અંચળામાં એમને રાખી લીધાં. એ કોની વાત છે?'

'એક સાધુ હતા. અતીશા એનું નામ.'

'એ હૃદય કેવું હશે? જેણે પેલાં ત્રણ નિર્માયાં બચ્ચાંને પોતાનાં કરી લીધાં!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂતેલાં ઝરણાં

એક વખત આંટા માર્યો, પણ ખાતરી ન થઈ. એટલે બીજી વખત હું ત્યાંથી નીકળ્યો પણ હજી પૂરેપૂરી ખાતરી થતી ન હતી.

મનમાં થયું કે લાગે છે તો એ જ. પણ એ આંહીં ક્યાંથી હોય? જોવામાં કાંઈક ભૂલ થતી લાગે છે! પણ આંખ, નાક, અણુસાર, મોં અરે! એ જરાક સ્મિત કરતી, ત્યારે જે મધુરતા ફેલાઈ રહેતી એ મધુરતા, બધી જ સામગ્રી તો કંચનની યાદ આપી જતી હતી. એટલે ખાતરી કરવા માટે હું ત્રીજી વખત ત્યાંથી નીકળ્યો.

એ વખતે ચોક્કસ લાગ્યું કે કહો ન કહો, પણ આ છે તો કંચન જ! પછી મનમાં ગડભાંગ ચાલી: 'કંચન હોય તો પણ એ આંહીં શું કરવા બેસે? અને આવા જેવાતેવા કપડામાં, ફૂટપાથ ઉપર, અને આવા ગરીબમાં ગરીબ લત્તામાં, દાળિયા, મમરા, રેવડી, ટીકડી, વેચવા, એ શું કરવા બેસે? એને આવો દિવસ આવી ગયો હોય એમ? વાતનો કંઈ મેળ બેઠો નહિ.

સામે એક પાનવાળાની દુકાન જોઈ. ત્યાં અમીરી પાન ખાવા માટે હું ગયો. ત્યાંથી કંચન વિષે વખતે કાંઈક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માહિતી પણ મળે!

અમીરી પાન બનાવવા માટે પાનવાળાએ સામાન્ય રીતે પેલા લોટામાં રહેતો કાથાનો દાતણીયો કૂચો પાન ઉપર ફેરવવો શરૂ કર્યો, ત્યાં જ મેં કહ્યું: 'કેટલાં છોકરાં ભેગાં થયાં છે, પેલી બાઈ પાસે! બસ ટીકડી જ ટીકડી! જ્યાં જુઓ ત્યાં ટીકડીનું જ ચાલ્યું છે! મેલી ખાંડ ખાઈ ખાઈને હાડકાં ગળી જવાનાં, બીજું શું?'

પાનવાળાએ 'કાતરેલી નાખું કે?' એમ સવાલ કરીને એક સોપારી કાતરતાં કાતરતાં જ જવાબ વાળ્યો: 'આજ તો ઘરાકી ઓછી છે! નહિતર ત્યાં તો લંગર લાગે છે! એને આમાંથી ક્યાં કમાણી કરવાની છે? એટલે આઘે આઘેથી પણ છોકરાં આંહીં પહોંચે છે!'

'આમાંથી બીજી કમાણી તો શું થાય? ખીચડી નીકળે.' મેં કહ્યું.

'પણ આ બાઈ બેઠી છે એ તો કંઈકને ખીચડી આપે તેવી છે! આ તો ઠીક, એ ઘડી મનને રમાડવાની વાત!'

'એમ?' મને નવાઈ લાગી હોય તેમ મેં કહ્યું: 'આંહીં ફૂટપાથ ઉપર બેસીને આ ટીકડીઓ, અમસ્તી જ વેચે છે? ત્યારે તો એ પણ ખરી!'

'માણસ માત્રને સા'બ! કાંઈક ને કાંઈક કામ જોઈએ! કામ ન હોય તો માણસ ગાંડું થઈ જાય!'

પાનવાળાએ એની ધાણાની ડાબલી ઉઘાડતાં ઉઘાડતાં કહ્યું: 'ધાણા નાખું?'

'ધાણા, વરિયાળી જે નાખવું હોય તે નાખોને! સુગંધી નાખો તો પણ ચાલશે! તમે કેમ કહ્યું, માણસ માત્રને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામ જોઈએ? એને ઘેર કોઈ કામ નથી?'

'ઘર ગણો, બા'ર ગણો, જે ગણો તે એનો આ ફૂટ-પાથ. છોકરાંવને પણ પ્રેમથી જાળવી જાળવીને, હાથ પકડીને દાળિયા મમરા જે આપવાનું હોય તે બરાબર હાથમાં આપે ને વળી થોડેક આઘે મૂકી આવે પણ ખરી! એને આ લગની લાગી ગઈ છે! પૈસાની વાત નથી!'

એટલામાં સામેથી એક નાનકડા છોકરાને, હાથમાં દાળિયા મમરા આપીને એને રસ્તો ઓળંગાવવા માટે કંચન જ આ બાજુ આવી રહી હતી. પેલા છોકરાને એ મોટેથી કહી રહી હતીઃ 'અબ સમ્હાલકે જાના હો લાલિયા! કલ પૈસા લાના.ટીકડી, બિના પૈસા, નહિ મિલેગી! કલ પૈસા લાના હો!' છેલ્લું વાક્ય બોલીને એ દુકાનદાર સામે હસી પડીઃ 'યે હમેરા લાલિયા બહાદર, બિના પૈસે કે ધંધેમેં, સબસે અવ્વલ નંબર આ જાયગા! કલ બિના પૈસા આયા થા, આજ ભી બિના પૈસા આયા. લેને દેનેકા ગંડુકા કામ! હમેરા લાલિયા બહાદર કો કોઈ નહિ પહોંચેંગા! યે હમેરી લંગર કા બાદશાહ હે!'

લાલિયો પણ જાણે મશ્કરી માણતો હોય તેમ હસતો હસતો મારી પાસેથી ચાલ્યો ગયો. વધારે ખાતરી કરવા માટે હું કંચન સામે જોઈને કાંઈક બોલવા જતો હતો, ત્યાં તો એની સામેની ફુટપાથ પરની રિયાસતમાં એક બકરીનો હુમલો આવ્યો. એટલે એ દોડતી ત્યાં ગઈ! 'અરે! હટ હટ, હમેરી રિયાસત પર હૂમલા લાતે હો?' બકરીને તે હાંકતી બોલી રહી. અને પછી બીજા છોકરાવને સાચ-વવામાં પડી ગઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાનવાળો બોલ્યો : 'એવું છે સા'બ! એક દી આને, કોઈની સામે આંખ ઊંચી કરીને જોવાની ફુરસદ પણ ન હતી, એવો એનો દોમદોમ દોર ચાલતો હતો. આજ આ લંગર આડે નવરાશ નથી! જુઓ પેલાં બીજાં નાન. કડાં ભૂલકાં પણ એની દુકાને જ આવતાં લાગે છે!'

પાનવાળાએ બતાવ્યું ત્યાં મેં જોયું, તો બે ચાર ભૂલકાં આ બાજુ આવી રહ્યાં હતાં. એ પણ આ 'ફૂટપાથ-વાલી 'માં'ની ભલમનસાઈની વાત કરતાં જતાં હોય તેમ લાગ્યું. ભુલકાંની સૃષ્ટિમાં એની 'માં' એ નામે ખ્યાતિ લાગી!

'અરે! કલ એક પેસેમેં હમેરી સારી મુઠ્ઠી ભર ગઈ હો! એક હી પેસે મેં!'

બીજો ભુલકો એ સાંભળીને રહી શકયો નહિ: 'અરે, પરસુ હમકુ એક પેસે મેં દો ટીકડી મિલ ગઈ!'

'હમને તો તીન પેસા બાકી રખ્ખા હૈ!'

'એવું કોણ કરે? પછી 'માં' આપતી બંધ થઈ જાય!' અંદર કોઈક વ્યવહારડાહ્યું પણ હતું.

મને લાગ્યું કે આ સઘળાં જ છોકરાંઓના દિલમાં કંચન ની 'મા!' જેવી કોઈ મૂર્તિ ઊભી થઈ ગઈ લાગે છે!

એટલામાં કંચન વળી આ: તરફ આવતી લાગી. આ વખતે એણે એક આંગળીએ કોઈકનું ભૂલકું વળગાડયું હતું, અને એને કાંઈક અપાવવા માટે જ એ આ બાજુ આવતી હતી. તેણે ત્યાં દુકાને આવીને એક પૈસો ધર્યો: 'અરે ભૈ! યે હમેરે સમશેર બહાદુર કો ગુલાબી ટીકડી ચૈ યે. હમેરે ભંડારે મેં ધોલી નીલી પીલી નારંગી ટીકડી હૈ. મગર સમશેરજી કુ તો ગુલાબી ચૈ યે. ક્યું સમશેરજી?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમશેરજી નામ વાળા, અરધા નાગા જેવા નાનકડા છોકરાએ લાડમાં જ, ઊંચે જોયા વિના જવાબ વાળ્યો;

'હમકુ તો ગુલાબી ચૈ યે!'

'હાં દેખો! સમશેરજી કુ તો ગુલાબી ચૈ યે! ક્યું સમશેરજી?'

પાનવાળો હસી પડ્યો. તેણે પણ ગુલાબી ટીકડી આપતાં કહ્યું: 'લ્યો! સમશેરજી! આ ગુલાબી!' પણ પાનવાળા પાસેથી ટીકડી લઈને કંચને સમશેરજીનો હાથ પકડીને તેમાં એ મૂકી. સમશેરજી હાથમાં ટીકડી લઇને ચાલતો થયો. મેં કંચન સામે જોયું, અને મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ! કંચન જ હતી એ વિષે હવે શંકા ન રહી. પણ ઘણા સમય પહેલાં મેં એને જોઈ હતી–તે વખતે એનો સીનો અને રૂઆબ જુદાં જ હતાં. માત્ર જે મધુરતા તે વખતે હતી, એ આજ પણ હજી ત્યાં રહી ગઈ હતી. હવે કાંઈક પ્રૌઢ જેવા જણાતા એના દેહમાંથી વર્ષો પહેલાંની, એક વખતની જુવાન, સુંદર, મસ્તીખોર, સ્મિતભરી કંચન તરત મારી કલ્પનામાં આવી ગઈ! મેં એને પૂરેપૂરી ઓળખી કાઢી. એ તો એ જ!

એણે પણ મને ઓળખ્યો હોય તેમ લાગ્યું: 'ક્યું સેઠજી! આપ ઈધર રહેતે હો?'

'નહિ જી! મેં તો . . . .'

કંચન પાછી ફરી. તેની સાથે હું ચાલ્યો. કંચન તો ઓળખાણી, પણ એની આ ટીકડીઓ, ગોળીઓ, રેવડી, મમરા, એ વાત કાંઈ સમજાણી ન હતી. એને ખરેખર આમાંથી ખીચડી કાઢવાનો વખત આવ્યો હતો કે શું હતું?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને એમ ન હોય તો આંહીં આવી સડી ગયેલો દુકાન એ કેમ ચલાવતી હતી ? મને એમાં કાંઈ સમજાયું નહિ.

'તમે આંહીં આ દુકાન કરી છે ?' મેં ચાલતાં ચાલતાં પૂછ્યું: 'મારી ઓળખાણ પડે છે ? સાંભરે છે કે ભૂલી ગયાં ?'

'વો દિન' એટલું બોલીને એ ચુપ થઈ ગઈ. 'અબ તો સબ વેર વીખેર હો ગયા. જાન તે હો વો નાગપુરવાલી કિધર હે ?' એણે અચાનક પૂછ્યું.

'નાગપુરવાલી ?'

'ક્યું ભૂલ ગયે ? વો સબસે છોટી થી ! ઓર કુછ શ્યામ થી ? બરાબર કલાલકી દુકાન કે સામને બૈઠતી થી.'

'હાં હાં, વો પદ્મા ?'

'હાં, વો પદમા !'

'નહિજી ! માલુમ નહિ. ક્યું પૂછતે હો ? કોઈ બાત હે ઉસકી ?'

'બાત તો અબ ક્યા ? અબ તો જમાના બીત ગયા ! અચ્છા ! મેરે દુકાન પર તો ફિર લંગર લગી ! હમેરી તો કોઈ રિયાસત હે !' તે હસતી હસતી બોલી: 'જબ દેખો તબ મામલા ભરપૂર ! અરે ! ઓ વાલિયા જી ! આપકુ ક્યા ચૈતા હે ?' તેણે એક છોકરાને ત્યાં ઊભેલો જોઈને પૂછ્યું.

અને તે પોતાની 'રિયાસત' સંભાળવા માટે ઉતાવળે ચાલી !

એની આ રિયાસતમાં એક દેવદારનું ખોખું હતું. બે ત્રણ કાચ નાખેલાં ડબલાં હતાં. એક નાનકડી પેટી હતી. પાથરવાનો કોથળો હતો. પાછળ પાણીની માટલી હતી ! એક બકરીનું બચ્ચું પણ ત્યાં હતું ! એ બચ્ચું પણ ત્યાં જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેસતું ! એ પણ રિયાસતમાં હતું !

એની રિયાસતમાં જરાક લંગર ઓછી થાય તો પછી હું જાઉં એમ વિચારીને હું જરાક આઘોપાછો જઈ આવ્યો. પાછો આવ્યો ત્યારે કોઈ ન હતું. હું ત્યાં ગયો: 'મુજે ભી દો પેસે કી ટીકડી દીજીએ !' મેં બે પૈસા કાઢ્યા.

'અ રે ! સે ઠ જી !' તે હસતી હસતી બોલી. જે વખતે એ જુવાન હતી, રૂપભરી રમણી હતી, કલાલની દુકાન સામે જ ઘણું ખરું બેસતી, ત્યારે જે મધુરતા એના ચહેરા પર રેલાતી હતી, એ જ મધુરતા હજી પણ ત્યાં હતી. તે વખતે લાગતું કે એ હાસ્ય કરતી નહિ, હાસ્ય એની પાસેં આવતું. આજ પણ એ જ અકૃત્રિમ મીઠાશ એમાં હતી.

મેં કહ્યું, 'પદ્માની શી વાત તમારે જાણવી હતી ?'

'કુછ નહિ સેઠજી ! મગર આપકુ યાદ હે, એક છોટી સી લડકી, કોઈ કોઈ વખત હમેરી સાથ મેં નજર આતી થી ? આપકુ યાદ હૈ ?'

'હાં, હાં યાદ હૈ. ક્યા બાત હૈ ઉસકી ?'

'વો લડકી હમારી થી. વો લડકીકુ પદ્મા લે ગઈ !'

'પદ્મા લડકીકુ લે ગઈ ?'

'એક દિન ઉસને લડકીકો ગુપત કર દી. ફિર ખુદ ભી ચલ ગઈ ! મેરી વો લડકી કુ મેં કભી ભૂલી નહિ. આજ ભી વો યાદ આતી હે. યે સબ ભૂલકે જૈસી, વો છોટી થી. ખૂબસૂરત થી. યે સબ બચ્ચોંકુ દેખતી હૂં, ઔર હમકુ ઉસકી યાદ સતાતી હે !' તે બોલીને જમીન સામે જોઈ રહી.

એની વાત સાંભળીને મને ઘણી જ નવાઈ લાગી.

'ફિર તુમને યહાઁ યે ક્યા શુરૂ કિયા હે ? કિસ લિયે યે સબ ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૈસા નહિ હૈ તુમેરી પાસ? કમાણી તો ધૂમ ચલતી થી!'

'સેઠજી! પૈસા તો ક્યા હૈ? યે સબ તો મિટ્ટીકા ખેલ હૈ. મગર નાગપુરવાલીને તો હમેરા કલેજા નિકાલ દીયા. અબ કલેજા કો ઈધર ઉધર ઢૂંઢતી ફીરતી હૂં. યે બચ્ચોંમેં વો ફિર મિલ જાયગા—તો અચ્છા! હમેરા દિન કાટનેકા કામ ભી ચલતા રહેતા હૈ! આઈયે દેવીજી! આપ હમસેં નારાજ હો ગઈ હો? કીધર ચલ ગઈ થી?'

સામે એક પાંચ છ વર્ષની છોકરી તેની સામે પૈસો ધરી ટીકડી લેવા માટે ઊભી હતી.

'ક્યા ચહિયે? ટીકડી?'

'લીલી આપજો!' દેવીજી બોલી.

'નીલી? અચ્છા! દેવીજી! નીલી લો!'

કંચને એક ડબલામાંથી બે લીલી ટીકડી કાઢી હું તો એની મૃદુતાભરેલી વાણી સાંભળી જ રહ્યો હતો. એટલામાં એણે દેવીજીનો હાથ એટલા વાત્સલ્યથી પોતાના હાથમાં લીધો કે કેમ જાણે એ કમળ હોય!

—અને પછી એમાં ધીમેથી પ્રેમભરેલી રીતે બે ટીકડી મૂકી, તેની મૂઠી પણ વળાવી: 'સમાલના હો! દેવીજી!'

થોડીક વારે એની આ ક્રિયાનું રહસ્ય સમજાતાં હું છક્ક થઈ ગયો. તે આખો દિવસ આ ભુલકામાં પોતાનો પાઠ ભજવી રહી હોય તેમ જણાયું. બીજી મોટી લંગર આવી રહી હતી, એટલે હું ત્યાંથી ઊઠ્યો; પડખે રસ્તા ઉપર કોઈ જુવાન એકાદ રસમયી કાવ્યપંક્તિને લલકારતો જઈ રહ્યો હતો:

'સૂતેલાં ઝરણાં જાગે ને પ્રેમ બંસી વાગે,
માનવીને હૈયાં મળ્યાં!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક નોંધપોથી

લખનારનું નામ જોવા માટે એકદમ છેલ્લું પાનું ખોળી કાઢ્યું, પણ ત્યાં કોઈનું નામ ન હતું. પહેલું પાનું તો ફાટી ગયું હતું. બીજાં બધાં પાનાં તપાસ્યાં. ઝીણા અક્ષરે કાંઈક વચ્ચે લખ્યું હોય તો એ પણ જોયું. અક્ષરો કોના જેવા છે તે અનુમાન કરવા મંડ્યો. પણ કાંઈ કહેતાં કાંઈ વધુ પ્રકાશ મળ્યો નહિ.

છેવટે એક ખુરશીમાં ગોઠવાઈને વાંચવા મંડ્યો. જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ લાગ્યું કે કોઈકે પોતાની આખી જીવનકથા જ આંહીં લખી નાખી છે. આજ દિવસ સુધી નજરે ન ચડેલી આ નોંધપોથી, અચાનક આજ મળી આવી એ પણ એક કોયડા જેવી વાત હતી. પણ અમે હમણાં જ આ ઘર બદલાવ્યું હતું. અને અંદરના બધા ખંડો સજવામાં જ વખત કાઢ્યો હતો, એને આ મારા બેઠકખંડને બરાબર સાફસૂફ કરવાનો હજી વખત જ મળ્યો ન હતો.

આજે ચારે તરફની સાફસૂફી માંડી, ત્યાં ભીંત-તાકામાં એક ચોરખાનું ઉઘાડતાં, કોઈકની આ નોંધપોથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નજરે ચડી. મને લાગ્યું કે અમારી પહેલાં જે ભાડૂત આંહીં રહેતો હશે, તેની કોઈ નોંધપોથી રહી ગઈ લાગે છે. અંદર શું લખ્યું છે તે જોવા એકાદ પાન ફેરવ્યું. ત્યાં કોઈ કે પોતાની વાત એમાં કહી હોય તેવું જણ્યું. એટલે લખનાર કોણ છે તે જોવા છેલ્લાં પહેલાં પાનાં જોયાં, બીજી બધી આડી અવળી નોંધો દેખી, પણ લખનારના નામનો પત્તો મળ્યો નહિ.

શાહીના રંગ ઉપરથી લાગ્યું કે ઘણા વખત પહેલાં એ લખાયલી હશે. વાંચતો ગયો તેમ તેમ એમાં તલ્લીન થતો ગયો.

નોંધપોથી નીચે પ્રમાણે હતી.

'મને તે વખતે અભિમાન હતું, અને આજ પણ એ અભિમાન છે કે મારી યાદશક્તિ એ મારી જ યાદશક્તિ છે. એક વખત વાંચતાં જ કોણ જાણે કેમ એ સઘળું મારા મગજમાં વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ જતું હતું.

'હું બી. એ.ના છેલ્લા વર્ષમાં હતો. મેં ઈતિહાસ અર્થશાસ્ત્ર લીધેલ હતાં. તે વખતે પરીક્ષા મુંબઈમાં થતી હતી. મારી નાનકડી કોલેજનો હું ઘણો હોંશિયાર વિદ્યાર્થી ગણાતો હતો. પણ મુંબઈના મહારથીઓમાં મારો શું હિસાબ હશે, એ વિચાર મને આવ્યા કરતો હતો. એટલે હું પંદરેક દિવસ વહેલો મુંબઈ જઈ પહોંચ્યો.

'ત્યાં હું એક સાર્વજનિક સ્થળમાં ઉતર્યો હતો. મારી પડખેની ઓરડીમાં એક શ્રીમંત માણસ ગામડામાંથી પોતાના કોઈ રોગનિદાન માટે આવીને ઊતર્યો હતો. એણે મુંબઈના તે વખતના પ્રખ્યાત ડૉ....... ને તે માટે બોલાવ્યા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ડૉક્ટર સવારમાં આવ્યા ત્યારે હું વાંચતો હતો. પણ પડખેના ખંડમાં વાતચીત થતી જોઈ મેં જરા કાન દીધા. આ ડૉ. . . . નું નામ . . . . તે ઘણા પ્રખ્યાત ડૉ. મનાતા હતા. એટલે મેં એમની વાણી સાંભળવાની કુતૂહલતાથી પ્રેરાઈને વધારે ધ્યાન આપ્યું. પણ આશ્વાસન, આશા કે ઉત્સાહ કે ધીરજનો પણ એક શબ્દ કહેવાને બદલે ડૉક્ટર જેમ કોઈ અણઘડ આદમીને દબડાવે તેમ આ શ્રીમંત દર્દીને માત્ર દબડાવી રહ્યા હતા. અને આંહીંના લોકો બધા કેવા આળસુ છે, કેવા વિજ્ઞાનશૂન્ય છે, કેવા મરણને માટે લાયક છે, એવી વાત કાંઈક આવેશથી કહી રહ્યા હતા!

'થોડીવાર પછી એમણે એમની ફી — જે એ જમાના પ્રમાણે રાક્ષસી ગણાય તેટલી મોટી હતી — તે ફી ખિસ્સામાં નાખી, ને પોતાની બહાર ઊભેલી મોટરમાં બેસીને ચાલતી પકડી! તરડમાંથી જોતાં પેલો દર્દી હતાશ જેવો પડ્યો હતો, ને ત્યાં ઊડી રહેલા એક ફરફરિયા ઉપરથી લાગતું હતું કે ડૉક્ટરે એમાં દવાનાં નામ લખ્યાં હતાં! તે સિવાય કાંઈ જ કર્યા વિના, મુંબઈનો આ માણસ માત્ર પૈસા લઈ ગયો હતો! અને પાછો પોતાનો વખત કેટલો કિંમતી છે એ બતાવવા વારંવાર એને ઘડિયાળ કાઢતો મેં જોયો હતો!

'માનવ ઉપરની શ્રદ્ધા ડગાવી દે તેવો આ પહેલો પ્રસંગ મને આંહીં જોવા મળ્યો. પણ એ વાતને હું વિસરી ગયો. મારે તો મારી પરીક્ષાનું કામ હતું. ત્યાંના સર્વોત્તમ ગણાતા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને હું જાણતો પણ હતો. એમાંના કેટલાકને હું મળ્યો. મને હૃદયમાં એક આત્મશ્રદ્ધાનો રણકો આવી ગયો. કદાચ એ અભિમાન પણ કહેવાય. થયું કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમાંનો એક પણ 'સ્કોલર' મારી હરોલનો નથી. હરોલનો હોય તો પણ નિષ્પક્ષપાત પરીક્ષકો મને પહેલો નંબર આપ્યા વિના નહિ જ રહે. મારો પ્રથમ વર્ગ નિશ્ચિત હતો, પ્રથમ નંબર નિશ્ચિત હતો. મને જ સૌથી મોટું ઇનામ મળશે એ નિશ્ચિત લાગતું હતું. મહાન પ્રોફેસર થઈને દેશવિદેશમાં કીર્તિ મેળવવાનાં, પ્રવચનો કરવાનાં, હજારો શ્રોતાઓને આકર્ષવાનાં, હું સ્વપ્નાં સેવી રહ્યો. મારું મોટામાં મોટું ને શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સ્વપ્ન જ આ હતું. દેશવિદેશમાં કીર્તિ મેળવવી, વિદ્વાનોમાં નામના મેળવવી. વર્ષો સુધી લંબાતી ઐતિહાસિક શોધખોળને અંતે નવો પ્રકાશ આપીને એક અદ્વિતીય સિદ્ધિનો ધ્વજ ફરકાવવો!

'મારા સ્વપ્નને સિદ્ધ થવાને કેટલા થોડા દિવસ બાકી હતા!

'જેમ જેમ હું મુંબઈના સ્કોલર ગણાતા વિદ્યાર્થીઓને મળતો ગયો, તેમ તેમ મારો આત્મવિશ્વાસ વધતો ગયો. મેં જે ચોપડીઓનાં નામ આપ્યાં, એમાંના કેટલાકે તો, એ નામ પણ પહેલી જ વખત સાંભળ્યાં હતાં!

'મારા મનથી મારો 'ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ' નિર્ણીત થઈ ગયો હતો!

'એ વાત તો પતી ગઈ. પરીક્ષા થઈ ગઈ. હું ફર્સ્ટ-ક્લાસમાં આવ્યો પણ 'ફર્સ્ટ' નહિ, સેકંડ!

'પહેલો ન આવું પછી ગમે ત્યાં આવું એ મારા મનથી નામોશી ભર્યું હતું. પણ આની ઘણી ઊંડી અને સ્થાયી અસર તો મારા ઉપર ત્યારે થઈ, જ્યારે મેં ઊડતી વાતો ઉપરથી સાંભળ્યું કે મારો નંબર ખરી રીતે પહેલો જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો, પણ એક ઘણા જ લાગવગવાળા માણસને લીધે માત્ર એક જ માર્કનો ફેર રાખીને મને બીજો નંબર આપવામાં આવ્યો હતો! મને આઘાત તો આ થયો, ત્રણ પરીક્ષકોમાંથી ઓછામાં ઓછા બે ભારતવિખ્યાત હતા, ને નૈતિક અચળતાના સ્તમ્ભ ગણાતા હતા.

'કેટલીક વખત એવું બને છે, જે વાત પરત્વે માણસ ઘણો જ ઉત્સાહી, આગ્રહી, વિશ્વાસુ હોય તે વાત સહેજ તફાવતે રહી જતાં, માણસનું મન એક પ્રકારની અત્યંત નિર્વેદી ઉપેક્ષાજનક નીરસ દૃષ્ટિ મેળવી લે છે! એ દૃષ્ટિ પછી ડગતી નથી, કે સેંકડો બીજાં ઉદાહરણોથી ફેરવાતી પણ નથી. મારા સંબંધે એવું જ થયું. મને માણસ જાત ઉપરથી વિશ્વાસ જ ઊઠી ગયો.

'આ વિષે હું જ્યારે જ્યારે વિચાર કરું છું, ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે, એ પરિણામ અનિવાર્ય જ હતું! મારો ખેલ, જીવનમરણ ખેલ ખેલતા નટ જેવો ખેલ હતો. ઊંચે દોરડા ઉપર જે વખતે નટ એક ધ્યાન થઈને જીવન-મરણના સમતોલતા જાળવી રહ્યો હોય તે વખતે એક જરાક જેટલો પણ કર્કશ અવાજ, એનું સહેજ જ ધ્યાન ભંગ કરી દે, તો એનું પતન, અને સર્વનાશ, એ જેમ નિશ્ચિત હોય છે, તેમ જ આમાં થયું હતું. મેં એટલી મહેનત કરી હતી, એટલું ધ્યાન એમાં સ્થિર કર્યું હતું, એટલી તો સજ્જડ તૈયારી કરી હતી, આત્મવિશ્વાસનો એવો રણકો મને સંભળાયા કર્યો હતો કે મને માત્ર એક જ માર્ક, અને તે પણ ખોટી રીતે, બીજે નંબરે મૂકવામાં આવ્યો એ વસ્તુએ, મને ધરમૂળમાંથી હલાવી કાઢ્યો હતો! હવે હું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આગળ વધવાની પણ ઉપેક્ષા સેવતો હતો. વિદ્યાની ઉપાસનાને પણ બહુ પ્રસિદ્ધિ આપવામાં ઉપેક્ષા સેવતો હતો. કોઈ માણસની મૈત્રી પરત્વે પણ ઉદાસીન રહેતો હતો. મેં એક શાંત સ્થળમાં નાની નોકરી લઈ લીધી. પુસ્તકાલય વસાવ્યું. માણસોનો સંસર્ગ જ છોડી દીધો: મારી પ્રવૃત્તિમાં હું લીન થઈ ગયો. પુસ્તકો, પુસ્તકો ને પુસ્તકો! બીજી કોઈ વાતમાં મને રસ રહ્યો ન હતો. માત્ર મને થયેલો અન્યાય — એક જ પણ ભયંકર અન્યાય, જીવનમાં સ્થાયી થઈને બેઠો રહ્યો હતો. અને જીવનના તમામ વ્યવહારને જાણે કે એ સંચાલન આપી રહ્યો હતો! એટલું જ નહિ, હરપળે તક મળતાં જ એ પ્રગટ થઈને વાતાવરણને કાંઈક તીખા કટાક્ષથી જરાક કડવું પણ બનાવતો રહ્યો હતો! આ બરાબર ન હતું, એમ પણ મને ઘણી વખત લાગતું. પણ સમય જતો ગયો તેમ તેમ એ વસ્તુનાં મૂળ ઊંડાં ઊતરતાં ગયાં! છેવટે તો, માનવમાં શ્રદ્ધા જ નહિ — એ એક સ્થાયી સિદ્ધાંત થઈ ગયો! માનવમાં શ્રદ્ધા નહિ — કેવી ભયંકર વાત હતી; અને છતાં એ જ કેટલું બળ આપી રહી હતી!

'એક વખત એવું બન્યું, હું કલકત્તા જઈ રહ્યો હતો. ત્યાં આપણા દેશની મોટામાં મોટી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની સભા થવાની હતી. તેમાં ભારતવિખ્યાત પુરુષો આવવાના હતા. વચ્ચેના કોઈક સ્ટેશને પૂછપરછ કરતાં સમાચાર મળ્યા કે પડખેના જ ડબ્બામાં, અમારા તે વખતના પરીક્ષક અને હવે તો નિષ્ણાત ગણાતા એક અર્થશાસ્ત્રી પણ સાથે મુસાફરી કરી રહ્યા હતા. તેમનું નામ......મને તરત લાગ્યું કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેવળ પ્રાંતભેદને કારણે આ માણસે મને તે વખત પરીક્ષામાં ભયંકર અન્યાય આપ્યો હતો. તે સમયની નિરાશા ફરીને પ્રગટી હોય તેમ મને રોમ રોમમાં અગ્નિ પ્રગટ્યો. હું તો સીધો જ એમની બેઠક ઉપર ગયો. તે કાંઈક છાપું વાંચી રહ્યા હતા. મને જોઈને એમણે જરાક બેસવાની જગ્યા કરી દીધી. મેં કોઈ પણ જાતના પ્રવેશક વિના કે ગર્ભિત સૂચન પણ આપ્યા વિના એમને એકદમ જ સીધો સવાલ કર્યો: 'સાહેબ! હું જાણવા માગું છું. . . . . સાલમાં . . તમે ઈતિહાસ અર્થ-શાસ્ત્રમાં બી. એ. માં એક પરીક્ષક હતા?'

'તે થોડીવાર મારી સામે જોઈ રહ્યા. પણ પછી એમણે નિખાલસતાથી કહ્યું: 'હા, હું હતો! કેમ?'

'તે વખતે કેટલા વિદ્યાર્થીઓ પહેલા વર્ગને લાયક હતા તે કાંઈ સાંભરે છે?'

'એમની યાદશક્તિ ઘણી જ તીવ્ર લાગી. તેમણે સહેજ પણ અચકાયા વિના કહ્યું: 'ત્રણ!'

'પણ એ ત્રણમાંથી એક મિ. . . . .કરીને હતા, તે વિષે તમને કાંઈ યાદ રહ્યું છે?'

આખો પ્રસંગ એના મગજમાં બેઠો હોય તેટલી તત્પર-તાથી તેમણે કહ્યું, 'હા, હા, બરાબર યાદ છે. કોઈ પણ પ્રોફેસરનું માન મુકાવી દે એટલી નિષ્ણાત શક્તિ એ 'પેપર' માં હતી. એ 'પેપર' પછી એના જેવો બીજો કોઈ 'પેપર' મેં તપાસ્યો હોય તેમ યાદ આવતું નથી. એટલે એ બરા-બર યાદ છે. ખરેખર કોઈ પ્રતિભાસંપન્નનો એ જવાબ હતો. પણ તમે શા માટે આવો સવાલ પૂછો છો?'

મેં કહ્યું; 'કારણ કે એ 'પેપર' લખનાર હું પોતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ હતો!'

'ઓ હો! એમ? તમે હતા? તમે તો પ્રોફે. . . નહિ?'

'હા. એ જ' મેં ઉતાવળે કહ્યું, પણ મારા અવાજે એમના ઉત્સાહ ઉપર ઠંડુ પાણી રેડ્યું હતું. એ પણ એ જ વિચારી રહ્યા. એટલામાં મેં બીજો સીધો સવાલ પાછો કર્યો. 'તમને શું લાગે છે, મને જે નંબર આપવામાં આવ્યો, ને માત્ર એક જ માર્કના તફાવતે મારો નંબર ખોવરાવ્યો, તે બરાબર હતું?'

'બરાબર ન હતું' તેમણે અત્યંત સ્પષ્ટતાથી કહ્યું. 'તમને અન્યાય થયો હતો, મને બરાબર સાંભરે છે કે એક પરીક્ષકે, તમે જે અનેક અવતરણો આપેલાં, એ જોઈ ને એમ શંકા કરી હતી કે, આ માણસે આ પુસ્તકો ગમે તે રીતે સાથે રાખ્યાં હોય તો જ આ પ્રમાણે આટલાં બધાં અવતરણો એનાથી આપી શકાય! એ વખતે જ મેં કહ્યું હતું કે ઓછામાં ઓછાં ત્રણથી ચાર મણ પુસ્તકો જો પરીક્ષાના ખંડમાં પ્રવેશી શકે તો જ એ વાત શક્ય બને! એ વિદ્યાર્થીની અદ્ભુત શક્તિને આપણે આ રીતે અન્યાય આપી રહ્યા છીએ! મેં જ આ કહ્યું હતું. મને બરાબર યાદ છે.

'પણ મેં એના છેલ્લા વાક્યને વચ્ચેથી અટકાવ્યું. મારા મનમાં અન્યાયની જે કટુતા બેઠી હતી તે તરત પ્રગટ થઈ. 'સાહેબ! આજે હવે હું તમને સીધો જ સવાલ કરું છું; જો એમ હતું તો શા માટે મને 'એક માર્ક' ઓછો આપીને મારું માનભંગ કરવામાં આવ્યું? એ ડાઘ મને આંહીં બેઠો છે!' મેં કાંઈક ઉદ્વેગથી મારી છાતી બતાવી.

'તેમણે મારો હાથ પકડીને મને પ્રેમથી કહ્યું: . . . .

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હું ખરેખર દિલગીર છું કે તમને અમે અન્યાય કર્યો હતો. પણ અમારે એક માણસના આગ્રહને વશ થઈ એ પ્રમાણે કરવું પડ્યું હતું! તમે જ ખરી રીતે પહેલા નંબરને લાયક હતા, તે વિષે તે વખતે કોઈને જ શંકા ન હતી!'

'કોઈને જ શંકા ન હતી! . અને છતાં . .' હું એક ખિન્ન હાસ્ય હસીને ત્યાંથી ખસી ગયો.

'આજ વર્ષો પછી જીવનની છેલ્લી પળે હું આ નોંધપોથી લખી રહ્યો છું, ત્યારે મને એક જ વસ્તુનો ખેદ થાય છે. એ પ્રમાણે જો મને અન્યાય ન મળ્યો હોત તો હું આજ ક્યાંનો ક્યાં બેઠો હોત! અધિકાર, નોકરી, પ્રતિષ્ઠા કે પૈસાની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ જીવનવિચારણાની દૃષ્ટિએ! જીવન જીવવામાં હું કેટલો આગળ વધી ગયો હોત! છેવટે તો એ જ સાચી વાત છે નાં?

'આજ આ નોંધપોથી હું ટપકાવું છું ત્યારે મને ખબર છે કે, કદાચ આ પૃથ્વી ઉપર મારે હવે ગાળવાના બહુ દિવસો રહ્યા નહિ હોય. મારા એકાંત શાંત બંગલાના ચોથે માળેથી, હું જોઉં છું તો સામે ગર્જન કરતો મુંબઈનો સમુદ્ર મારી દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી એનાં અમાપ પાણી ઉછાળી રહ્યો છે! હું એના તરફ જોઉં છું અને મને મારી જુવાનીના દિવસો યાદ આવે છે! ઓ હો! કેટલું બધું કરી નાખવાની મેં સ્વપ્નસૃષ્ટિઓ રચી હતી. અને કેવળ મામુલી જેવા જણાતા એક આ નાના સરખા અન્યાયે મને જીવનમાં કેટલી મોટી ઉથલપાથલ આપી દીધી હતી!

'મને પોતાને પણ, એને વધારે પડતું અપાયેલું મહત્ત્વ ખૂંચી રહ્યું છે! પણ ત્યારે જે ધગશથી, જે ઉપાસ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાથી, જે ભીષણ નિશ્ચયથી, જે પળેપળના હિસાબથી, એ વખતે મેં મારા જીવન પાસેથી કામ લીધું હતું અને મારો કાર્યક્રમ ઘડયો હતો, તે મને યાદ આવી જાય છે!

'વર્ષોની તૈયારી પછી એક જ મહાન પરાજય પામતા સેનાપતિની જેવી દશા થાય, તેવી જ મારી સ્થિતિ થઈ હતી. એટલું જ આ સંબંધે કહેવાનું રહે છે!

'પણ એ સઘળું છતાં, જે દુઃખદ ઘટના અંતરમાં વેદના ભરી મૂકે છે, તે આ નથી. તે વેદના જુદી જ છે. એક વખતની વાત છે. મારાં હજારો પ્રિય પુસ્તકોની સામે જોઇને હું બેઠો હતો. એમાંથી મને ઘણું મળ્યું હતું. તો મેં પણ દુનિયાને યથાશક્તિ ઘણું આપ્યું હતું. મને એ વિષે હવે સંતોષ હતો. મેં પણ કાંઈક કામ કર્યું હતું. હું ત્યાં એક એકાંત ખૂણામાં બેસીને મારાં પુસ્તકોનો એક વધુ પરિચય સાધી રહ્યો હતો! પણ તે વખતે કોણ જાણે ક્યાંથી એક અકળ લાગણી મારા અંતરમાં મેં અનુભવી. દુનિયાને છોડવા માટે બહુ વખત ન હોય તેવું મને ત્યારે લાગ્યું. એ વખતે મને મારા જીવનની ખરી વેદનાનું ઊંડામાં ઊંડું રૂપ અચાનક દૃષ્ટિએ પડયું.

'મેં જીવનભર માનવપ્રત્યેની શ્રદ્ધા ગુમાવી દીધી હતી! અને એ હવે કોઈ રીતે મને પાછી મળે તેમ ન હતી!

'બીજા અનેક બળવાન ભાવો ત્યાં હતા. પ્રયત્ન લેવાની તાકાત હતી. પુરુષાર્થની તમન્ના હતી. સંગ્રામ ખેલવાની શક્તિ હતી. સંગ્રામ ખોવાની ધીરજ હતી. બીજા અનેક બળવાન ભાવો મારી પાસે વારસામાં હતા. પણ આ એક નાનકડો મંગલદીપ—માનવની માનવપ્રત્યેની, અને તેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા—એ નાનો, સુંદર, મુલાયમ, નાજુક ભાવ ક્યાં હતો ?

'હું જોઉં છું એ ક્યાંય નથી, ક્યાંય નથી, મારામાં ક્યાંય નથી.

'મને એટલો એક ભાવ જો પાછો મળે, ફરીને મારામાં, બાળકના જેવું ભલે છેતરાઈ જવાનું અજ્ઞાન આવે, પણ જો કોઈ રીતે, એટલો, માનવ પ્રત્યેની અંતિમ શ્રદ્ધાનો ભાવ મારામાં ઊગે . . . .

'પણ આ મારી નોંધપોથીમાં અત્યારે હું જે ટપકાવી રહ્યો છું તે કદાચ છેલ્લું . . . .'

માનવસ્વભાવના એક અતળ પ્રદેશની જાણે કે શોધ મળી હોય તેમ હું નોંધપોથી સામે જોઈ જ રહ્યો.

પણ નોંધપોથી આંહીંથી અટકી જતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરણાઈ

લગ્નમંડપની શોભા અનુપમ હતી. અનેક રંગરંગીન ચિત્રો વડે મંડપને શણગાર્યો હતો. રાતને દિવસમાં ફેરવીને વીજળીની રોશની ગોઠવી હતી. સેંકડો ને હજારો વીજળી દીવાઓ ત્યાં ગોઠવાઈ ગયા હતા. ઝાડનાં પાને પાને રંગીન તારાઓ મુકાઈ ગયા હતા.

સાંજ પડી. જરાક અંધારું થયું. અને આખો બંગલો વીજળીના પ્રકાશમાં નાહી રહ્યો.

બંગલાના પગથિયા પાસે એક ખૂણામાં બેસીને શરણાઈવાળા પોતાની શરણાઈ વગાડી રહ્યા હતા.

રંગ રંગની રોશની પ્રગટી. થોડીવારમાં જ મોટરોની ધમાલ શરૂ થઈ. 'સાહેબજી!' 'મહેરબાન!' 'પધારો પધારો!' 'ઓહો!' 'આહા!' નો વરસાદ વરસવા લાગ્યો.

અસંખ્ય માણસો બહાર ઊભા રહીને શોભા નિહાળી રહ્યા હતા.

થોડીવારમાં સ્ત્રીઓનાં ગીતો સંભળાયાં. સોનેરી રૂપેરી બુટ્ટાઓ ભરેલાં વસ્ત્રાભૂષણો દેખાવા માંડ્યાં. કંકણ, કડાં, બાજુબંધ, હાર, માળાઓ, કર્ણફૂલો, સોનેરીરૂપેરી શણગારો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ચકચકિત આભરણોથી પ્રેક્ષકોની આંખો ઝંખાવા મંડી.

સૌ ધમાલમાં પડી ગયા. ઉતાવળમાં ચાલી રહ્યા. કોઈને ઊભા રહેવાનો પણ વખત હોય તેમ લાગ્યું નહિ.

એ વખતે એક તરફ બેસીને શરણાઈવાળા શરણાઈ વગાડી રહ્યા હતા. એમને કોઈ સાંભળે ન સાંભળે એ જોવાનું ન હતું. એમનું કામ વગાડવાનું હતું. અને એ વગાડયે જતા હતા! એ પોતે પોતાની મસ્તીમાં હતા, અને એમણે છોડેલી ચીજોમાં એમની અનોખી મસ્તી હતી.

થોડો વખત ગયો ને સજ્જનો દેખાયા. વકીલો, ડૉક્ટરો, વેપારીઓ, શેઠિયાઓ, અમલદારો, અધિકારીઓ એક પછી એક આવવા મંડયા. મંડપ આખો ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો. લીલાં પીળાં લાલ ધોળાં પાણી ફરવા મંડયાં.

પણ મંડપમાં બેઠેલા સૌ પોતપોતાના તાનમાં હતા. કોઈ મંડપ જોતા હતા. કોઈ શોભા જોતા હતા. કોઈ શેઠની નજર પડી જાય માટે આમ તેમ ફરતા રહેતા હતા. કોઈ ગણતરી કરતા હતા. કોઈ આ સંપત્તિ નિહાળીને છક્ક થઈ ગયા હતા. કોઈ આ સંપત્તિ ક્યારે આવી એ વિચારી રહ્યા હતા. કોઈનું મન તરંગમાં પડ્યું હતું. કોઈ પોતાના ઓળખીતાને મળી લેવાની ધમાલમાં હતા. કોઈ બે ઓળખીતા કરી લેવાની પેરવીમાં હતા.

—કેવળ શરણાઈવાળા શરણાઈમાં લીન હતા! એમણે મધુર સરોદોની જાણે કે મહેફિલ માંડી હતી!

ચારે તરફની અનુપમ શોભાએ એમને એક પ્રકારની ઉત્તેજના આપી હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રગટેલી રંગભરી રચનાઓએ એમનામાં પ્રોત્સાહન પ્રગટાવ્યું હતું! એમની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ શરણાઈમાં હજારો વર્ષ પહેલાંનો ઉત્સાહ, ઉલ્લાસ, પ્રેમ અને આનંદ ભર્યાં હતાં! વાતાવરણ નવું હતું. આંહીંની ઘણી વાત નવી હતી. પણ એ જૂના હતા. શરણાઈઓ જૂની હતી. શરણાઈનાં ગીતો વર્ષો પહેલાંની પ્રેમસાગરની ઊર્મિઓને વહેનારાં હતાં! એ પણ જૂનાં હતાં!

આંહીં બધું જ ફરી ગયું હતું. આનંદની રીત, ઉલ્લાસની વાતો, ઉત્સાહની શક્તિ, પ્રેમની ભાવના, લાગણીનાં પૂર, આંહીં બધું જ ફરી ગયું હતું. બધામાં ચળકાટ હતો, નવીનતા હતી, દેખાવ હતો, અને છતાં ક્યાંય જીવનનો મેળ ન હતો. ક્યાંય સમ ખાવાનો એક સાચો રણકો ન હતો. વરરાજામાં પણ ન હતો. ને કુલવધૂ બનનારમાં પણ ન હતો. અદૃશ્ય ગણતરીઓ ત્યાં પણ બેઠી હોય તેમ લાગતું હતું!

માત્ર શરણાઈવાળાઓના સ્વરોમાં કોણજાણે ક્યાંથી રસસાગરની સાચી છોળો પ્રગટતી હતી! જ્યાં બધું જ નવું હતું, ત્યાં આ એક જૂનું ગાણું, કોણ જાણે કેવી રીતે મેળમાં નહિ છતાં મધુર લાગતું હતું!

શરણાઈવાળાએ શરણાઈ ઉપાડી હતી. એ વગાડ્યે જ જતા હતા. એના એ ખૂણા ઉપર કોઈની દૃષ્ટિ પણ ન હતી. એના સ્વરની હેલીને ઝીલનારો કોઈ કાન પણ ક્યાંય ન હતો. એની ભાષાને સમજનારું કોઈ હૃદય ક્યાંય બેઠું ન હતું. એ બધું છતાં એ તો મધુર સૂરાવલિને છેડી રહ્યા હતા! એની પાસે બીજું કાંઈ ન હતું—એટલે એ કરે પણ શું?

એમને કોઈ સાંભળે છે કે નહિ એ એમને જોવાનું ન હતું. એમને તો જોયા વિના વગાડવાનું હતું અને પોતાનું ગાન સાંભળીને પોતે ડોલવાનું હતું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલામાં કુલવધૂ બનનાર કન્યા આવતી દેખાઈ. વસ્ત્રાભૂષણોમાં ને અલંકારોમાં એ ઢંકાઈ ગઈ હતી. એ પોતે જાણે કાંઈ ન હતી. વસ્ત્રાભૂષણો જ સર્વસ્વ હતાં. એને આવતી જોઈને શરણાઈવાળાએ પ્રેમની હેલી સમું એક ગીત ઉપાડ્યું ! શું સુંદર એનો ઉઠાવ હતો ! ત્યાં ઊભો ઊભો હું એ સાંભળવા માટે એકકાન થઈ ગયો ! ઉઠાવ એવો સરસ હતો કે ટોચની આગાહી કરતાં મન ડોલી ઊઠે !

એટલામાં કન્યાના મામા પણ ઉતાવળે ઉતાવળે આવી રહ્યા હતા. તેમણે કન્યા તરફ જતાં જતાં પોતાના ઘોઘરા કર્કશ અવાજે રાડ પાડ્યા જેવુ કર્યું: 'અલ્યા એ ! શરણાઈ હમણાં બંધ કરો. થોડી દેર ઠેરો. અને અલ્યા એ ! શું ત્યાં ઝાડ જેવો ઊભો છે? 'એ ઈ ચાંદવાળું' હવે મૂક ને ! અત્યારે નહિ મૂકે તો પછી ક્યારે મૂકશે? આ તો ગધેડા જેવા, કોઈ કળાની વાતમાં કાંઈ સમજતા જ નથી !'

શરણાઈની પ્રેમવાણીને વેદનાવાણીમાં રૂપાંતર પમાડતા શરણાઈવાળા ધીમે ધીમે એમના ગીતને સુવારી દેતા હતા. એટલામાં આખા નભોમંડપને મોટા રાડિયા કર્કશ અવાજે ભરી દેતા સીનેમા નાટકની પંક્તિ આવી.

'એ ઈ ચાંદ છુપ મત જાના !'

ધીમે પગલે પાછલે બારણેથી હું બહાર નીકળી ગયો.

તે રાતે મૃત્યુગાન કરતા હંસનું એક કરુણ ગીત મને આખો વખત સંભળાતું હતું !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેનો જવાબ નથી !

કોઈએ જવાબ આપ્યો છે કે નારંગી જેવી એક સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવતી બાઈ એનો જવાબ આપી શકે ?

એનો જવાબ કોઈની પાસે નથી. ભૂખ ને જાતીય લાગણી—એ બન્ને માણસને ક્યાંથી વળગ્યાં હશે? એનો જવાબ કોઈ આપી શકે તેમ નથી. નારંગીએ તો પોતાના દિવસો નીકળી જાય માટે આ મંદિરે, તે મંદિરે, આ ભજનમંડળી, પેલી ભજનમંડળી, આ કથાવાર્તા, પેલી કથાવાર્તા, એમ ઠેકાણે ઠેકાણે ફરવાની ટેવ પાડી હતી. એમાંથી એને પોતાને પણ ખબર ન પડે તેમ એકાદ વખત એનો પગ લપસી પડ્યો. થઈ રહ્યું. કુદરતે કુદરતનું કામ કર્યું. એ બિચારી વિવશ થઈ ગઈ. ગભરાઈ ગઈ. એને પોતાની આબરૂની, લોકનિંદાની, વાત થાય તેની, સૌ આંગળી ચીંધશે એની, બીક લાગી. હજારો ચિંતાનો ભાર એની ડોકમાં આવી પડ્યો. આજ દિવસ સુધી એ કેટલી સુખી હતી ! પોતાનો રોટલો પોતે ઘડી લેતી. પાણી ભરી લેતી. ફળી વાળી કાઢતી. રસોઈ કરી લેતી. કામકાજ પતાવીને ઘણું ખરું ફરવા નીકળી જતી. એને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે બધે જ માણસની નબ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાઈઓ સાથે ફરતી રહે છે! ને ગમે તે વખતે એ પ્રગટી નીકળે છે!

અને આ કુદરતે જ આપેલી અત્યંત બળવાન વૃત્તિને નબળાઈ પણ કેમ કહેવાય?

એની એ વસ્તુ વળી અમુક સ્થળે દોષમાં ખપતી પણ નથી!

પણ એ બધી ફિલસુફીનો નારંગીને માટે કાંઈ જ અર્થ ન હતો.

એ વિધવા હતી ને એણે પોતાની આ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ શોધવો જ રહ્યો. જે સમાજનું એ અંગ હતી તે સમાજમાં એણે રહેવું હોય તો એણે ગમે તે પ્રકારે, કુનેહથી, છળથી, ચોરીથી, ગમે તે રીતે આનો રસ્તો કાઢવો જ રહ્યો.

એક દિવસ એ વહેલી ઊઠી. માને ઘેર તો કોઈ ન હતું. પણ તાળું દીધેલું એક અવાવરુ ઘર ગામડામાં હતું. અત્યારે એને એ એક ઘર જ સુરક્ષિત કિલ્લા સમું જણાયું. ત્યાં થોડાંક એનાં ભલાં પાડોશીઓ પણ એને ઓળખનારાં નીકળવાનાં! કદાચ એમાંથી કોઈક એને માર્ગ બતાવે!

તે ભયની મારી પોતાને ગામડે જવા માટે નીકળી.

એણે તક સાધી ને વહેલી પરોઢમાં કોઈની અવરજવર થાય તે પહેલાં પોતાના ઘરમાં સાફસૂફી માંડી!

કોઈ દિવસ ન ઉઘડતા ઘરને આમ ઉઘડેલું જોઈ ને કોઈએ બારણાની તરડમાંથી નજર કરી. કોઈએ વંડીએથી અંદર જોયું. કોઈએ બંધ બારીની ચીરાડમાંથી ચોરનજર કરી. પણ બપોર પહેલાં જ એક ચણચણાટ શરૂ થઈ ગયો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નારંગીની પાડોશણ એક ડોશી મોડી સાંજે એને ઘેર આવી.

નારંગી રોવા જેવી થઈ ગઈ હતી. એને મોટામાં મોટો ભય પોતાની જાત પ્રગટ થઈ જવાનો હતો. પણ એ તો આવડા નાનકડા ગામમાં ક્યારનો ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો!

'આજ તારી મા જીવતી હોત!' ડોશી બોલ્યાં. એમાં ઉપાલંભ હતો કે અફસોસ તે જાણવું મુશ્કેલ હતું.

નારંગી કાંઈ બોલી નહિ!

'હવે મૂઈ! હું તને રસ્તો બતાવું. વહેલે મળસ્કે ઊઠીને પાદરને ઉકરડે નાખી દેજે ને! કોણ નાડ પકડીને બેઠું છું? ને ત્યાં તો કૂતરાં બલાડાં ડાઘા જેવાં આ વાતને ટેવાઈ પડ્યાં છે. આ ગામ છે જ એવું પાપિયું! પણ પોતાનું પાપ કોઈ જાણે નહિ, ને બીજાના પાપને પીપળે ચડીને પોકારે એવું નગણું ગામ છે! તું તારે નિરાંતે આંહીં થોડા દિ કાઢી નાખ. ત્યાં બધું થાળે પડી જાશે!'

ડોશીએ કહ્યું તેમ બધું થાળે તો પડી ગયું. ને નારંગીનો શ્વાસ હેઠો બેઠો. પણ એ હેઠો બેઠો ન બેઠો ત્યાં ગામ આખું બીજી વાતે ચડ્યું! 'એલા! એને આંહીંથી કાઢો, નકર સપાઈડાં આપણને હેરાન કર્યાં કરશે!'

એટલે નિત્ય દિવસ ઊગ્યે બે ચાર જણા દેખાય.

કહેશે પાંચ પંદર દી તું આઘી પાછી થઈ જા. પછી તારું ગામ છે. તું તારે આવીને રહેજે. પણ હમણાં જા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાત્રા કરવા જાવું હોય તો જા! જાત્રાના જેવું પુણ્ય નહિ; ને ત્યાં વાત રોળીટોળી નાખીશું. પણ તું જા!'

હમેશના આવા કકળાટથી થાકીને એક દી નારંગી પાછી શહેરમાં ભાગી!

શહેરમાં તો એનું કોણ હતું? કોઈ જ નહિ! ઘર પણ એનું ન હતું. પણ ત્યાં કાંઈક સારું હતું. ત્યાં એટલી ભીડ હતી ને એટલી ઉપાધિ હતી કે કોઈ કોઈની બહુ પૂછપરછ તો ન કરે! આંહીં જે માણસ એના ઘરઆંગણેથી નીકળે એ જાણે ધર્મનો અવતાર હોય ને પુણ્યનો સાગર હોય તેમ તપાસ કરવા માંડે કે ગામમાંથી ક્યારે જવાનાં છો!

એટલે નારંગી પાછી શહેરમાં ભાગી. એનો પાડોશની મમતાનો મોહ હતો તે પૂરો થયો.

આ વખતે તો એ ગુપચુપ જઈને પોતાને મેડે જ બેસી ગઈ! પાછળ શિકારીઓ પડ્યા હોય ને જેમ જાનવર ત્રાસીને લપાઈ છૂપાઈ જાય તેમ એ છૂપાઈ જ ગઈ!

એને મોટામાં મોટી બીક હતી કે વળી ગામડેથી સમાચાર મેળવીને કોઈક ખોળતું ખોળતું આંહીં એને ખોળી કાઢશે! એ તો આખો દિવસ બહાર તાળું લટકાવી રાખે. રાત પડ્યે જ બહાર નીકળે. ને પા અરધા કલાકમાં તો પાછી પોતાની ગુફા ભેગી થઈ જાય!

પણ આ વાતની ખબર નારંગીનાં સગાંને પડી. સગાં પણ છેટેનાં. કોઈ દિવસ એને આંગણે ફરકેલાં પણ નહિ. પરંતુ નારંગીની આ સ્થિતિ છે એની જરા જેટલી સનસા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મળતાં બધાંને જ આમાં રસ જાગ્યો. એક પછી એક સૌ આવવા મંડયાં, પૂછવા મંડયાં. કયાં હતાં એ જાણવાની આતુરતા બતાવી રહ્યાં. શું થયું છે એ જાણવા અનેક આડા અવળા મશ્કરીભરેલા, ક્રૂરતાભરેલા, વ્યંગભરેલા, ભયંકર આશ્વાસન ભરેલા પ્રશ્નો કરવા લાગ્યા !

એકલી બાઈ માણસ! આ મારા સામે કયાંથી ટકે?

સૌ જાય એટલે નારંગી રોવા બેસે! એને હરપળે વિચાર આવે કે એને જીવતાં તો હવે સૌ હાડહાડ જ કરશે. એનો આરો મરવામાં જ રહ્યો છે. એને મરવાનું ગમે નહિ!

પણ એક દિવસ તો આ ત્રાસે માઝા મૂકી. કોઈએ કહ્યું કે આંહીં હું પોલીસ ઑફિસમાં છું. તમારા નામની તપાસ તો ચાલી રહી છે! હજી સુધી તો મેં પત્તો ખાવા દીધો નથી! પણ એ કેટલા દી?

તે રાત્રે મધરાતે નારંગી પોતાના મુખ્ય બારણાને એમ ને એમ રહેવા દઈને બારીમાંથી નીચે ઊતરી ખખડાટ થયો. પોતે પડી ગઈ હતી. લાગ્યું પણ ખરું. પછી તો જાણે ઘસડાતી ઘસડાતી ચાલી. નીચે માણસો રહેતાં હતાં તે જાગ્યાં. એમાંનો કોઈક બોલ્યો પણ ખરો : 'કાકા! નારંગીબેન પડી ગયાં છે. ને છતાં કયાંક જતાં લાગે છે! કયાં જતાં હશે?'

કાકાએ જવાબ આપ્યો : 'તું પણ ગાંડો છે! જનારને કોઈ રોકે ખરું? જાવા દે જતાં હોય તો!'

કાકો જમાનાનો ખાધેલ માણસ હતો. પણ ભત્રીજો જરાક પોચો હતો. તે પોતાની સોડમાંથી નારંગીને આછા અંધકારમાં ઘસડાતી ઘસડાતી જતી જોઈ રહ્યો. ઘાયલ થયેલું પ્રાણી જાય તેમ એ જઈ રહી હતી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કાકા! આ તો કૂવા તરફ ઘસડાતાં જતાં જણાય છે! ત્યાં શું કરશે?'

'એ તું ન સમજે. પાણી પીવું હશે!' કોઇક બીજો પડખેથી જાગ્યો હશે તે બોલી ઊઠ્યો. ને પછી કાકાની સાથે બન્ને હસી પડ્યા!

'કાકા! આ તો પછડાણાં છે. વાગ્યું છે. ઘસડાતાં ઘસડાતાં જાય છે. ત્યાં પાણી ક્યાં છે? આપણી માટલીમાંથી લોહી ધોવા પાણી આપું? બોલાવવા દોડું?'

'અરે! ગાંડિયા! માથે ઓઢીને સૂઈ જા ને! કાં આટલા બધા તારા દેખાય છે તે ગણવા માંડ ને! મફતનો કરમ શું કરવા બાંધે છે?'

એટલામાં એક મોટો ધબાકો થયો. બધા સમજી ગયા. ઘસડાતાં ઘસડાતાં નારંગીએ કૂવાને કાંઠેથી અંદર પડતું મૂક્યું હતું!

ધબાકો મોટો થયો, એટલે બીજા પણ જાગ્યા હતા!

સૌ પૂછવા મંડ્યા 'શું થયું? શું થયું?'

ભત્રીજો બોલી નાખવાનો હતો, ત્યાં કાકો પોતે જ બોલવા મંડ્યો: 'કાંઈક ધબાકો થયો! કોકે કૂવામાં પાણો ગબડાવ્યો!"

'કે પછી માટીનો કોથળો નાખ્યો!' પેલો કાકાનો પાડોશી પણ જાગીને ઊભો થતાં બોલ્યો.

'તપાસ તો કરો! શું થયું?' એટલામાં કૂવા તરફથી કોઈક આવતું દેખાયું. પાડોશના જ વિરમજીભાઈ હતા. 'વિરમજી ભાઈ! શું થયું કૂવામાં? કાંઈ પડ્યું?'

'કાંઈ પડ્યું નથી મારા બાપલા!' વિરમજીભાઈ જેનો ખાસ અર્થ થાય એવા ભારવાહી શબ્દોમાં બોલ્યા:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કાંઈ પડ્યું નથી મારા બાપલા! કોકનું પાપ પડ્યું છે! મફતના ઉજાગરો ને સવારની જેની તેની પૂછપરછ શું કરવા માથે લો છો? એક પછી એક સૂઈ જાવને! આવી મીઠી અંધારી રાત છે! કોને ખબર શું થયું ને શું ન થયું? સૂઈ જાવને!'

'ત્યારે તો એ જ નાં?' કાકા બોલ્યા.

'અરે એ તો એ જ હોય નાં કાકા! મફતના ચોળીને ચીકણું શું કરવા કરો છો? સૂઈ જાવને! માંડ સાડસતીને ભગવાન રીદયે આવ્યા એમ જાણો ને! સવારની વાત સવારે!'

સૌ એક પછી એક ખાટલામાં પડવા મંડ્યા, ને માથે ઓઢી ગયા.

એ તો ઠીક, થોડીવાર પછી ત્યાં નિદ્રાનું ખરેખર, ધારણ વળી ગયું હતું. ભયંકર તો એ હતું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સત્યનાં ખોખાં !

ભૂરી ભૂખરી, સાંકડી, જરાક પીળચટી લાગે એવી બે આંખો, કોઢિયા જેવો જણાય એવો ધોળો ચહેરો, ને હોઠને ખૂણેથી થતું ભયંકર લુચ્ચું હાસ્ય, ને પાતળો સ્ફુર્તિથી ભરેલો હોય તેવો પણ ગજબની શઠ તાકાત ધરાવનારો દેહ, વસનજીને જ્યારે જુઓ ત્યારે, એ હણુમાનને મંદિરે ઊભો જ હોય! કોઈકને લાગે કે કાં એ ચોવીશે કલાક નવરો છે, કાં બજરંગનો પરમ ભક્ત છે!

વહેલી સવારે, બપોરે, રોંઢે, મોડી સાંજે, ને છેક રાતના આઠ સુધી એ ત્યાં બેઠો હોય! કામ કાંઈ નહિ, પણ બેઠો હોય.

આંહીં એ શું કરતો એ કોઈ જાણતું નહિ. કેટલાકને એ હણુમાનના અહર્નિશના ભક્તરૂપે દેખા દેતો. કેટલાકને ધંધા પરત્વે આંહીં ઊભેલો જણાતો. ઘણાને એ વિરક્ત લાગતો. કોઈકને વળી જણાતું કે ત્યાં બોલ્યા ચાલ્યા વિના અસંખ્ય માળાઓ લગાવીને એક સાધુ બેઠો રહે છે, માથે મોટી મુગટ જેવી જટા ધારીને, એ સાધુનો આ સાધક હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જે હોય તે. પણ આ જાણ્યા પછી મને પણ વસનજીમાં રસ પડવા મંડ્યો.

એક દિવસ મેં એને કહ્યું: 'વસનજીભાઈ! તમે આંહીં ઘણુંખરું ઊભા જ હો છો, તો મને એ વાતની ગમ પડતી નથી!'

એણે મીઠું હસતાં કહ્યું: 'જુઓ કાકા! આ દુનિયામાં તમે બીજાની નબળાઈ જાણતા રહો, તો એ પણ જેવો તેવો વેપાર નથી. એમાં મૂડી એક પાઈની ન જોઈએ અને કમાણી તો થવાની જ!'

હું તો ઘા ખાઈ ગયો. આ વસનજી આમ તો મરેલ ઘેટા જેવો નરમ દેખાય છે, પણ એ આંહીં પોતાના મેળમાં જ ઊભો હોય છે!

પછી તો વસનજીએ મને કહ્યું: 'જુઓ કાકા! આ વાત તમારે સમજવા જેવી છે. આ બાજુ શું જુઓ છો?'

મેં એણે બતાવ્યું ત્યાં જોયું. ત્યાં એક બે બાઈઓ ઊભી હતી. બીજું કોઈ ન હતું.

'ત્યાં તો કાંઈ નથી!' મેં કહ્યું.

'એ તો તમને એમ લાગે!' વસનજી બોલ્યો: 'આ ચારે તરફ માણસો ઊભાં છે, કોઈ પાન ખાય છે, કોઈ અમસ્તા ઊભા છે, કોઈ કોઈની રાહ જોતા દેખાય છે, કોઈ દર્શન કરવા માટે આવતા લાગે છે, પણ એ ઘણાખરા આ રસ્તાના વેપારી છે. જેવો કાપડનો, નફાતોટાનો, લાંચનો, ટેબલ ખુરશીનો, દુમાર વહેલામોડા કર્યાનો વેપાર છે, તેવો જ આ પણ એક વેપાર છે. એને ઠગાઈનું નામ તો કાયદા-વાળા આપે છે. અને એ કાયદાવાળાને પૂછોને! એ ક્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓછા ઠગ છે? આ આંધળે બહેરું કૂટાતી કાયદાવ્યવસ્થામાં જે છીંડે ચડ્યો તે ચોર છે! બાકી બધા શાહુકાર છે. પણ ખરી રીતે આ વ્યવસ્થાનો મોટામાં મોટો શાહુકાર તે મોટામાં મોટા ચોર કરતાં વધુ સારો નથી!'

મને વસનજીની આ નવી ફિલસૂફીનો પરિચય નહિ, એણે બતાવેલ માનવમેળાની ભવાઇ વિષે તો હું તદ્દન નવો જ હતો.

ત્યાં વસનજી બોલ્યોઃ 'જુઓ કાકા! પેલી બે બાઇ઼ઓ ત્યાં ઊભી છે એ શું કરે છે ખબર છે?'

'ના.' મેં ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરતાં કહ્યું.

'ત્યારે એ કોઈ ને કોઈ શિકાર પકડશે. ને તેની પાછળ — પેલા પાનવાળાની દુકાન છે, ત્યાં નજર કરો!'

મેં ત્યાં નજર કરી તો એક બે માણસો ત્યાં પાન ખાતા ઊભા હતા.

વસનજી બોલ્યોઃ 'એ આ બન્ને બાઈઓના શિકાર ઉપર ધ્યાન રાખવા માટે ત્યાં ઊભા છે. જેવો શિકાર પકડાશે કે એમને ક્યાં આવવું એ આ બાઈઓ સંકેતથી સમજાવશે. ને ત્યાં પહોંચતાં જ આ બન્ને જણા શિકારનાં ખીસ્સાં હળવાં કરી પછી જવા દેશે. દસ પંદરનું આજનું દનિયું પાકી જાશે — પછી કાલની વાત કાલ! આંહીં આ જે ઊભા છે તે તમામ વેપારી છે કાકા!'

'તમે પણ?'

વસનજી ફરીને મીઠું હસ્યોઃ 'એવું છે કાકા! દુનિયાના સો માણસોમાંથી એક એક ભોળો આપણે શોધતા રહીએ તો આપણું જિંદગીનું કામ ચાલતું રહે! છેવટે તો સૌ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રોટલાદાળના ઉપાસક છે નાં ? સૌ પોતપોતાના પેટ માટે ઊભા છે !'

વસનજીની આ ફિલસૂફી જાણ્યા પછી મને પણ ચટપટી થઈ. એ આખો મહિનો આંહીં ઊભો રહે ને એકાદ દિવસે એકાદ શિકાર મળ્યો કે આખા મહિનાનું ગાડું ગબડી જાય ! આ તો એક નવીન વાત હતી ! અને છતાં વસનજીએ આપેલી દૃષ્ટિ વડે જોવા મંડ્યો ત્યારે તો ખરેખર, એક મોટી મંડળી આ કામમાં લાગી ગયેલી જણાઈ !

એમનું કામ જ એ. માણસ જરાક ધ્યાન ચૂકે, જરાક જ સજ્જન થવા જાય, કે તરત ઝડપાઈ જ જાય !

પણ એક વખત તો વસનજીએ ખરેખરો રંગ બતાવ્યો.

હું અને મારો એક ઓળખીતો બે જણા વાત કરતા ઊભા હતા ત્યાં એ આવ્યો. એની હસવાની ને બોલવાની રીતમાં અમુક મીઠાશ તો હાજર હોય જ.

'કાં કાકા ! કેમ છો ?'

'કેમ છો તમે વસનજીભાઈ ! હમણાં કાંઈ દેખાતા નથી ?'

'હમણાં બે દિવસ થયાં જરા તબિયત નરમ હતી. ભાઈ કોણ ?'

'નથી ઓળખતા ?' હું ઓળખાણ આપવા માંડ્યો.

ત્યાં તો વસનજીએ એનો હાથ જ પકડી લીધો : 'અરે ! એ તો અમારા જૂના પાડોશી છે. મારા કાકાને ત્યાં ઘણી વખત આવતા.'

આમ જરાક ઓળખાણ થઈ ને પછી તો અમે જુદા પડ્યા. વસનજી વિષે બીજી કાંઈ વાત અમારા એ મિત્રને કરી ન હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બરાબર આઠમે દિવસે મારો એ મિત્ર ત્યાં આવીને મારી રાહ જોતો ઊભો હતો.

એણે મને આવતાં જોયો અને એ તરત આગળ આવ્યો. તે કાંઈક ગભરાયલો લાગ્યો. મે કહ્યું, 'કેમ ભવાનભાઈ! શું છે?'

'તે દિવસ આપણને પેલો મળ્યો હતો. . .'

'વસનજી?' મેં ઊતાવળે કહ્યું.

'હા, વસનજી! એ ક્યાં છે?'

'કેમ? તમારે શું કામ પડ્યું?' એણે પોતાના ખિસ્સામાંથી એક મગમાળા કાઢી. મારી સામે ધરી. 'આ જોઈ? મારો બેટો મને વિશ્વાસ આપી, આ 'રોલ્ડગોલ્ડ' ની મારી ગયો છે!'

'અરે! કોણ વસનજી?'

'હા. હા, એ વસનજીને તમે શું સમજો છો? તમને જરાક ઓળખતો હોય તો એટલી ઓળખાણમાંથી પણ એ લાભ ઉઠાવી લ્યે, એ જાત છે. તે દિવસે મારી સાથે મારી જરાક ઓળખાણ તાજી કરી, તો એણે એનો તરત લાભ ઉઠાવ્યો. પાંચમે દિવસે મારે ઘેર આવ્યો. મને કહે, મારી સોનાની મગમાળા એક ઠેકાણે દોઢસો રૂપિયામાં પડી છે. માલ રૂપિયા છસો આઠસોનો છે. મારે બીજા ત્રણસો લેવા છે. પણ એ જરા મોંઘો થાય છે. એને વધુ વ્યાજનો લોભ છે. આપણે એ કરવું નથી. તમે મને દોઢસો આપો તો છોડાવી લાવું. તે પછી બીજા દોઢસો તમે આપજો. ત્યાં તો મારે ઘાસના સાડાચારસો આવવાના છે, કાં તો કાલે જ આવશે, તો તમને ભરી દઈશ. એવું થાશે તો એક મહિનાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધુ વ્યાજ નહિ આપું હો ! અને તે પણ છ ટકા લેખે. બાર આના લેખે નહિ. આ તો મેં રાઘવભાઈને વાત કરી . . . . . '

'કોને મને ?' હું તો સડક જ થઈ ગયો.

'એ કહેતો હતો કે મેં રાઘવભાઈને વાત કરી. પણ રાઘવભાઈ કહે અમારા જેવા નોકરિયાત પાસે પૈસા મળવા મુશ્કેલ ! પણ તમે ભવાનભાઈને મળોને ! માલ રાખીને પૈસા આપવાના છે, ને તમે તો જૂના પાડોશી છો !'

'અરે ! અરે ! પણ મને તો એ મળ્યો જ નથી !'

'તે હશે. પણ એણે તો આપણને બન્નેને તે દિવસે માત્ર પાસે ઊભેલા જોયા, એટલી જ વાતમાંથી, આ આખી ભૂમિકા ખડી કરી દીધી છે !'

'માળો ! ખરેખર જબરો. પણ હવે આનું શું થાય ? હમણાં તો દેખાતો જ નથી !'

'ને કાં તો દેખાશે પણ નહિ !'

બે ત્રણ ચાર દિવસ મેં ને ભવાનભાઈએ વસનજીને શોધવા આંટા માર્યા, પણ દેખાય તે બીજા !

અંતે અમે થાકીને એક વકીલ જેવા મિત્રને વાત કરી. એમણે કહ્યું : 'અરે ! વાત છે ? ફોજદારી કરો. તરત સાળો દોડતો તમારે ત્યાં આવશે !'

ભવાનભાઈએ ફોજદારી કરી. ત્રીજે જ દિવસે વસનજી દેખાયો !

પણ જાણે કાંઈ ન હોય તેમ એ હસતો હસતો મારી પાસે આવ્યો.

હું તો એના ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયો. 'અલ્યા ! તેં મારું નામ બદનામ કર્યું ? તું કેટલો ઊંડો છે ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ વસનજી તો ગુસ્સા સામે ઊભો ઊભો હસે!

મારો ગુસ્સો અને વસનજીનું હસવું એ બે નિહાળીને ત્યાં ઊભેલા બે ચાર જણા હસી પડ્યા, તો વસનજી તેમની સામે જોઈને મોટેથી હસી પડયો!

'તારા કાકાએ ફોજદારી માંડી છે! પગમાં ખખડાવવાની મળશે!'

પણ વસનજી તો આ બધી વાતને ઘોળીને પી ગયો હોય તેમ વધુ મોટેથી હસી પડ્યો!

'કાકા! તો તો બીજા વધુ પચાસ પાકયા!' તે હસતો હસતો જ બોલ્યો.

એટલામાં ભવાનભાઈ ત્યાં આવી ચડ્યા. પણ એમને તો પોતાને આ છેતરી જનાર પ્રત્યે એવી ખાઇ ગયેલી કે તે તેની સાથે બોલ્યા વિના જ, મને હાથ પકડીને કાંઈક વાત કહેવા માટે આઘે ખેસવી ગયા.

પણ અંતે વસનજીએ કહ્યું હતું તેમ જ થયું. ભવાનભાઈએ ફોજદારી માંડી હતી, તેનો વસનજીએ સામો કેસ કર્યો કે મારી સાચી મગમાળા હતી, તે આને ગાળી કાઢવી છે, માટે આ ખોટો કેસ ઊભો કર્યો છે! વસનજીને તો કાંઈ કામ ન હતું. એનું કામ જ આ હતું. ને ભવાનભાઈને તો ધક્કા ઉપર ધક્કા થવા માંડ્યા. એટલે એ તો કંટાળી ગયા. પેલા પૈસા આપ્યા એ તો ગયા હતા. પણ ઉપર આ બીજું નુકસાન, ધક્કાનું ને હમેશ રોજી પડે તેનું થવા માંડયું!

વસનજી કહેવા માંડયો કે પચાસ રૂપિયા બીજા આપો તો સમાધાન કરું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ખરેખર તેણે કહ્યું હતું તેમ પચાસ બીજા એને મળ્યા ત્યારે વાત ખીલે બંધાણી !

ત્યાર પછી હું વસનજીને ઓળખી ગયો. વસનજી તો જાણે એ વાત ભૂલી ગયો હોય તેમ, બેશરમની પેઠે જ્યારે મળે ત્યારે આપણને હસીને બે હાથ જોડે !

એક દિવસ મને કહે, 'કાકા, જેમ વેપારીને ગુસ્સે થવું પોસાય નહિ, તેમ આમાં અમારે પણ કોઈનાથી અતડા રહેવું પાલવે નહિ ! સૌને હસીને બે હાથ જોડવા! ચાર છ આઠ મહિને એ જ પાછા તમને ખટવે!'

'હવે ભાઈ! તું જઈશ?' મેં ગુસ્સે થઈ ને કહ્યું.

વસનજી તો સામે ઊભો ને ઊભો રહ્યો ને હસતો હસતો જ બોલ્યો : 'કાકા ! તમે નાહકના ગુસ્સે થાઓ છો ! આપણી માયાળુ સરકાર પણ જાણે છે કે, ભગત, ભિખારી, સાધુને તો પ્રજા રોટલા આપશે, પણ અમારા જેવાને કોણ આપશે? એટલા માટે જુઓ! એણે આ બધી ઈમારતો ઊભી કરી છે!' અને વસનજી તમામ ન્યાયાધીશીની, ત્યાં પ્રજાકલ્યાણ ને સગવડતા માટે સરકારે ઊભી રાખેલી, ને એક જથ્થે આવેલી કોર્ટો તરફ હાથ ફેરવતો બોલ્યો : 'કાકા, આ મંદિરો માયાળુ સરકારે અમારા જેવા માટે ઊભાં કર્યાં છે! તમારામાં સજ્જનતાનો લેશ પણ અંશ ન હોય ને આવરદા તો પાર વિનાની હોય, તો તમે આંહીં વખતે ફાવો, બાકી તો એ અમારા જેવા માટે રોટલો ચરી ખાવાનાં ખેતર છે એમ ગણો ને !'

અને તે પોતાનું શઠ ને ઠગારું હાસ્ય હસતો જ રહ્યો !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વિચિત્ર અનુભવ !

રાજકુમાર ઉદયભાણના શિક્ષક તરીકે મારી નિમણૂક થઈ એ સાંભળીને આડોશીપાડોશી બધાં મને અભિનંદન આપવા માટે આવ્યાં હતાં. કોઈ હાર લાવ્યા હતા. કોઈ ફૂલનો પડિયો આપી ગયા. કોઈ નાળિયેર ને સાકરના પડા લાવ્યા. અમારી પાડોશની ધનુ રબારણ દૂધની લોટી લઈ ને આવી— એને ખબર નહિ કે દૂધ અપશુકનમાં ગણાય છે. રામચરણ ભૈયો ગુલાબનાં ફૂલ આપી ગયો. અરે! અમારો હજામ માધવ પણ શેનો પાછળ રહે? અરધો શેર પેંડા જોખાવીને એક પડીકું એ પણ આપી ગયો.

ગામલોકની સાથે મેં એવી પ્રીત બાંધી હતી કે સૌ પોતાના સુખદુઃખના પ્રસંગે પણ મને સંભારતા. કોઈ ને ત્યાં ચાંદલા થવાના હોય, ઢગ આવવાની હોય, પારાયણ હોય, સાધુને જમાડવાના હોય—પ્રસંગ ગમે તે હોય, પણ મને એમાં આમંત્રણ મળે જ મળે. અને તે પણ બહુ માનપૂર્વક. જે કોઈનો ભરોંસો ન કરે તે પણ મારો ભરોંસો રાખતા. એવી એ ગામ સાથે મારે લેણાદેવી નીકળી એમ કહીએ તો ચાલે.

મારે પડખેના રાજશહેરમાં કુમાર ઉદયભાણને ભણાવવાનું થયું એ ગામલોકને ખરી રીતે તો પસંદ ન પડ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ લોકો તો મને ત્યાંથી જવા દેવા માટે ખુશી ન હતા. પણ મારો ઉત્કર્ષ થાય છે એમ માનીને સૌએ મને માનભેર વિદાય આપી.

વિદાયને દિવસે રાઘવ પટેલ પોતાના બે મજબૂત બળદને શણગારીને ગાડામાં ખાસ્સું, મામલતદાર વહીવટદાર બેસે એવું, બેવડું ગાદલું નાખીને લાવ્યો હતો. નીચે કુંપળ હતું. ને ઉપર ધોરાજીનો ભાતીગળ રંગીન ઓછાડ પણ ઓછાડયો હતો. એક તકિયો પણ મૂકયો હતો. રાઘવજીએ પોતાના બળદને શીંગડે પૂંછડે પણ શણગાર્યા હતા. અને એમ ગાજતેવાજતે આખું ગામ મને બે ગાઉ સુધી મૂકવા આવ્યું હતું.

જીવનના જે કેટલાક દિવસો મને સ્વપ્ના જેવા લાગ્યા છે, તેમાં આ દિવસનું એક અનોખું સ્થાન છે. એ દિવસ હજી પણ મને કયારેક સાંભરે છે. અને મને એમ થાય છે કે મેં એ ગામ જ છોડયું ન હોત! તો આજ હું ત્યાં કેટલો સુખી હોત?

ત્યાં કેવી ભરપૂર પાણીની નદી વહેતી હતી. નદીના કાંઠા ઉપરના વડલાની છાયા. પેલું સામેનું શિવમંદિર, પાછળની એક નાની ટેકરી જેને અમે 'હીલસ્ટેશન' કહેતા તે ટેકરી, આગળનું મોટું નદીનું વેકરાનું મેદાન—ખરેખર એ ગામડું મેં છોડયું ન હોત, તો આજે હું ત્યાં, ઘણું કરીને ખેતી કરતો હોત. ઢોર રાખતો હોત. કથા કરતો હોત. કણબીનાં ગામતરાં કરતો હોત. ભાગવત પારાયણ વાંચતો હોત. માણસો મને પૂજતા હોત. હું કદાચ પાંચમાં પૂછાતો હોત, ને આંહીં શહેરની બજારમાં નિરુદ્યમીપણે આજે રખડું છું તે રખડવાનું મટી ગયું હોત! પણ 'ઉંધો કર્મનકી . . . .'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું સૌની વિદાય લેવાની તૈયારીમાં હતો ત્યાં ગામનો છન્નો બારોટ મને મળવા આવ્યો. છન્ના બારોટ સાથે મારે ઘર જેવો નાતો હતો. એની વાત કહેવાની ઢબ અલૌકિક હતી. એમાં પણ જ્યારે એ પ્રથીમરાજની વાત ઉપાડતો ત્યારે ભલભલાનાં માથાં ડોલી જાય એવી એની વાણી બની રહેતી. ખરેખર છન્ના બારોટ જેવો લોકકથાની જમાવટ કરનારો મેં આજ દિવસ સુધી કોઈ જોયો નથી. એનીશામળીયા સો'ડની વાર્તા મેં પંદર દિવસ સુધી સાંભળી હતી. એ વાર્તા પૂરી થયા પછી જ, હું ચોપડી ઉઘાડી શકયો હતો. છન્નો બારોટ જે વાત કહે તે વાત જાણે વાતાવરણમાં ખડી થઈ જતી !

મને છન્નો બારોટ મળવા આવ્યો અને એણે મને એક તરફ લઈ જઈ ને કહ્યું: ' ભાઈ ! તમે ત્યાં જાઓ છો, પણ જો જો દરબારગઢમાં જતાં સંભાળજો હો ! રાય રણમલભાની નજરે ચડતા નહિ ! '

' પણ એ રણમણભા કોણ ? કેમ એની નજરે ચડવાનું નથી ? છે કાંઈ ? બહુ ચડાવે છે કે શું ? '

' એ બધી વાત તમે ત્યાં જશો એટલે ખબર પડશે. જૂનો દરબારગઢ છે, જોવા જેવો—પણ એમાં જો રણમલભાની નજર પડી તો થઈ રહ્યું ! '

' પણ છન્નાબારોટ! એની શી વાત છે એ તો કહો ! '

'એ તો હવે તમે ત્યાં જાઓ છો એટલે ખબર પડશે. પણ તમને જૂનવાણી વસ્તુઓનો ઘણો શોખ છે એ હું જાણું છું. એટલે મનમાં થયું કે ભાઈને ચેતાવી આવું ! '

' પણ એની વાત શી છે? '

' એ હવે આંહીંથી કહીને તમને વહેમમાં નાખવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. પણ રણમલ ભાની નજરે કંઈકનાં ફટકાવી નાખ્યાં છે એટલે મેં તમને ચેતાવ્યા !'

'પણ એ રણમલ ભા છે કોણ ? જીવતા છે ?'

'જીવતા ગણો તો જીવતા ! જાગતા ગણો તો જાગતા ! ને જીવતા મરેલા ગણો તો જીવતા મરેલા ! જે ગણો તે.'

છન્ના બારોટે પછી વધુ વાત કરી નહિ પણ વાતને અધૂરી જ રાખી દીધી. મને થયું કે છન્ના બારોટે આ વાતને રંગ ચડાવવા ધાર્યો હશે ! મેં પણ પછી વિદાય લીધી. છન્નાબારોટની વાત એ વખતે તો હું ભૂલી ગયો.

રાજદરબારમાં જ મારો ઉતારો થયો. એક બે વિશાળ ખંડ મને કાઢી આપ્યા. સવાર સાંજ બશેર બશેર દૂધનો લોટો મકનજી ખવાસ આપી જતો. મેં પણ દૂધીઓ ચા જ ઢબકારવા માંડ્યો. પોપટ મહારાજ બાર વાગે ભાણું મૂકી જતો. ધોબી કપડાં લઈ જતો. બીજે દિ ને બીજે દિ કાનજી હજામ કોથળી લઈને ઊભો જ હોય ! મારે પણ મારો પોતાનો માનમરતબો જળવાઈ રહે, માટે બે ચાર દૈનિક શરૂ કરવા પડ્યાં કે જેથી હમેશાં ટપાલી પણ આવીને ઊભો રહે !

આ પ્રમાણે હું એક સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પડી ગયો હોઉં તેવું થયું ! ક્યાં મારું પેલું ગામડું, જ્યાં હું એક રૂપિયાનાં છાણાં નંગ નવસો લઈ ને, છોકરાવને નિશાળમાં હાકલ મારતો કે દોડજો ભાઈ ઓ ! છાણાં સારવાં છે, ને આખું સેન ઊપડતું, ને હું પણ ભેગો !

ક્યાં એ આનંદ ને ક્યાં આ ચારે તરફ વૃક્ષવેલીઓથી શણગારેલો દરબારગઢ ? એમાંથી બહાર નીકળતાં પણ ત્રણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દોઢી વટાવવી પડે! એક દિવસ મેં કાનજીને પૂછ્યું:
'કાનજી! જૂનો દરબારગઢ કહે છે, જોવા જેવો છે?'

કાનજીને તો એટલું જ જોઈતું હતું. વાતોડિયો જબરો હતો.

'હા, સા'બ! એ તો કોઈ ચીજ છે!' એ બોલ્યો. 'આ બધાં તો મલોખાનાં માળખાં છે. પેલો તો ક્યાંય થાવો છે? એનો એક એક ઝરૂખો જુઓ તો ખાવાનું ભૂલી જાઓ! અને એમાં પણ રણમલ ભાની ચોકી . . કહેવાય છે . . . ઓ હો હો! કાંઇ એમાં કારીગરી છે! પણ એમાં કોઈ જાતું નથી સા'બ!'

મને છન્ના બારોટની વાત હવે સાંભરી આવી. 'કેમ? છે એવું કાંઈ?'

'છે તો કાંઈ નહિ સા'બ! પણ માણસનું મન છે નાં? વખતે બને એવું કે, દેખે મન, અને ડરે માણસ. એવું કો'કને થઈ જાય છે! એટલે કોક જ ત્યાં જાય છે. બાકી કારીગરી એવી આટલા વામાં ક્યાંય મળે નહિ!'

'પણ એ રણમલ ભા કોણ છે? જીવે છે પોતે?'

'જીવે ય છે ને નથી યે જીવતા. શું છે એની હજી ખબર નથી પડતી!'

'અરે! એવું તે કાંઈ હોય? જીવતા હોય તો જીવતા. એ વાત કાંઈ અસ્તી રહે? એમાં મોટું શું જાણવાનું હતું?'

'એ તો એવું છે સા'બ! કે આ વૃદ્ધ દરબાર આજથી દસ વરસ પહેલાં સો વરસના હતા!'

'સો?'

'હા. પૂરેપૂરા સો. પણ શરીર કડે ધડે હતું. અફીણ લેતા. ભાંગ લેતા. છાંટોપાણી પણ ખરો. શરીરમાં કાંટો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવે ત્યારે લાગે કે જાણે જુવાની ફરીને આવી ગઈ છે! એ વૃદ્ધ હતા, એટલે તો પછી આ દરબારગઢમાં એ એક ઝરૂખે બેઠા રહેતા. ત્યાં બેઠા બેઠા ચારે તરફની સીમ જુએ. ઝાડ જુએ. ને બેઠા હોકો ગગડાવે! વાતો કરવાવાળા વાતો કરે!

'એ વખતે જમાનો જ જૂદો. દરબાર રણુમલ ભા ત્યાં બેઠા હોય, પછી કોઈનો ભાર નહિ કે આડો ઊતરે!

'હવે એક વખત થાવા કાળ છે તે એવું બન્યું કે પચાસ સો ગાયનું ટોળું લઈને કોઈ ખાટકી એ રસ્તે નીકળ્યો.

'દરબારે એને પૂછ્યું: 'અલ્યા! ગાયો ક્યાં લઈ જાય છે?'

ખાટકી પણ માથાનો ભારે હતોઃ કહે: 'લઈ જાઉં છું ગમે ત્યાં. મારે રસ્તે હાલ્યો જાઉં છું. એમાં તમારે શું?'

'પણુ એ'લા મારા દેખતાં ગૌવત્રી જાશે?' દરબાર તો એટલું સાંભળતાં બેઠા જ થઈ ગયા. શરીર વૃદ્ધ, પણુ જોર એવું આવી ગયું કે જાણે હમણાં ઠેકડો મારશે એમ થઈ ગયું.

'હવે દરબાર! ગાંડાં કાઢો માં ગાંડાં, એ તો ગૌવત્રી ને ફૌવત્રી, મોટા પાળવા વાળા છો તે આડે આવો ને!' ખાટકી પરગામનો હતો ને માલ પણુ પરગામનો હતો. એટલે એણે તો સંભળાવી દીધી. વેણુ તો ખાટકીનું સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું અને રણુમલ ભાને હાડોહાડ લાગી આવ્યું. એણે તો ચડપ દઈને ભીંતેથી તરવાર ઉપાડી. ને ત્યાંથી જ પોતે ખાબક્યા!'

'ખાબક્યા?'

'હવે સા'બ, એમાં કોઈક કહે છે દેવ થઈ ગયા. કોઈક કહે છે મગજ ભમી ગયું છે ને ગાંડા થઈ ગયા છે! એ જે હોય તે. પણ જો દેખાઈ જાય છે તો એની એક એવી તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરડી અને ભયંકર નજર માણસને માપી કાઢે છે, કે એ નજર પછી માણસથી ભૂલી ભૂલાતી નથી! રણમલ ભાની એ નજર, કદાચ ખાબકયા ત્યારના એ નજર છે. પણ એ કોઈથી જીરવાતી નથી! એમાં જાણે ભાલાં ભર્યાં હોય એવું લાગે!'

'ઓ હો! આ જ વાત છે નાં?'

'હા વાત તો આટલી જ છે! સાચી ખોટી ભગવાન જાણે. આપણે કાંઈ નજરે જોયું નથી. પણ જોનારા કહે છે કે જોયું છે. નીચે ભોંયરું છે. એમાં દરબાર રહે છે ને ક્યારેક ઉપર એમની રણમલ ચોકીમાં આવીને બેસે છે! વળી કોઇ કહે છે ત્યાં કાંઈ નથી. કોઈ કહે છે, છે. જે હોય તે ખરું.'

કાનજીની વાત સાંભળ્યા પછી મને પણ જૂનો દરબારગઢ એક વખત જોઈ આવવાનું મન થઈઆવ્યું. મેં એવા ઘણા કિસ્સા વાંચ્યા હતા કે જેમાં મગજ છટકી જવાથી માણસ ગાંડું બની ગયું હોય! પણ તેમાં આટલું બધું ડરપોકપણું છજા બારોટે શા માટે મને બતાવ્યું તે કાંઈ સમજાયું નહિ. કદાચ એને આ જૂનવાણી વાત જાળવીને કહેવા જેવી કરવી હશે!

એટલે એક દિવસ હું તો ખરે બપોરે જૂનો દરબારગઢ જોવા પહોંચી ગયો. અમસ્તો તો એ કોઇને દેખાડાતો ન હતો. પણ દરવાન મને ઓળખતો હતો. એટલે એણે મને જવા તો દીધો.

થોડે સુધી એ મારી પાછળ પણ આવ્યો. પછી એણે મારી પાસે આવીને ધીમેથી કહ્યું: 'સા'બ! પેલો સામો દેખાય છે તે ઝરૂખો ને એટલો ભાગ સંભાળજો. એ રણમલ ભાની ચોકી છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'રણમલ ભા ક્યાં છે ?'

'એ તો દેવ થઈ ગયા છે. પણ એની ચોકી હજી ત્યાં છે. કોઈ વખત દેખાઈ જાય છે !'

'તમે કોઈ દી જોયા છે ?'

'સગી આંખે !' પણ એટલું બોલીને જ દરવાન અટકી ગયો. સામેના ઝરૂખામાં એક આછો પડછાયો જાણે એ જોતો હોય તેમ એ ત્યાં જોઈ રહ્યો હતો.

'જુઓ !' તેણે મને ધીમેથી ખભા ઉપર હાથ મૂકતાં કહ્યું. 'આજ તો અત્યારમાં જ આવી ગયા છે !'

મેં ત્યાં જરાક દૃષ્ટિ ફેરવી. ભાગ્યે જ એક મિનિટ એ દૃષ્ટિ ત્યાં રહી હશે, પણ એટલામાં એક ભયંકર, કરડો, ખુન્નસભર્યો, જાણે હમણાં હણી નાખશે, હણવા દોડશે તેવો, મહા વિકરાળ, આ લોકમાં ક્યાંય પણ નજરે ન પડે તેવો, એક ચહેરો ત્યાં દેખાતો હતો ! પણ એ ચહેરાની બે આંખો ! તોબા !

એ આંખો જાણે આપણા હૃદય સોંસરવી નીકળી જઈ ને આરપાર કાંઈક જોઈ રહી હોય તેમ લાગે !

હું ત્યાંથી તરત પાછો ફરી ગયો. અને પાછું જોયા વિના જ બહાર નીકળી ગયો. પણ છેક ઘેર ગયો ત્યાં સુધી જાણે એ બે આંખો મને જોઈ રહી હોય તેમ લાગ્યા જ કર્યું !

ત્યાર પછી કોઈ દિવસ હું ત્યાં ગયો નથી. પણ એ બે આંખો હું હજી સુધી ભુલી શક્યો નથી !

મને ઘણી વખત એમ થાય છે કે મેં ખરી રીતે ત્યાં કાંઈ જ જોયું ન હતું.

પણ એટલામાં તો કોણ જાણે ક્યાંથી એ બન્ને આંખો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊગી નીકળે છે!

એની કરડાકી, એની હણી નાખવાની મક્કમતા, એ ભૂલી ભૂલાતી નથી! જાણે એ આપણને સોંસરવી વીંધી ક્યાંયની ક્યાંય નીકળી જવા માગતી હોય!

કાંસાની તાંસળીમાં જેમ વીજળી પડતાં કાણું પાડી નાખે છે, તેમ આપણા હૃદય સોંસરવું એક કાણું પાડી નાખીને એ પસાર થઈ જતી લાગે!

એ એક ખરેખર વિચિત્ર અનુભવ હતો!

પણ પછી મને, અનેક ગુંચમાં પડેલી, આડીઅવળી, અભિમન્યુ ચક્રાવા જેવી, અનેક વાતોમાંથી ધીમે ધીમે થોડી સનસા મળી કે દરવાજે પેલા ખાટકીને જનોઈવિઢ કાપી નાખ્યો, ને એ માટે તરત એમના ઉપર ઉપરથી તવાઈ પણ આવી. પણ ત્યારે ગોરો આવે તે પહેલાં જ એમનું મરણ જાહેર કરીને આખું ગામ શોકમાં બેસી ગયું હતું! રાતો રાત દરબાર મરણ પામ્યા હતા! માત્ર દરબાર અરધા પરધા ચિત્તભ્રમ જેવા ત્યાં કોઈ કોઈ વખત રણમલ ચોકીએ દેખાઈ જતા હતા!

અને ત્યાં જનારા કોઈ કોઈ એ વાત પણ કરતા હતા! છતાં કોઈ ખાત્રીથી કહેતા ન હતા કે એમણે એમને જોયા જ છે! ને નથી જોયા એમ પણ કોઈ કહેતા નહિ!

એ ગમે તેમ હોય. પણ પેલી એમની નજર, ભૂલી ભુલાય તેવી નથી એ ચોક્કસ! આ દુનિયાની ન હોય એવી એની ભયંકર વેધકતા, આ વાત જાણ્યા પછી પણ, ભૂલી ભુલાતી નથી! જાણે કે કેમ એ ભુલાવા માટે જ ન હોય!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જંગલ સાહેબ !

'અદ્‌ભુત માણસ હતો સાહેબ ! જ્યારે જ્યારે અમે એને સંભારીએ છીએ, ત્યારે ત્યારે જાણે એ આ ડુંગર ઉપરથી કે પેલા ડુંગર ઉપરથી, આવતો હશે એવા ભણકારા હજી પણ વાગે છે !

'એ વાતને આજે વીસ વર્ષ થઈ ગયાં. તે વખતે હું આ અમારા નાનકડા ભીમ જેવડો હતો. મને બરાબર સાંભરે છે કે એ આંહીં આવ્યો ત્યારે કોણ જાણે ક્યાંથી આવ્યો હતો એની કોઈને જ ખબર ન હતી. આ સામે દેખાય છે ને સાહેબ ! તમે કહ્યું તે, પેલું મંદિર. . . . ત્યાં એ વખતે ખાલીખમ ડુંગર હતો. હું ત્યાં જંગલ ખાતા તરફથી રહેતો, ને ઘાસવાળા ઉપયોગી ઝાડ કાપી ન જાય તેનો બંદોબસ્ત રાખતો હતો. એ વખતે આટલું બધું જંગલ જ આંહીં નહિ. આ જંગલ એણે ઊભું કર્યું છે એમ કહીએ તો ચાલે !'

'પણ એનું નામ શું ? નામ તો તમે આપ્યું નહિ !'

'એ જ ખૂબી છે-નાં સાહેબ !' કમલરાજ બોલ્યો. 'અમે એનું કોઈ બીજું નામ જાણતા નથી. એનું નામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક જ 'જંગલ સાહેબ!' આ કમલરાજ ડુંગરાઓનો નિવાસી હતો. આંહીંનાં ઝરણેઝરણાં, વૃક્ષેવૃક્ષ ને પાનેપાનનો જાણકાર હતો. થોડા વખત માટે હું આંહીં ડુંગરાઓમાં ભટકવા આવ્યો હતો, એમાં એક દિવસ મારો ને એનો અચાનક ભેટો થઈ ગયો. ત્યારથી એ દર શનિવારે સાંજે મારે ત્યાં આવતો. જ્યારે જ્યારે એ આવતો ત્યારે ત્યારે કાંઈ ને કાંઈ સરસ વાર્તા લાવતો. એની વાર્તા કહેવાની ઢબ એવી ફાંકડી હતી કે સૌ ત્યાં એને સાંભળવા માટે ઊભા થઈ જતા. સામેના એક ડુંગરા ઉપર એક નાનું સુંદર મંદિર દેખાતું હતું તે જોઈને મેં આજે એને કહ્યું: 'કમલરાજ! કાલે તો એ શિખર સર કરીએ! તમે આવો તો!'

કમલરાજ પાસે એનો ઇતિહાસ તૈયાર જ હતો: 'એનું નામ જલધાર છે સાહેબ! પણ ત્યાં એક અદ્ભુત માણસ રહેતો હતો, એમ કહીને એણે ઉપલી વાત શરૂ કરી; 'અદ્ભુત માણસ હતો. જ્યારે એ આંહીં આવ્યો, ત્યારે આ બધા ડુંગરા ખાલીખમ જેવા હતા. એમાં બહુ તો ઘાસ ઊગતાં. પાણીનું તો નામનિશાન ન હતું. એ તો બાવાને વેષે આવ્યો હતો, અને બાવાની જેમ રહેતો. પણ પહેલાં એ ક્યાંક એન્જિન્ત ખાતામાં કામ શીખ્યો હતો.

'ત્યાર પછી તો સાહેબ! એ આંહીં પંદર વર્ષ રહ્યો. એણે અનેક નવા છોડવા આંહીં વસાવ્યા. એણે એક ગુપ્ત અખંડ ઝરણું શોધી કાઢ્યું. અથાગ મહેનત કરીને એ પાણી આ બાજુ લાવ્યો. એક નવી જ સૃષ્ટિ એણે આંહીં વસાવી દીધી.

'પાછો સંસારમાં પડ્યો એમ નાં?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ના ના, એમ નથી' કમલરાજે કહ્યું: 'એણે જે કર્યું તે આજે સંભારીએ છીએ ત્યારે આંખ ભીની થઈ જાય. એ આંહીં પરણ્યો હતો...'

'હત્ તારીની! ભગવાં પાછાં લજવ્યાં!'

'અરે સાંભળો તો ખરા, એ પરણ્યો, આંહીં જમીન રાખી, એમાં અદ્‌ભુત ફળવૃક્ષો ઊભાં કર્યાં. આટલી જમીનને એણે હસતી કરી દીધી.

'જ્યારે આ બધું પૂરું થયું ત્યારે એક દિવસ એણે પોતાના કુટુંબને, નોકરોને, કામ કરનારાઓને ભેગા કર્યા.

'પછી એણે એની સ્ત્રીને કહ્યું: 'હું હવે તમને બધાને આ સોંપીને જવા માગું છું. તમે સૌ સંપીને રહેજો. જમીન-વધુ હસતી કરજો. જમીનને શણગારીને જવામાં એક પ્રકારની શાંતિ છે. હું આંહી આવ્યો, આ જમીનને શણગાર વિનાની જોઈ, મારાથી બનતું મેં કર્યું. પણ હવે મને મારું ઘર બોલાવે છે!'

'એનું ઘર હતું?'

'હા એ પરણ્યો હતો. ઘર હતું. કુટુંબ હતું. આંહીં આ બધું કર્યા પછી એને પાછું જૂનું ઘર સાંભરી આવ્યું. અને એક દિવસ પાછા ફરવાનો વિચાર થયો.'

'પણ એની આ વાત સાંભળીને તો સૌ ઊંચાનીચા થઈ ગયા હશે!'

'એ તો થાય જ નાં? પણ જેવી રીતે એ અચાનક આવ્યો હતો, તેવી જ રીતે એ અચાનક એક દિવસ અદૃશ્ય થઈ ગયો. અમે તો એની એ અદ્‌ભુત શક્તિનો વિચાર કરીએ છીએ. એક અકસ્માત લેખે વિચાર વિના હરકોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બધું છોડી દે છે. પણ આમ યોજના પ્રમાણે છોડવાનું હોય એ વસ્તુ અમને આકર્ષી ગઈ. અમે એને આ જમીન ઉપર એટલા પ્યારથી ફરતો જોયો હતો કે અમને લાગે છે આજ પણ અનેક વૃક્ષવેલી કદાચ એને સંભારતાં હશે!

'જમીન ઉપર એટલો પ્રેમ હોવો ને પાછી એટલી જ ઉદારતા હોવી, એ બે વસ્તુ જ્યારે યાદ આવે છે, ત્યારે એ માણસને ફરી જોવા માટે જાણે મન તલપે છે!

'બીજું કાંઈ નહિ, એની એ બૈરીને પણ એના નામની ખબર ન હતી. એ પોતાને 'જંગલ સાહેબ' જ કહેવરાવતા! ને ખરેખર, એ જંગલનો જ આત્મા હતો!

'કેટલાય તીનપાટિયા સરકારી જંગલ અમલદારો આંહીં 'કોપી સ્ટીક' લઈને રોફ મારતા આવે છે, પણ આ જંગલે પોતાનું દિલ તો આ એક જ માણસને આપ્યું હતું. કારણ કે એણે જંગલને પોતાનું દિલ આપ્યું હતું!'

કમલરાજની વાતને અંતે સામેના ડુંગરા ઉપરથી એક માણસ આ બાજુ આવતો દેખાયો ને અમે સૌ બોલી ઊઠ્યા: 'જંગલ સાહેબ!'

'અરે! એ તે હવે દેખાય, સાહેબ? એ તો મારો માણસ કાંઈક કામે આવતો લાગે છે!'

તે રાતે મને સ્વપ્નમાં પણ આ જંગલ સાહેબ જાણે વૃક્ષે વૃક્ષ સાથે પ્રેમથી વાતો કરતો દેખાયો! જૂના જમાનાના અગસ્ત્યની પેઠે કેમ જાણે એ પોતાની લાંબી મુસાફરીમાં અવનવા આશ્રમો સ્થાપીને, એમને એટલી જ સાહજિકતાથી પાછળ મૂકી દેતો ફરી રહ્યો હોય!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પદ્મિની

[અંક ૩ જો]

[પાછળના ભાગમાં ચિતોડદુર્ગની ચિત્રાકૃતિ નજરે પડે એવી રચના કરવી. આગળના ભાગમાં એક તરફ સૈનિકોનો સમૂહ, તાપણાં, શસ્ત્રો, અસ્ત્રો, અશ્વ, હાથી, રથ દેખાતાં રહે એવો દેખાવ ઊભો કરવો: બીજી તરફ સમુદ્ર, સરોવર, વનકુંજો. પદ્મિનીની વેશભૂષા એ જમાનાને અનુરૂપ કરવાની.]

પદ્મિની–[સ્વગત] દક્ષિણ સમુદ્રને કિનારે, જલનિધિમાં ઝૂલી રહેલા કમલ સમું સિંહલદ્વીપ જ્યારે જ્યારે હું સંભારું છું, ત્યારે ત્યારે મારું મન ત્યાંની હરિયાળી વનકુંજોમાં ફરવા નીકળી પડે છે! ક્યાં એ હરિયાળી વનકુંજો અને ક્યાં આ ભીષણ પહાડોની વચ્ચે આવેલી અણનમ ચિતોડદુર્ગની વજ્જર ભીંતો? રાજજ્યોતિષી સમુદ્રશર્મા ભાગ્યરેખાની વાત કહેતા હતા એ ભાગ્યરેખા શું આ હશે? કોને ખબર? [થોડીવાર ચિંતનશીલ આમ તેમ ફરે છે: અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેલાં ચિત્રો તરફ જોઈ રહે છે: ફરીને થોડીવાર અટકીને.]

પિતાજીએ મને શા માટે ઘોડેસવારી શિખવાડી, શા માટે સમશેર ધારણ કરતાં શિખવાડી, શા માટે જુદ્ધવિદ્યાનો પરિચય આપ્યો, એની મને હવે આજ સમજણ પડે છે. હું તો કવિ કાલિદાસ અને કવિ સેતુબંધની અનેક રમણીય કાવ્યપંક્તિઓ પેલા હીરામણ પોપટને મોંએથી સાંભળીને આનંદ વિનોદ કરી રહી હતી ! પણ એ દિવસ મને બરાબર સાંભરે છે જ્યારે પિતાજી આવ્યા, અને એમણે કહ્યું : 'પદ્મિની ! બેટા ! આ સમશેર અર્બુદગિરિથી આવી છે. શિરોહીની એ બનાવટ છે. મેવાડના મહારાણા રામેશ્વરની જાત્રા કરવા આવ્યા છે એમણે એ મોકલાવી છે. આવતી કાલથી તું એના દાવ શીખવા માંડ !'

મેં તો ત્યારે કહ્યું હતું: 'અરે! પિતાજી પિતાજી! હું તો હમણાં કવિ સેતુબંધનાં કાવ્યો વાંચું છું. આ વાત હમણાં જવા દો. અને એમણે જે જવાબ તે વખતે વાળ્યો – એના ભણકારા હજી આજ પણ મારા કાનમાં વાગી રહ્યા છે!

[ફરે છે; થોડીવાર પછી એક જગાએ અટકીને.]

એમણે કહ્યું–' બેટા ! ગમે તેમ હું હવે ખર્યું પાન ગણાઉં. આજ છું ને કાલે ન હોઉં. પણ દીકરી ! જમાનો હવે એવો આવ્યો છે કે, જ્યારે રજપૂતાણીનાં ખરાં માતાપિતા બે જ હશે. તલવાર અને તુરંગ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તલવાર એના હાથમાં હોય અને જાતવાન અશ્વ ઉપર એની સવારી હોય, પછી એને રખેવાળાં ભગવાન શ્રી રામચંદ્રનાં ! દીકરી !'

એમનાં એ વેણ ત્યારે સમજાયાં ન હતાં. આજ હવે એ અનુભવવાણી સમજાય છે. નારીજાતની મહામોંઘી સમૃદ્ધિ શિયળ. એની સાચવણી જાતવાન સમશેર વિના બીજું કોણ કરી શકે તેમ છે ? આંહીં આ ચિતોડ દુર્ગમાં જ શું બન્યું છે ?

દિલ્હીના બાદશાહ અલાઉદ્દીને કેવળ મારે માટે થઈને આ ચઢાઈ કરી છે ! ચિતોડદુર્ગને ઘેરીને એ છ મહિનાથી આંહીં પડ્યો છે. સેંકડોનો સંહાર થઈ રહ્યો છે. હજારો યોદ્ધાઓ રણમાં પડ્યા છે. દુર્ગની એક કાંકરી હજી ખરી નથી–ખરવાની પણ નથી–પરંતુ આ બધો સંહાર શા માટે ? કેવળ મારે માટે ? શું આમાંથી કાંઈજ માર્ગ ન નીકળે ? શું રજપૂતો મારે માટે આ સંહારલીલામાં હોમાયા જ કરે ? પેલા રાજકવિ આવતા જણાય છે. એમની પાસેથી કાંઈક અગત્યના સમાચાર મળશે. હું જરાક સ્વસ્થ થાઉં. [તે એક તરફ દુર્ગ નિહાળતી ઊભી રહે છે. ને પછી પડદા પાછળ જાય છે.]

[રાજકવિ ધીમે પગલે આવી ચડે છેઃ ને આગળ દેખાય છે.]

રાજકવિ–ભા ! કવિઓને હવે માત્ર કવિતા કરવી પડે, એ જમાનો ગયો. હવે તો સલાહના દૂત તરીકે પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને જ ફરવું પડે એ જમાનો આવ્યો. આજે એક નવી જ વાત સાંભળી. અલાઉદ્દીન કહે છે કે હવે રાણીજીનાં દર્શન–પ્રત્યક્ષ નહીં તો પરોક્ષ દર્શન પણ–પોતાને કરવા દેવામાં આવે, તો પોતે ચાલ્યો જાય. મેં રાણાજીને વાત કરી–એટલે આ રાણીજીને સમજાવવા જવાનું મારે ભાગે આવ્યું. ચાલ, જાઉં તો ખરો... રજપૂત રાણી માને, તો સેંકડોની સંહારલીલા અટકે...અને નહીંતર આંહીં આવતી કાલે શું હશે એ કેવળ ચોસઠ જોગણીઓ જાણે! ખપ્પર એનાં વધુ ને વધુ ખાલી થતાં જાય છે!

રાણીજીના કાકા ગોરાકાકાને પણ આ વાત નથી ગમી. ને છતાં એ રાણીજી પાસે વાત કરવા જવાના તો છે. જરાક એ, હા હો કરે, એટલે પછી હું જાઉં! કાં તો આ એ જ આવતા દેખાય છે.

[ગોરો આવતો જણાય છે]

રાજકવિ–ગોરાકાકા ! તમે આવ્યા? એ ઠીક કર્યું. તમે હા હો કરો, ત્યાં હું આવું.

ગોરો–એમ કરવું છે?

રાજકવિ–હા હા, તમે ગમે તેમ પણ અંગત સગા છો. તમારી વાત સાંભળવા તૈયાર થાશે. બાકી આવી વાત રજપૂતાણીને કરવી–એ કાંઈ છોકરાના ખેલ છે? તમે જાઓ, ત્યાં હું આવું!

ગોરો–ભલે એમ કરો, હું જાઉં!

[થોડીવારમાં જ એ પાછો આવતો જણાય છે]

રાજકવિ-[આતુરતાથી] કાં કાં? કેમ તરત જ પાછા ફર્યા?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોરો–તમે કાંઈક શકુન જોઈને આવ્યા લાગો છો. આ ડુંગરમાળા ડગે તો પણ જે ન ડગે, એણે હા પાડી!

રાજકવિ–[આશ્ચર્યથી] હેં! હા પાડી?

ગોરાકાકા–હા, હા પાડી. કહ્યું કે ખીલજી પાછો વળી જતો હોય તો ભલે અરીસામાં જોઈ લેતો!

રાજકવિ–તો હું કહું બાદશાહી કાસદને એ? મારી રાહ જોતો એ દરવાજે ઊભો છે!

ગોરાકાકા–પણ બારોટજી! દગો તો નહિ હોય નાં?

રાજકવિ–એકલો આવવાનું કબૂલ કરે છે—પછી શું દગો કરશે? ને દગો કરશે તો વહેલો ટળશે.

ગોરાકાકા–ભલે ત્યારે, જઈને કાસદને એ પ્રમાણે કહી આવો. હું પણ ભીમસિંહજીને વાત કરું. [બન્ને જાય છે.]

[દૃશ્ય બીજું]

રાજકવિ–[એકલો પ્રવેશે છે] અમારા રાજકવિના આ કેવા ભાગ્યલેખ છે? બાદશાહી કાસદને મેં તે દિવસે કહ્યું, બાદશાહ એ પ્રમાણે, આજે આવ્યો પણ ખરો, હમણાં સુધી બધું ઠીક ચાલ્યું હતું... લાગ્યું'તું કે શળીનું વિઘ્ન કાંટે ગયું, ત્યાં હમણાં જ પેલો એક બાદશાહી કાસદ દોડીને મને સમાચાર આપી ગયો, કે તમારા ભીમસિંહ કેદમાં છે! છોડાવવા હોય તો પદ્મિની રાણી પોતે આવે! ઝાંઝ તો એવી ચડી કે એક ઘાએ એના બે ટુકડા કરી નાખું! પણ એને મારવાથી શું થાય? ભીમસિંહજીએ ભારે ભૂલ કરી. એ ઉદારતા બતાવવા ગયા—ને વિશ્વાસે ડૂબ્યા. છેક બાદશાહની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છાવણી સુધી એને વળાવવા ગયા ! એવું કોઈ કરે ?
આગળથી તરકડાએ સંકેત કરી રાખ્યો હશે. ત્યાં તરત સંકેત પ્રમાણે સૈનિકો એમને ઘેરી વળ્યા હશે એમ લાગે છે. હવે એ જંજીરમાં પડ્યા છે–ને ગોરાકાકાને પદ્મિની દેવી બોલાવે છે. પણ એમને હવે છોડાવવા શી રીતે ? આ ગોરાકાકા આવ્યા. [ધીમેથી થોથરાતાં] ગોરાકાકા ! સાંભળ્યું તમે ? આ તો ભારે દગો થઈ ગયો છે !

ગોરો–[ઉતાવળથી રોષમાં] મેં તો પહેલેથી જ ના કહી હતી. એના તે પડછાયાનો પણ વિશ્વાસ હોય ?

રાજકવિ–પણ હવે શું કરવું ?

ગોરો–પદ્મિની કાકીને મળી આવું. એમણે બોલાવ્યો છે. કાંઈ ઉપાય મને તો સૂઝતો નથી. બધા રજપૂતો કપાઈ જાય તો પણ ભીમસિંહજી હવે શી રીતે છૂટે ? કાકી કાંઈ માર્ગ બતાવે તો. હું જઈ આવું. કોઈકને કાંઈ ઉપાય સૂજી આવે તો !

રાજકવિ–હા, હા, જઈ આવો. હું પણ બધે સમાચાર તો આપું. કોઇને કાંઈ ઉપાય સૂઝી આવે તો.

ગોરો–હા ભલે, હું પણ જાઉં છું.

[દૃશ્ય ત્રીજું]

પદ્મિની–[પદ્મિની એક તરફ બેઠેલી નજરે પડે છે: સામે ગોરો બેઠો છે. પડદો ઊઘડતાં જ વાતચીત સંભળાય છે] ગોરાકાકા ! તમે સાંભળ્યું નાં ? મેં મહારાજને સમજાવ્યું હતું હો ! પણ પોતે કહે, જો હજારો સશસ્ત્ર સૈનિકોની ચોકીમાં બાદશાહ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકલો આવતાં ડર્યો નહિ, તો આપણે એને એના શિબિર સુધી મૂકવા જતાં શા માટે ડરીએ ? શા માટે વિશ્વાસ ન મૂકીએ ? અને વાતની જાણ થાય તો આપણી હાંસી કેટલી થાય ! હવે પરિણામ આ આવ્યું ! પેલો ગાંડો રાજકવિ જ સૌથી પહેલી ખબર આપી ગયો કે મહારાજને તો ત્યાં છાવણીમાં નજરકેદ કર્યા છે !

ગોરો–નજરકેદ એ તો તમે બહુ જ મોળો શબ્દ વાપર્યો. મહારાજ તો ત્યાં સશસ્ત્ર સૈનિકોની ચોવીશે કલાકની ખડી ચોકીમાં છે ! જે પળ જાય છે તે દરેક પળ, મહારાજના જીવનની કસોટીની પળ છે !

પદ્મિની–પણ હવે કરવું છે શું ? આ તમારો બાદલ આવે છે. ગોરાકાકા ! એક વખત બધાને ભેગા તો કરીએ. બાદલ આંહીં આવતો જણાય છે—એને કહો, સૈનિકોને, સામંતોને, રાવ-રાણાઓને, તમામને ખબર કરે. મહારાજની એક પળ કેવી જતી હશે, એ વિચાર કરતાં મારું હૃદય કંપે છે. બીજો કોઈ ઉપાય ન હોય તો કાલે હું પોતે બાદશાહી છાવણી ઉપર હલ્લો લઈ જવાની છું. કાં આ પાર ને કાં પેલે પાર !

ગોરો–[હસીને] ચિતોડગઢમાંથી હજી રજપૂતો મરી ખૂટ્યા નથી કાકી, કે તમારે સૈન્યને દોરવું પડે ! જુદ્ધ એ તો અમારા જેવા નિર્માલ્ય રજપૂતોનો ધર્મ છે. તમારે લલાટે તો દેવીઓ ! જૌહર લખાયેલું છે. જુદ્ધ એ તો જૌહરના પ્રમાણમાં નાનકડી છોકરીઓની રમત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે! પણ એ બધું તો થશે. પહેલાં આનું શું કરવું છે–તેનો વિચાર કરો. જુઓ કાકી! રજપૂતોએ જુદ્ધ ઘણાં કર્યાં, હવે જુક્તિ કરવી પડશે!

પદ્મિની–એ તો બરાબર છે! પણ એવી કોઈ જુક્તિ ન મળી તો? મહારાજને ત્યાં જીવતું મૃત્યુ મળે તે જોયા કરવું એમ? બાદશાહે કાંઈકિ સંદેશો તો મોકલાવ્યો છે. બાદશાહનો શો સંદેશો છે?

ગોરો–તે તમારે સાંભળવા જેવો નથી.

પદ્મિની–તો પણ...?

ગોરો–તોપણ–એ કે, રાજકવિને કાસદ કહી ગયો, બાદશાહ મહારાજને તો છોડે, જો...[અચકાય છે.]

પદ્મિની– સમજી ગઈ. અધમને બીજું શું સૂજે? બાદશાહી જનાનામાં હું દાખલ થાઉં તો? એમ જ છે નાં?

ગોરો-[અડગ કઠિનતાથી. સૂક્કે અવાજે.] હા, છે તો એમ જ.

પદ્મિની–ગોરાકાકા, બાદશાહે આંહીં આવવાનું કહેવરાવ્યું, ત્યારે જ તમે તો કહ્યું હતું કે આ ખોટું થાય છે. પ્રતિબિંબ જોઈને એ પાછો ફર્યો, ત્યારે પણ તમે કહ્યું હતું કે એની છાવણી સુધી આપણે ન જવું. પણ એના શબ્દો એટલા વિશ્વાસપ્રેરક હતા, એણે મહારાજની મૈત્રી બાંધવાની એવી એવી વાતો કરી હતી કે, મહારાજ છાવણી સુધી ગયા. અને ગયા તેવા નજરકેદ થયા. એક પળ પણ વિચારવાની એમને મળી નથી! [વિચારમાં પડી જાય છે: થોડી વારે તેમાંથી જાગતી હોય તેમ] કાકા! મને એક જ રસ્તો દેખાય છે. મહારાજનું જીવન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો જ બચે !

ગોરો–[આતુરતાથી] શું ?

પદ્મિની–હું જાતસમર્પણ કરું, ગોરાકાકા ! બીજો કોઈ જ ઉપાય નથી. પળેપળ કિંમતી છે. બાદશાહને કહેવરાવો, હું બાદશાહી છાવણીમાં આવવા માટે તૈયાર છું ! પણ મહારાજને છોડે !

ગોરો–[ઉતાવળે, રોષમાં, કાંઈક ભયંકર અવાજે] હેં ! કાકી ! આ શું હું સિંહલદ્વીપની કુંવરીને બોલતાં સાંભળું છું ? આ શું હું મેવાડની રાણીનો શબ્દ સાંભળું છું ? ચિતોડગઢ ધ્રૂજી જાશે, દીકરી ! ચિતોડગઢ ધ્રૂજી જાશે ! એના અણનમ ખડકો રોઈ પડશે ! કોઈ રજપૂતાણી આવો શબ્દ આંહીં બોલી નથી ! આ શું રજપૂતાણીનો શબ્દ છે ?

પદ્મિની-[શાંત હિમ્મતથી] સાંભળો ગોરાકાકા ! જરા શાંતિથી સાંભળો. તમે જ હમણાં શું કહ્યું હતું ? જુક્તિનું કહ્યું હતું નાં ? જુક્તિ વિના તો આ જંગ આપણા ઉપર ન ભૂંસાય તેવી નામોશી મૂકી જાશે. સાંભળો, હું બાદશાહની છાવણીમાં જવાની છું, પણ એકલી નહિ. મારી સાથે સાતસો તો મ્યાના આવશે. પણ જુઓ, ગોરાકાકા ! આ સાતસો મ્યાનામાં મારી દાસીઓ બેઠી હશે. એક એક મ્યાનામાં ચાર ચાર. હું મહારાણી મેવાડની છું. બાદશાહી છાવણીમાં મારા ગૌરવને શોભે એટલાં દાસદાસી ને ઠાઠમાઠ લઈને જવાની છું. સમજ્યા કાંઈ ? સમજી ગયા ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોરો-કાંઇક સમજાય છે ખરું. પણ પૂરેપૂરું નહીં.

પદ્મિની-ત્યારે હવે પૂરેપૂરું સમજો કાકા ! જુઓ, આ સાતસો મ્યાના ઉપાડવાવાળા છ છ ભોઇઓ હશે. ચાર ચાર દાસી અંદર બેઠી હશે. હિસાબ ગણો. સાત હજાર થયા નાં ? બાદશાહ અલાઉદ્દીન ભલે એમ માને કે પંખી આપણા માળામાં આવે છે ! પણ આપણે તો કાકા ! એક પંખીને ઉડાડી મૂકવા માટે જવાનું છે. પછી ત્યાં થવું હશે તે થાશે. બધા રણમાં રોળાશે તો રોળાશે. પણ અણનમ ચિતોડદુર્ગ એ વીરમૃત્યુ ઉપર આનંદનાં આંસુ પાડશે ! સમજ્યા કાકા ! બીજી કોઈ જુક્તિ તમે બતાવો છો ?

ગોરો-[માથું ધુણાવીને ના પાડે છે]

પદ્મિની-કાકા ! જાઓ ત્યારે, સાતસો મ્યાના તૈયાર કરાવો. પણ જો જો કાકા ! એને જરિયાનથી શણગારવામાં પાછી પાની ન કરતા. આ તો રણમહોત્સવ છે.

ગોરો-તમે શું કહો છો, કાકી ?

પદ્મિની-હું ઠીક કહું છું. આ જ રણમહોત્સવ છે, એટલે કે મૃત્યુમહોત્સવ. જે દાસીઓને મૂકો તે ચૂંટી ચૂંટીને મૂકજો. ભોઇઓ પસંદ કરો તે પણ ટકોરો વગાડીને લેજો. વજ્જર, કોઈની છાતીમાં મોળું ન હોય, એ જોજો. તમારા એ એકએક સૈનિકને આ કેસરિયા જુદ્ધનું આમંત્રણ છે ! કાં આ પાર ને કાં પેલે પાર !

ગોરો-બાદશાહ અલાઉદ્દીનને ચિતોડના જોદ્ધાઓએ જુદ્ધ બતાવ્યું !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પદ્મિની-અને ચિતોડની સ્ત્રીઓ હવે જુક્તિ બતાવશે !

ગોરા-જુદ્ધ, જુક્તિ અને જૌહર એ ત્રણેનો લહાવો એમને આપવો છે એમ ?

પદ્મિની-હા, એમ જ છે. પણ જો જો હો, આ જુક્તિ વહેલી ન ફૂટે. નહીંતર એ છ સાત હજાર બહાદુર સૈનિકોનાં જીવન જોખમાઇ જશે. બાદશાહી છાવણીમાં પહોંચ્યા પછી, હું મહારાજને વિદાય વેળાની છેલ્લી છેલ્લી મળવા જઇશ. ત્યારે તો એ શિબિરની આસપાસ કોઇ ચકલુંય આડું ઊતરવું ન જોઇએ ! બાદશાહને કહેવરાવો, કાકા ! જો આ શરતોનું અક્ષરેઅક્ષર પાલન થાય તો પદ્મિની ત્યાં આવવા તૈયાર છે ! પણ રજપૂતોને મન જનાનો કેટલી પવિત્ર વસ્તુ છે, એ એને લખજો, કાકા ! એક પણ દાસીનું જો અપમાન થશે, તો હું ત્યાંથી જ પાછી ફરી જઇશ ! તમે તૈયારી કરો, કાકા ! હું પણ તૈયારી કરું છું ! [બન્ને જાય છે.]

[દૃશ્ય ચોથું]

[રાજકવિ એકલો ધીમે પગલે આવતો દેખાય છે]

રાજકવિ-હું રાજકવિ ! કેટલાં કેટલાં કાવ્યો હમણાં હમણાંનો જોઈ રહ્યો છું ! આ જ છેલ્લું મહાકાવ્ય નજરોનજર દીઠું ! બાદશાહી છાવણીની આસપાસથી ચોકીપહેરો ઉઠાવી લેવામાં આવ્યો હતો. ચિતોડનાં મહારાણીની મર્યાદા જાળવવાની હતી. પદ્મિનીદેવી ત્યાં પહોંચ્યાં, મહારાજને મળ્યાં, અને એક મ્યાનામાં મહારાજ સાથે જ એ તો તરત પાછાં ફર્યાં-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહારાજનો મ્યાનો તો જવા દેવાનો હતો, એટલે કોઇએ તેની રોકટોક કરી નહિ. પણ વખત થતો ગયો ને દેવી પદ્મિની તો નજરે ચડયાં નહિ, એના મ્યાનાઓ ત્યાં પડયા હતા, એટલે બાદશાહે કહેવરાવ્યું કે, આ તો બહુ વખત જાય છે. જવાબ મળ્યો કે હજી તૈયાર થાય છે! થોડો વખત ગયો એટલે ફરી કહેવરાવ્યું. ત્યારે તો...ત્યાં કેવાં દેવી ને કેવી વાત! ત્યાં તો મારી માતા દુર્ગાભવાનીની રણહાક સાંભળવા મળી ને સૌ ચોંકી ગયા! ને પછી તો જેમ આડાવળાનાં વજ્જર ખડકો છૂટે તેમ ત્યાં સૈનિકો છૂટયા! હું નજરોનજર એ જોઇને આવ્યો છું. પણ આ છોકરડો બાદલ કયાં દોડ્યો જાય છે? દેવી પાસે જ જતો લાગે છે. એની પાસે કાંઈક નવાજૂની લાગે છે. હું પણ પાછળ જાઉં!

[જાય છે.]

[બાદલ ઉતાવળો દોડતો આવે છે : પદ્મિની ને ત્યાં જોઇને જરાક અચકાય છે]

પદ્મિની-અરે બાદલ! કયાંથી આવ્યો? રણક્ષેત્રમાંથી? તારા કાકા કેવી રીતે લડયા એની માંડીને વાત તો કરી જા!

બાદલ-અરે કાકી! એ જુદ્ધ તો એવું હતું કે જાણે અમે ખેતરમાં ડૂંડાં કાપવા નીકળ્યા! અરે કાકી! આવું યુદ્ધ તો જિંદગીમાં નો'તું દીઠું! એ જુદ્ધ જેણે જોયું એ પણ ધન્ય થઈ ગયો. એમાં મર્યો તે દેવ થઈ ગયો!

પદ્મિની-હા, બેટા! આવું જુદ્ધ તો જિંદગીમાં નો'તું દીઠું,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ હવે અમારો યે વારો આવ્યો છે. જા બેટા ! જા ! રણનાં દુદુંભિ પાસે વાગી રહ્યાં છે. પેલી દાસીઓને મોકલતો જા...' [દાસી આવે છે.]

દાસી-માતાજી ! મને બોલાવી ?

પદ્મિની-હા. રજપૂતાણીઓને કહેવરાવો કે કાલે સવારે સૂર્ય ઊગતાં જ જૌહરની તૈયારી કરે. દક્ષિણ દરવાજેથી આજે દુશ્મન સૈન્ય પેસી ગયું હતું. હવે રોકાયું નહીં રોકાય. આજે નહિ તો કાલે. તમામ રજપૂતોએ કેસરિયાં કર્યાં છે. આપણે જૌહર કરવાનું છે...જા...ઘેર ઘેર આ મહોત્સવની વાત પહોંચાડી દે !

[રાજકવિ પાછો આમ તેમ ચાલી રહેલો નજરે પડે છે.]

રાજ-અરે ! રાજકવિ ! આ તું શું જુએ છે ? ઘેર ઘેરથી રજપૂતાણી આવીને જૌહર કરવા ખડી ઊભી છે ! મહારાણી પદ્મિની સૌને મોખરે છે. આ હું સ્વપ્ન દેખું છું કે ભીષણ સત્ય ? ત્યાં અગ્નિકુંડને કિનારે ઊભેલી સેંકડો રજપૂતાણીઓ ! એ દશ્ય મેં જોયું છે. અરે ! મારું કવિતડું બચારું આને વર્ણવવાના શબ્દો ક્યાંથી કાઢવાનું હતું ? મારા રોમરોમમાંથી જાણે એક આર્ત્ત પ્રાર્થના નીકળે છે, 'હે દેવ એકલિંગજી ! મારી વાણીને તું પોતે આવીને હવે શબ્દો પૂરા પાડે તો, બીજું કાંઈ નહીં, આજે આ ભીષણ કાવ્ય, જે મેં જોયું, તે દુનિયાને હું કહેતો જાઉં ! બાકી આ વર્ણનાતીત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસ્તુનું હું શું વર્ણન કરવાનો હતો ? હે આડાવળા ! બાપ ! તું તારા વજ્જર ખડકમાંથી થોડાંક કાવ્યો ઊભાં કરે તો ભલે ! બાકી મારી વાણીમાં એ બળ જ કયાંથી ? અને છેવટે મેં જે જોયું છે . . . આ હા હા ! . . [થોડી વાર અટકીને !]

મહારાણી પદ્મિની ત્યાં ઊભાં હતાં : દૂર દૂરની ડુંગરમાળાઓ ઉપર એમની નજર હતી. આકાશના સાંધ્ય રંગોએ એ દેહને છેલ્લો શણગાર આપ્યો હતો. આંખમાં અલૌકિક તેજ હતું. શરીરના રોમ-રોમમાંથી શાંત અગ્નિ પ્રગટી રહ્યો હતો. ગોરા-કાકાનો અવાજ સંભળાતો હતો: ' જૌહરને હિસાબે જુદ્ધ એ તો એક નાનકડી રમત છે, દીકરી ! "

મહારાણી પદ્મિનીનો અણનમ, વજ્જર સમો પ્રાણ-વાન દેહ ત્યાં ઊભો હતો. રાખ થઈ જવાની આગલી સાંજે એ આ જ પ્રમાણે ઊભાં હતાં : દૂર દૂરના ડુંગરાઓ ઉપર નજર માંડીને : શત્રુ-સેનની સામે એક અણનમ દૃષ્ટિ કરીને : એના રોમરોમમાંથી વીરત્વ પ્રગટતું હતું : મારી આંખમાં બેસી ગયેલી એ પ્રાણવાન પ્રતિમા–એને સરજવાનું ભગવાન મને બળ આપે, તો મારી જિંદગી પણ સફળ થઇ જાય. જય હો–આવી ભીષણ નિશ્ચયી પ્રાણવાન પ્રતિમાનો !*

* ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો અમદાવાદ ઉપર આવેલ આ રૂપકમાં ઘણા ફેરફાર કર્યા છે. સૌજન્યથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંસ્મરણિકાનું એક અપ્રગટ પાનું !

જ્યાં મધમાખો ગુલાબની પાંદડીને ડંખ દેતી નથી, જ્યાં મનોરમ વસંત ઋતુને ગ્રીષ્મની હવા સ્પર્શતી નથી, જ્યાં પરિમલભરી કળીને રજકણની છાયા અડતી નથી, જ્યાં સૌન્દર્યની નૌકા, સમયનો પ્રવાહ જાણતી નથી, એવા એક અનોખા પ્રદેશની આ વાર્તા છે. એક સ્વપ્નશિલ્પીએ પોતાની આત્મકથાનાં થોડાંક સંસ્મરણો અહીંતહીં ફૂલપાંદડી સમ વેર્યાં હતાં તેમાંથી તેમને ઉપાડી લઈને, મેં આંહી રજુ કર્યાં છે: એમના જ શબ્દોમાં. આ રહી એ નોંધ:

" કુમળા પ્રભાતે રજનીરાણીને પોતાની ચાદરમાં આવી જવાનું આમંત્રણ આપી દીધું હતું. પુષ્પોની સુગંધ હવામાં છલકાતી હતી. આકાશી રંગોએ પોતાના ભભકાથી પૃથ્વીને રીઝવવા માટે દોડાદોડ કરી મૂકી હતી. છતાં હજી અજવાળાએ અંધારાને પોતાનો ચુંબનનો રંગ આપ્યો ન હતો. એ ચુંબનની આશા રાખતું અંધારું, અજવાળાની સોડમાં છૂપાવાની તૈયારીમાં પડ્યું હતું.

' એ વખતે હમેશના નિયમ પ્રમાણે હું, પેલા પર્વતની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તળેટી તરફ જઈ રહ્યો હતો. ઋગ્વેદની એક હજાર ઋચાઓ જાણવા કરતાં, એ પર્વતને વહેલી પ્રભાતમાં નીરખવો એ વધારે આહ્લાદક હતું. પ્રભાતમાં નીરખેલા એ પર્વતની મોહક મદિરા, કેટલાકને જીવન આપે છે; તો કેટલાકને મૃત્યુ પણ આપે છેઃ માત્ર કોઈ કોઈ વિરલાને જ, એ અમરત્વ અર્પે છે. મને તો એ પર્વતની તળેટીએ નહોતું જીવન આપ્યું, નહોતું મૃત્યુ આપ્યું, નહોતી અમરતા અર્પી–કેવળ આનંદનું પ્યાલું પાયું હતું. અને કહ્યું હતું કે 'આ આનંદ કાં તને તારો કરી લેશે, કાં તું એને તારો કરી લઈશ!'

'પણ આપેલું વચન હજી તો વચન જ રહ્યું હતું. આનંદ મેં જોયો હતો. પણ હજી એને સૌન્દર્ય સાથે રમતો નિહાળ્યો ન હતો. જાણનારા કહે છે કે આનંદ અને સૌન્દર્ય જ્યાં પ્રેમગોષ્ઠિ માંડે છે ત્યાં અમરત્વના ઝરણાંનું જળ છલકાય છે. પણ એ જાણકારોનાં વચન મારે માટે તો કોયડા જેવાં હતાં.

'એ જે હોય તે. હું તો એ પર્વતની તળેટીમાં ઊભેલાં જૂનાં ખંડેરો નિહાળવા ત્યાં ઘણી વખત જતો. મારો એ ધંધો હતો. ખંડેરોનાં જીવનને જાણવાનો. એમાં ઘણી વખત કેવળ ધૂળ જ મળતીઃ કોઈ વખત રત્ન જડતાંઃ પણ ક્યારેક, કોઈ વિરલ પળે–પારિજાતને આવેલાં સ્વપ્નાં મળતાં. સૌથી મૂલ્યવાન એ સ્વપ્નાં હતાં.

'ગઈ કાલે મારી એક વાત અધૂરી રહી હતી. જૂના ખંડેરોની શોધખોળ કરતાં કેટલીક અલભ્ય વસ્તુઓ જડી આવી હતી. હું રહ્યો ધૂળધોયો. મેં એ તમામની નોંધ લીધી. વ્યવસ્થિત ગોઠવી. સાચવીને મૂકી રાખી. વર્ષો પહેલાંની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ કોઈ શિલ્પકવિતાને શબ્દદેહ આપીને ત્યાં આવેલા એક મકાનમાં મૂકી દીધી. પછી સાયંકાળે ઘેર ગયો. પણ રાત આખી મને નિદ્રા આવી નહિ. કોણ જાણે કોણ મારા કાનમાં આવીને બોલી જતું હતું: "અલ્યા એ! મને જગાડીને તું નિદ્રા ખોઈ બેસશે હો! મારા જમાનામાં મેં એક સૌન્દર્યસાગર રેલાવ્યો હતો. દીવાનાઓની એવડી મોટી જમાત એને કિનારે ઊતરી પડી કે કુદરતે પોતે જ, એવો સાગર ત્યાર પછીથી આપવાનું છોડી દીધું છે! એણે આખી એ જાત જ લુપ્ત કરી નાખી છે. એ પ્રતિકૃતિ જ જાણે ભૂંસી નાખી છે. આજ હવે તું જ મને જગાડે છે, પણ જો જે હો! મને જોનારા પછી પૃથ્વીમાં, બીજું કંઈ જોઈ શકતા નથી! તારી પણ એ દશા થાશે."

'કાનમાં કોણ આ શબ્દો બોલી જાય છે એ જોવા માટે વારંવાર આંખ ઊઘડી જતી હતી. પણ બંધ બારીના કાચમાંથી આવતું ચંદ્રનું અજવાળું જ નજરે પડતું! આખી રાત મને લાગ્યું કે કોઈક વાત કરી રહ્યું છે, છતાં કોઈ વાત કરી રહ્યું ન હતું!

'સવારે નિયમ પ્રમાણે આ ખંડેરોના ખોદકામ માટે ગયો, ત્યારે રાતની વાતના ભણકારા હજી પણ કાનમાં વાગી રહ્યા હતા! એના શબ્દો કેટલા સ્પષ્ટ હતા! કેવી સ્પષ્ટ વાણી હતી! અને છતાં કેવી માત્ર અસ્પષ્ટ હવા જ એ હતી!

'હું આ ભવ્ય ખંડેરોનો વર્ષોજૂનો ઉપાસક હતો. એ ભવ્ય ખંડેરોએ મને કવિતા આપી છે. કલા બતાવી છે. તત્ત્વજ્ઞાન શિખવાડ્યું છે. જીવનની ક્ષણિકતા સમજાવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. જીવનની અમરતા પ્રબોધી છે. ત્યાં મેં એવા રંગ નિહાળ્યા છે કે જે રંગ જોવા માટે જિંદગીભરની તપશ્ચર્યા કરવી પડે.

'રાતના શબ્દો વિષે વિચાર કરતો હું જઈ રહ્યો હતો, ત્યાં રસ્તામાં મારા પગ પાસેથી જ પાણીનો જાણે રેલો ચાલ્યો ગયો! કાળી સોયરા જેવી એક નાગણ સરર કરતી નીકળી ગઈ! પણ શું મોહક એની ત્વરા હતી! જાણે કે એણે ગતિ અને નૃત્ય બન્નેને મોહિની મદિરા પાઈ દીધી હોય!

'પણ એને સરર સરી જતી જોઈ અને હું પણ જાણે મારા સ્વપ્નમાંથી જાગી ગયો. રાતના શબ્દોના ભણકારા મારા કાનમાં હજી આવી રહ્યા હતાઃ

'અલ્યા એ! મને જગાડનારો પોતે પછી કોઈ દી સૂઈ શકતો નથી! મને જગાડ માં, મને જગાડ માં, સૂતેલાં સ્વપ્નાંને જગાડનારા જે દશા પ્રાપ્ત કરે છે, નિત્યમરણની, –તે દશાને હાથે કરીને નોતર માં!'

'હું મારા કામ ઉપર વિચાર કરતો આગળ વધતો ગયો.

'હજી તો એક ખંડિત દિવાલને પડખે થઈને હું આગળ જવા પગલું ભરું છું, ત્યાં એક મજૂર પોતાનો પાવડો લઈને મારી સામે આવી ચડ્યો. મેં તેની સામે જોયું. પણ તેના મોં ઉપરથી જાણે નૂર ઊડી ગયું હોય તેમ જણાતું હતું. તેના હોઠ ધ્રૂજતા હતા. ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો. મને નવાઈ લાગી.

'કેમ અલ્યા! શું છે?' મેં ઉતાવળે પૂછ્યું.

'સા'બ! કોઈ એક પેટી જેવું જણાય છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પેટી જેવું ?'

'ક્યાં છે ?' મારી પાછળથી એક ઉતાવળો અવાજ આવ્યો. મેં એ તરફ દૃષ્ટિ કરી. અમારો ફોટો નિષ્ણાત નિશીથ, હમેશના નિયમ પ્રમાણે હાજર થઈ ગયો હતો. એણે આ ખંડેરની નહિ નહિ તો એક હજાર પ્રતિમાઓને વાચા આપી હતી. એને એક ખબર હતી. આ રેત સાગરમાં આવી પેટીઓમાં તો સૌંદર્યોના સાગર છલકાતા હોય છે ! ઇસ્વીસનની કોણ જાણે કેટલી સદી પૂર્વેની અનુપમ પ્રતિમાઓ એણે આ પ્રમાણે સજીવન કરી હતી. એ પોતાનાં હથિયાર સજ્જ રાખતો. એને ખબર હતી—માત્ર એક જ પળ મોડું—અને એ અનુપમ પ્રતિમાઓ હાથતાલી દઈને ભાગી જતી ! પછી વિલુપ્તિના મહાસાગરમાં ડૂબી જતી ! જોનારના હાથમાં શોકસાગરના કિનારા ઉપરનાં કેવળ અશ્રુબિંદુઓ રહી જતાં !

'એટલે એ ત્વરાથી મજૂરને પૂછી રહ્યો હતોઃ 'ક્યાં છે ? ચાલ તો !'

'પણ પેલો મજૂર એની સામે જોઈ રહ્યો હતો. એનો પગ જાણે ઊપડતો ન હતો. એની આંખમાં નિદ્રા બેઠી હતી. મને રાતનો શબ્દભણકાર સાંભરી આવ્યો. મેં નિશીથનો હાથ પકડ્યોઃ 'ઉતાવળો ન થતો, મને કાંઇક સંભળાય છે !. . .'

'અરે !' તે બોલતો જ આગળ સર્યો. મજૂર એની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. પણ એના પગમાં યંત્ર હતું—મગજમાં જાણે ત્વરા હતી.

'હું પણ એકદમ આગળ વધ્યો. પેલો મજૂર નીચે ને નીચે ઊતરવા માંડ્યો. છેક નીચેના ભાગમાં એક ખંડિયર જેવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓરડા પાસે આવીને એ ઊભો રહી ગયો.

'મેં ત્યાં જોયું. ચારે તરફની સુરક્ષિત દિવાલો, જાણે કોઈએ ગઈ કાલે જ બંધાવી હોય તેટલી તાજી દેખાતી હતી. એના ઉપર ચડેલા માટીના અસંખ્ય વર્ષોના થરે એમને રક્ષણ આપ્યું હતું. હું ત્યાં ઓરડામાં ઊભો રહ્યો. વર્ષો પહેલાંની કોઈ સુંદરીનું ગૃહ હોય તેમ જણાતું હતું. ત્યાં એક રૂપેરી અરીસો પડ્યો હતો. મણકાની માળાઓ એક ગોખમાં મૂકેલી દેખાતી હતી. હાથીદાંતનો એક કાંસકો, સોનેરી પેટીમાં સાચવણથી મૂકેલો નજરે ચડ્યો. અને ત્યાં જ, ખોદેલા ખાડામાં એક પેટી જેવું કાંઈક નજરે ચડતું હતું! પેટી ઉપરની મોટી શિલા મજૂરે થોડીક ખસેડી લીધી હતી.

'હું ત્યાં ઊભો રહ્યો. હજી મારા કાનમાં રાતના શબ્દોના ભણકારા આવી રહ્યા હતા! 'અલ્યા એ! હું સૌન્દર્યનો સાગર છું. વિલુપ્ત થયેલી મોહિની છું. મને જગાડીને પછી તું આ પૃથ્વીનો રસ ખોઈ બેસીશ હો! મારી જાત ડૂબી ગઈ છે. લુપ્ત થઈ ગઈ છે. કુદરતે પોતે જ એ પ્રતિકૃતિઓ પાછી ખેંચી લીધી છે! હવે એને લુપ્ત જ રહેવા દે! અત્યારની પૃથ્વી પાસે આ સુન્દરતા જોવાની આંખ નથી! એની આંખ મારી આ મોહિની જોયા પછી મીંચાશે નહિ– અલ્યા! મીંચાશે નહિ!'

'મેં નિશીથનો હાથ પકડ્યો: 'નિશીથ!'

'અરે! તમે આ શું માંડ્યું છે? આને વધારે હવા લાગી જશે. જે કરવું હોય તે જલ્દી કરો. અલ્યા! ખુલ્લું કરી નાખ એને!' અને એણે પોતાની સામગ્રી તૈયાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરી નાખી. ચાંપ દાબવા તૈયાર થઈને એ ઊભો. મજૂર પાવડો લઈને આગળ વધ્યો.

'મેં ફરીને નિશીથનો હાથ પકડ્યો. પણ તે પહેલાં મજૂરે ધીમેથી પેલી પેટીનું ઢાંકણ આઘું કર્યું...હતું... એક પળભર મારી દૃષ્ટિ ત્યાં પડી. એને પળ પણ ભાગ્યે જ કહેવાય. પણ આહ..! એ એક પળમાં જે મેં જોયું....

'હું જોતો હોઉં તે માનતો ન હોઉં તેમ, માત્ર એક જ પળ–એક નાનકડી જ પળ–એક ઊડતી દૃષ્ટિ પડી જાય એટલી જ પળ, એ સૂતેલી શાંત નિદ્રસ્થ સુંદરીને હું જોઈ ગયો..પણ...આહ ! એટલું ગજબનું સૌન્દર્ય ત્યાં સૂતું હતું, એ નાસિકા, નેત્ર, હોઠ, કપોલ, ચિબુક, અરે ! એક નાનકડું છૂંદણું પણ...એવો સૌન્દર્યનો સાગર જાણે ત્યાં સ્થિર થઈ ગયો હતો. રેખાએ રેખામાં, સુંદર, સ્વચ્છ, સ્પષ્ટ: વીજળીના અચાનક આવી ગયેલા એક ચમકારાની માફક, મારી આંખ જાણે જે જોયું તે માનતી ન હોય તેમ, એક વિપળ ચમકી ઊઠી...પણ બીજી જ પળે, રાખની મૂર્તિ જેમ ભાંગી જાય, જરાક હાથ અડતાં પ્રફુલ્લ ગુલાબપાંદડી જેમ વેરાઈ જાય, કોઈ મનોહર સ્વપ્ન જેમ ઊડી જાય, ઝાકળનું મોતી જેમ ભાગી જાય, કોઈ પ્રભાતી સુનેરી કિરણ જેમ આકાશસમુદ્રમાં વિલીન થઈ જાય, બરાબર તેમ જ...પેલી સુંદરી ત્યાંથી ઊડી ગઈ હતી ! મેં આંખ ચોળીને એ તરફ ફરીને જોયું...પણ હવે તો ત્યાં કેવળ રાખનો ઢગલો પડ્યો હતો ! ભાંગી ગયેલો. રેખાએ રેખામાં છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયેલો !

'નિશીથના મોંમાંથી પણ 'આ...હા !' શબ્દ નીકળ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન નીકળ્યો, ત્યાં 'અ...રે...રે' આવી ગયો હતો !

'પવનની આવી ગયેલી એક જરાક જ હવા લેરખીએ, આ મૂર્તિને છિન્ન ભિન્ન કરી નાખી હતી ! હજારો વર્ષોના સ્વપ્નમાં સૂતેલી એ અનુપમ અનામી સુંદરીને જાણે હવામાં ઉડાડી મૂકી હતી ! જાણે કે એ ત્યાં કોઇ દિવસ હતી જ નહિ. અને છતાં એને જોવા મળેલી એક વિપળ ... કોઈ રીતે આંખમાં બેસી ગયેલી એ સૌન્દર્ય સુંદરીને ભૂલી ભુલાય તેવું રહ્યું ન હતું. એ એક વિપળે તો જાણે સૌન્દર્યની એક અદ્ભુત ચટકીને આંખમાં જ મૂકી દીધી હતી ! હવે આંખ પોતે પોતાને ભૂલે તો એને ભૂલે ! એનું મૃત્યુ જાણે હજારો વર્ષ ઉપર નહિ, પણ આજે જ થયું હોય તેવો આઘાત થઈ ગયો હતો ! હજારો વર્ષ સચવાયલું સૌન્દર્ય આમ એક જ વિપળમાં હાથતાળી દઈને ભાગી ગયું. અને તે પણ અમારી, એને 'કેમેરા'માં ઝડપી લેવાની તૈયારી છતાં .... અંતરમાં એક વેદના આવી ગઈ.

'મગજમાં કોઈ વીજળીનો આંચકો વાગ્યો હોય તેમ હું માથે હાથ દઈને બેસવા જતો હતો ત્યાં તો એક ધડાકો સંભળાયો ને હું ચોંકી હઠ્યો !

'મારી પડખે જ નિશીથ, ચત્તોપાટ લાંબો થઈને ધરણી ઉપર પડી ગયો હતો !

'શું થયું હતું ? શું બન્યું હતું ? મેં એનો હાથ પકડ્યો ન પકડ્યો—પણ એટલામાં તો તે તરત બેઠો થઈ ગયો હતો. તે મારી સામે જોઈ રહ્યો હતો. એની આંખમાં વિચિત્ર તેજ જોઈને હું ભડકી ઊઠ્યો. ત્યાં તો એ બોલી રહ્યો હતો: 'તમે જોઈ ? જોઈ એ...ને ? જોઈ એને ? આ હા હા ...!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મેં એનો હાથ હાથમાં લીધો. એ હાથ ઠંડો પડતો લાગ્યો. મેં એની આંખની વિચિત્રતા ઢાંકવા, આડે હાથ દીધો. પણ 'આ હા હા ! કેવું મનોહર દૃશ્ય હતું ! જાણે પારિજાતનું ફૂલ પોતાના સ્વપ્નમાં પોતે મગ્ન હોય એવું ! આ હા હા ! પણ....' એમ બોલતાં એણે એ હાથ ખેસવી નાખ્યો. તે ઊભો થઈ ગયો હતો: 'તમે જોઈ એ... ને?' છેલ્લો શબ્દ એ જોરથી બોલી ઊઠ્યો: અને પછી ખડખડાટ હસી પડ્યો !

કોઈ પાગલના હાસ્ય જેવા એના પડઘા ખંડેરોની દિવાલમાંથી ઊઠતા લાગ્યા. અને પેલો મજૂર પાવડો નાખી દઈ ને તરત ભાગવા માંડ્યો !

નિશીથ હજી ત્યાં હસી રહ્યો હતો ને હસતો હસતો બોલી રહ્યો હતો. 'તમે જો...ઈ એ...ને? એને જોઈ? એને? આ હા હા હા !'

'મેં એને ખભે હાથ મૂકીને એને ધીમેથી દોરવા પ્રયત્ન કર્યો.

'પણ એણે હાથ ખેસવી નાખ્યો. એની આંખની વિચિત્રતાએ મારા અંગેઅંગમાં એક ઠંડી કંપારી ફેલાવી દીધી. તે બૂમ પાડતો ત્યાંથી ભાગ્યો...

'મને લાગ્યું કે ઊભા રહેવામાં હું હવે જોખમ ખેડી રહ્યો છું. મારું મગજ પણ ચક્કર ફેરા લેતું હતું. આંખ કોઈ દૃશ્ય જોવાની જાણે ના પાડી રહી હતી. પૃથ્વીમાં કાંઈ રસ ન હોય તેમ જણાતું હતું. હું પણ ઉતાવળે જ બહાર આવ્યો: ને મારું મગજ બહેર મારી જાય તે પહેલાં, આ અનુભવ મેં લખવા મંડ્યો. મેં એ આંહીં લખ્યો છે. પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં જે જોયું છે, જે જોયું છે, આ. . . હા ! રૂપરાણી પણ નહિ, સૌન્દર્યના સ્વપ્નમાં પડેલી એને, હું શું નામ આપું ? આપણી આ પૃથ્વીમાં, સદીઓ પહેલાંની સુંદરીને વર્ણવવાના શબ્દો જ હવે રહ્યા નથી. છતાં મેં આ અનુભવ લખી નાખ્યો છે. મને લાગે છે મારું મગજ પણ. . . . . .'

વર્ણન આંહીથી અચાનક અધૂરું રહ્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નારીનો પરાજય

આટલી મોડી રાતે કોણ સાંકળ ખખડાવતું હશે? એ વિચાર આવતાં હું જાગી ગયો. તરત સાંભર્યું કે એ તો પડખેવાળા બાબુભાઈ નાળિયેર રમવાના શોખીન છે તે મોડા આવે છે, એમના ઘરનું બારણું ખખડતું હોવું જોઈએ. ફરીને જાગ્રત સ્વપ્નનિદ્રામાં પડી ગયો. પડખું ફરીને સોડ સરખી કરી. ત્યાં ફરીવાર સાંકળ ખખડવાનો અવાજ આવ્યો. કાન દીધા. ખાત્રી થઈ કે ઘરની સાંકળ જ કોઈક ખખડાવી રહ્યું છે.

'કોણ હશે અત્યારે?' મનમાં સવાલ ઊભો થયો. ગામમાં છેક છેવાડે હું રહેતો હતો. સવારે ચોરામાં જઈને છોકરાં ભેગાં કરીને ભણાવતો. બપોરે ત્યાં જ કથાવાર્તા માંડતો. સાંજરે ગોપાળ ઘોળિયાને ત્યાં અરધોએક કલાક સભા ભરાતી તેમાં હાજરી આપી આવતો. ગોપાળને જરા કોઢ જેવું દેખાતું હતું, એટલે આખું ગામ તેને ગોપાળ ઘોળિયો કહેતું. બાકી આખા ગામમાં એ એક જ 'જનરલ' વેપારી હતો. અને ઘણાની ઊકએસ તેમ લેવડદેવડ એને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં જ થતી.

પણ મારી આ પ્રવૃત્તિએ મને ગામમાં ઠીક જાણીતો કર્યો હતો. એટલે કેટલીક વખત ચોવટમાં પણ કોઈ ને કોઈ મને બોલાવવા આવતા. આજે ગોપાળ ધોળિયાને ત્યાં સાંજે સાંભળ્યું હતું કે જસતાભાભાની કેશીની ફારગતીની વાત ચાલે છે, ને કાલે એ બધાં આવવાનાં છે.

એ વાતને આ સાંકળ ખખડાવવા સાથે સંબંધ હશે એમ કલ્પના કરીને હું ઊઠ્યો.

જસતાની છોકરી કેશી રૂપનો ભંડાર હતી. હસમુખી પણ એવી હતી કે ન પૂછો વાત! પણ કોણ જાણે શું હતું, પહેલા ધણી સાથે ન બન્યું. છ–આઠ મહિનામાં લખાવટ થઈ ગઈ. બીજા સાથે સંસાર ચાલતો હતો. ઠીક હતું, એક છોકરો પણ એને થયો હતો. એટલામાં વળી સમાચાર ફેલાયા કે ત્યાં પણ કાંઈક તોફાન જાગ્યું હતું.

—ને આવતી કાલે ફારગતી લેવા દેવા સુધીની વાત થતી હતી! આવતી કાલે સાસરિયાંવાળાં આવવાનાં હતાં.

આ વાત ગોપાળ ધોળિયાની દુકાને થઈ ત્યારે જસતો ત્યાંથી નીકળ્યો પણ હતો.

મને સાંભર્યું. એ વખતે જ એ મને કાંઈક કહેવા માટે રોકાયો પણ હતો. પણ પછી કહેવાનું રહી ગયું ને એ કામે ચાલ્યો ગયો હતો.

એટલે કદાચ એ જ હોવો જોઈએ એમ મેં ધાર્યું. છતાં ચેતતા નર સુખી કરીને ગામડા ગામના ધોરણ પ્રમાણે મેં દીવો કર્યો. ખૂણામાં પડી હતી તે લાકડી લીધી. માથે ફાળિયું પણ વીંટી લીધું. એક ખોંખારો ખાધો ને પછી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નરસિંહ મહેતાનું એક ભજનિયું બોલતો જોડા પહેરીને અવાજ થાય તેમ ફળીમાં આવ્યો. બારણું ઉઘાડતા પહેલાં જ મોટેથી પૂછ્યું: 'અલ્યા કોણ છે ભાઈ! અત્યારે?'

'એ તો હું છું બાપા! જસતો...'

'હાં, હાં. મેં મનમાં તો ધાર્યું'તું કે જસતાભાઈ જ હોવા જોઈએ!

'કેમ જસતા લે! છો તો મજામાં નાં? આજ તો કાંઈ અત્યારે નીકળ્યો?'

જાણે, બહુ જ છાની વાત કહેવા માગતો હોય તેમ જસતો ધીમેથી બોલ્યો: 'બાપા! કાલ તમારો બે ઘડી ખપ પડચો છે!'

'મારો? કેમ, એવું શું છે?'

'આ વાત ઈમ છે કે આપણી કેશીની લપ્પાણપટી હવે કાલ કરી નાખવી છે. કજિયાનું મોં કાળું!'

કેશી એને બીજે ઘેરથી પણ છોકરો લઈને ભાગી આવી હતી, ને સામાવાળાને નોટિસ આપીને, પછી ભરણ-પોષણનો દાવો માંડ્યો હતો. એમાં હુકમનામું થયું હતું.

સામી વળી અપીલ થઈ હતી. એ પાછી નીકળી ગઈ હતી. એમ કરતાં કરતાં બે-ત્રણ વરસે છેવટે ઘરમેળે ફારગતીની વાત નક્કી કરવા બન્ને કબૂલ થયા હતા. ત્યાં સુધીનો લાંબો ઈતિહાસ મારી જાણમાં હતો. કાલે એ પ્રમાણે કેશીનો વર ને સૌ આવવાના હતા એ પણ મને ખબર હતી.

એટલે મેં કહ્યું: 'સારું; ક્યારે, કાલે નવ વાગે આવવાનું છે?'

'હા, નવ વાગે. પણ આવજો, ચોક્કસ હો બાપા!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમ વના કામ નઈ થાય હો! ઈ છે બે'ક લોંઠ હો! ને ઈને કાયદાનું બહુ જોર છે!'

'આમાં હવે કાયદાનું ક્યાં કામ છે? જ્યાં તમે બે ય સમજીને સમાધાન કરો છો ત્યાં? આવીશ તો ખરો. પણ કેશીને પૂછ્યું?'

'એને તો પરથમ પૂછ્યું છે. એ ક્યાં ના પાડે ઈમ છે? એ ય હાથ જીભ કાઢી ગઈ છે!'

થોડીવાર પછી જસતો ગયો: પણ મારી નિંદર લેતો ગયો. રાત આખી મને નિંદર આવી નહિ. કેશીના જ વિચાર આવ્યા કર્યા.

કેટલી રમતિયાળ, કેવી હસમુખી, સ્વતંત્ર અને મુક્ત પંખી જેવી એ છોકરી હતી! અને તે આંહીં–જ્યાં બધે જ બંધિયાર પાણી હતાં ત્યાં!

એનો દોષમાં દોષ હોય તો એક જ. એનો ચહેરો ને દેહ બંને જાણે આખો દિવસ હસતાં જ હોય! જ્યારે જુઓ ત્યારે એની પાસેના વાતાવરણમાંથી પણ રમૂજ, ટીખળ, વિનોદ, આનંદ, મસ્તી, રમતગમત નીકળતાં જ હોય!

કોઈ કવિ હોય તો કલ્પના કરે કે મૃત્યુ પણ રડ્યા વિના આને ઉપાડશે શી રીતે? એટલો આનંદ તેની પાસે હતો. એને જસતાએ પરણાવી ત્યારે આખા ગામે કહ્યું હતું કે, 'અલ્યા! આ તો તેં રૂપરૂપની જળદેવીને ખારા સમુદ્રમાં વળાવી!'

અને થયું પણ તેમ જ. કેશીને છ–આઠ મહિનામાં પાછું ફરવું પડ્યું. પણ ગોપાળ ધોળિયાએ તરત બીજે વેતરણ પાર ઉતારી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે જસતાએ એને બીજે ઠેકાણે બેસારી. એ સંસાર થોડો વખત ચાલ્યો પણ ખરો. એક છોકરો પણ કેશીને થયો. પણ માણસ એવો વહેમીલો નીકળ્યો કે એ સંસારનું વહાણ પણ તોફાને ચડી ગયું. એને લાગ્યું કે હવાની સાથે પણ આને દોસ્તી છે. એટલે એ જાપ્તો રાખવા માંડ્યો.

તો કેશી એના માથાની નીકળી. ઊભી ઊભી અમસ્તી હસતી હોય! પેલો નીકળે એટલે જાણે પોતાની વાત કળાઈ ગઈ હોય તેમ ગભરાય! પેલો ઠોંટશુંહટ કરે ત્યાં સુધી તો જવાબ ન દીએ. પછી પેલો રાતોપીળો થાય ત્યારે ખંડેર-માં ઊભેલો ગધેડો બતાવીને કેશે: 'મૂઆ! હું તો આને હસતી હતી!' એના વરનું મોં જોવા જેવું થતું!

પણ એ ખિજાળને મૂકીને છેવટે કેશી ભાગી. અને પિયરમાં આવીને બેસી ગઈ. ત્યાર પછી તો કેસ વગેરે થઈ ગયા.

અને છેવટે હવે આવતીકાલે એ વાતનો ધરમેળે નિકાલ થવાનો હતો. કેવો ભગ્ન સંસાર!

[૨]

બીજે દિવસે નવ વાગે હું જસતાને ત્યાં ગયો.

ત્યાં ફળીમાં બે ખાટલા ઢાળ્યા હતા. ચાર–પાંચ માણસો ત્યાં બેઠાં હતાં. ગોપાળ ધોળિયો પણ ત્યાં આવી ગયો હતો. કેશીનો વર પણ ત્યાં હતો. માથે સાફો બાંધીને એ ખાટલા ઉપર બેઠો હતો. એનો પીળો, સૂક્કો, લાંબો, શૂન્ય ચહેરો હું જોઈ રહ્યો. જેની સાથે અમસ્તું બેસતાં પણ થાક ચડી જાય એવો એ ચહેરો હતો, તેની સાથે આ હસમુખી છોકરીએ આટલા દિવસો શી રીતે ગાળ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે એ જ મારા મનને એક મોટો કોયડો થઈ પડ્યો. હું એની સામે જ જોઈ રહ્યો. એ કોઈની સાથે બોલતો ન હતો.

હું પણ ત્યાં સૌ સાથે બેઠો. થોડીવાર પછી કલમ ખડિયો મુકાણાં. કાગળ નીકળ્યો. ગોપાળ ધોળિયો આગળ આવીને બેઠો. એને વાતમાં કાંઈક રસ હોય તેમ જણાયું. ત્યાં જસતાએ મને કાનમાં કહ્યું: 'આપણે તો ભરણપોષણની જ વાત કરી હતી, મનખાદેહ છે, વહેલી મોડી મનની મૂંઝવણ ટળે તો, પાછો સંસાર બંધાઈ જાય તો બંધાય! પણ એમને વાત ચમડી દમડીની થઈ. એટલે હવે ભલે ફારગતી કરી દે, બીજું શું!'

એટલામાં જસતાને મારી સાથે વાત કરતો જોઈને ગોપાળ ધોળિયો આગળ સર્યો: તે ધીમેથી બોલ્યો:

'ઘર ને વર બે'ય મારા ખીસામાં છે, જસતાભાઈ! ને કેવાં? ટંચન જેવાં! હું તો કહું છું, હવે તો કરી જ નાખો! કાં બાપા? આમાં કાંઈ રેણ હાલે છે? આ તો હૈયાં!'

'હવે તો કરવા બેઠા જ છીએ નાં? પણ કેશીનું મન માનવું જોઈએ નાં?' જસતો બોલ્યો.

'એને શું છે વળી?'

મને નવાઈ લાગી. એટલામાં અંદરના બારણામાંથી કોઈનો હાથ મને બોલાવતો હોય તેમ લાગ્યું.

ભ્રમ હશે એમ માનીને હું તો પાછો ધોળિયા સાથે વાતોએ વળગતો હતો ત્યાં જસતો જ બોલ્યો: 'કેશી તમને બોલાવતી લાગે છે બાપા! એને સમજાવજો...જઈ આવો તો.'

શું સમજાવવાનું એ હું કાઈ સમજ્યો નહિ. હું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊઠચો. ઘરમાં જવા માટે ઓશરી ઉપર પગ મૂકું છું ત્યાં ગોપાળ ધોળિયો મારી પાછળ આવ્યો. મારા કાનમાં કહ્યું: ' જુઓ બાપા! છોકરી છે રીંગી. પણ જસતાને માથે દોઢસોનું નામું તો આપણે ત્યાં છે. ટેટા જેવો છોકરો પાસે રાખવાનું કરશે તો વાત વળે ચડી જાશે! એને તો હજી જોઈએ એટલાં છોકરાં આવશે! આ છોકરામાં શું સોનું નાખ્યું છે? કેશીને સમજાવજો.'

હું ગોપાળ સામે જોઈ રહ્યો. એને આ દોઢસોનો સ્વાર્થ હતો એ સમજાઈ ગયું. ફારગતી સામાવાળા લખી આપે તો નુકશાનીના પૈસા દઈ જાય. એટલે તરત ગોપાળના હાથમાં પૈસા આવી જાય. પણ છોકરાની શી વાત એ કહી રહ્યો હતો, તે તરત કાંઈ સમજાયું નહિ.

હું ઘરમાં ગયો. ત્યાં કેશી એકલી ઊભી હતી. એની પાસે ઘોડિયામાં એનો છોકરો સૂતો હતો. કેશીના ચહેરા ઉપર ઉગ્ર મથામણ દેખાતી હતી. પણ તે શાંત હતી. છતાં તેણે મને જોયો, અને એની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. એના ઘરને મારા ઉપર પ્રેમ હતો.

'બાપા!' કેશી બોલી: એનો અવાજ ધ્રૂજતો લાગ્યો: 'હું આને છોડવાની નથી હો.....જેને જી કરવું હોય ઈ ભલે કરી લ્યે!' કેશીએ ઘોડિયાની પાસે આડે ઊભા રહેતાં મને કહ્યું. એની આંખમાં એ શબ્દો બોલતાં ગજબની દૃઢતા વસી ગયેલી મેં જોઈ.

હું તેની સામે જોઈ રહ્યો. તેના રમતિયાળ, વિનોદી, હાસ્યના ફુવારાસમા ચહેરા ઉપર આજે મેં જે જોયું તે કાંઈક જુદું જ હતું. એ ઘોડિયાની આડે એવી રીતે ઊભી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહી ગઈ હતી કે જાણે એમ માનતી હોય કે, કોઈક એનું છોકરું ઉપાડી લેવા આવવાનું છે, ને એને ત્યાં દેહ અર્પણ કરવો પડે તો તે કરીને પણ છોકરાને જાળવવાનો છે!

હું તો આભો બની ગયો. એ વખતે મને એ પોતાના બચ્ચા આડે ઊભેલી સિંહણ જેવી લાગી.

ગોપાળ ઘોળિયાની વાત હવે સમજાઈ ગઈ. કેશીનું મન અતિ દઢ હતું. એ છોકરાને છોડવા માગતી ન હતી.

'શું છે કેશી?' મેં એની સામે જોઈને કહ્યું : 'કહેવું છે તારે કાંઈ?'

'મેં આ તમને કહ્યું ઈ, બાપા! બીજું કાંઈ નહિ. મને એક વાતનો પેલો ફોડવો પાડો.'

પછી તે વધારે દઢતાથી બોલી :

'આ છોકરો કોનો?' તેણે સૂતેલા બાળક ઉપર એક દૃષ્ટિ કરી ને મારી સામે જોયું, 'પહેલાં મને એ સમજાવો. પછી તમે લખાપટી કરો. આ છોકરો કોનો?'

'છોકરો તો બાપનો જ હોય નાં? આખી દુનિયા એ જાણે, કોરટ પણ એમ જ કહે, છોકરો એના બાપનો!'

'એના બાપનો?'

'હાસ્તો!'

'ના ના, છોકરો તો મારો છે.' કેશી બોલી: 'એને મોટો હું કરીશ!'

'મોટો તું કરજે ભલે, પણ મોટો થયા પછી પણ, તારે એને સોંપવો પડશે! હમણાં તું રાખ!'

કેશીના ચહેરા ઉપર એક પ્રકારની શોકછાયા વળતી જણાઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલામાં મારા નામની બહારથી બૂમ પડી. હું પગ ઉપાડતો હતો ત્યાં તો કેશીએ અચાનક જ છોકરાને ઘોડિયામાંથી ઉપાડીને પોતાની છાતીસરસો લઈ લીધો હતો: તે અત્યંત દૃઢતાથી ધ્રૂજતા અવાજે બોલી: 'તમારે ભાયડાઓને જે કરવું હોય ઇ કરજો. પણ આ છોકરાને મારી છાતીએથી છોડાવનારો મારું મડદું દેખશે. આને હું નથી છોડવાની તે નથી જ છોડવાની!'

'પણ તો તારે ધણી સાથે રહેવું પડશે. કાં છોકરો દેવો પડશે. નહિતર તો પેલા સાથે જવું પડશે!' મેં આંગળીની નિશાની કરીને બહાર બેઠેલા એના વરને બતાવતાં કહ્યું: 'પેલા સાથે? છો તૈયાર?'

'હા, હા, તયાર છું!' કેશી બોલી: 'ઈ બાયલાનો ટોટો પીસીને એને ત્યાં રહીશ—અને એને ટપલામાં દઈને રોટલો લઈશ. પણ મારા આ આધારને હું નહિ છોડું તે નહિ જ છોડું. તમે જઈને એને સંભળાવી દ્યો!. . .જાવ!'

હું બહાર આવ્યો. ત્યાં તો કેશી પણ મારી પાછળ જ આવી રહી હતી. એણે છોકરાને છાતીસરસો એવી રીતે ચાંપી રાખ્યો હતો, કે જાણે એને કોઈ ઉપાડી જવાના હોય! પછી એના પેલા સાફાવાળા ધણીના પાસે જઈને એ ઊભી રહી ગઈ.

એ ત્યાં ઊભી રહી ગઈ અને એટલામાં આછકલી લાજમાંથી આવતું એનું વેણ સાંભળતાં અમે સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા: લખાણ લખાણને ઠેકાણે રહી ગયું. કેશી એના ધણીને કહી રહી હતી: 'ઘૂડની ઘોડે બેઠા છો શું? મોઢા આગળ થાવ! હાલો, હું તમારી વાંહોવાંહ હાલી આવું છું!'

7

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વનવગડાનાં ફૂલ

ઘણાં વર્ષે અમે બન્ને મળ્યા. કૉલેજમાં ભણતા હતા, ત્યાર પછી છેક આજે મળ્યા. વચ્ચેનાં વર્ષો જાણે સ્વપ્નાંની માફક ચાલ્યાં ગયાં હોય તેમ, અમે તે જમાનાને પ્રેમથી અત્યારે સંભારી રહ્યા હતા. અચાનક કૃષ્ણાજીએ મને કહ્યું: 'અરે! નરહરિ! પેલો એક ચક્રમ જેવો આપણી સાથે હતો— પેલો ઉઘાડપગો, ભાગ્યે જ જોડા પહેરતો, એ આંહીનો જ ક્યાંકનો હતો ને? એ ક્યાં છે હમણાં? શું કરે છે એ?'

'કોણ? પેલો મનમોહન?'

'હા, હા, મનમોહન. એ જ એનું નામ હતું. એ આ તરફનો જ હતો!'

'અહીંયાંથી એક માઈલ દૂર મનોરિયાનો એ રહેવાશી હતો. આપણે આજે એ બાજુ તરફ ફરવા જઈશું?' મેં કહ્યું.

'એ આંહીં છે?'

'ના, ના. એ આંહી નથી પણ એની વાત અજબ જેવી હતી. આપણને એ 'ચક્રમ' લાગતો હતો!'

'લાગતો હતો શું? હતો જ ને! વીશીનું એક ટાણું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બચાવીને ચોપડાં લેતો, ને તે પણ કેવાં? પોતાને ખપ ન લાગે તેવાં! મહેનત બાર કલાક કરે, પણ બધી પાણીમાં! જ્યારે જુઓ ત્યારે માંડ પાસ થતો હોય! શું કરે છે હમણાં?'

'આપણે મનોરિયા જોવા જઈએ. છે જોવા જેવું. ત્યાં એની ઝૂંપડી છે!'

'ઝૂંપડી છે એટલે? શું એ ત્યાં ઝૂંપડીમાં રહે છે?'

'આપણે સાંજે ત્યાં ફરવા જઈશું. ત્યાં કુદરત એવી બહારમાં કે તું ખુશ ખુશ થઈ જશે?'

સાંજે અમે બન્ને મનોરિયા તરફ ફરવા નીકળ્યા. આખે રસ્તે કૃષ્ણાજી પેલા ચક્રમની વાત કર્યા કરતો હતો. મને ખબર હતી. એનો ઈતિહાસ એટલો કરુણ હતો કે કૃષ્ણાજીની વાતને ટેકો પૂરવાનું મન થતું ન હતું.

વાતો કરતા કરતા અમે મનોરિયામાં આવી પહોંચ્યા. નાનકડું સો બસો ઘરનું પણ વનકુંજ જેવું રળિયામણું ગામડું હતું. મોઢા આગળ મોટી સુંદર સાચી નદી વહેતી હતી. પાછળના ભાગમાં વિશાળ મેદાન હતું. મેદાનને છેડે થોડી વનરાજિ હતી. અને ત્યાં ડુંગરા ટેકરા હતા. સૌથી આગ્રે એક ઊંચી ટેકરી, પ્રતિહારીની માફક ઊભી હતી. તેના ઉપર નાનકડું એકાધાટનું એક મકાન દેખાતું હતું. કૃષ્ણાજીની દૃષ્ટિ ત્યાં પડી: 'પેલું શું છે નરહરિ?' તેણે મને કહ્યું: 'આ સ્થળ ખરેખર રૂપાળું છે. બે ઘડી બેસવાનું મન થાય તેવું. ત્યાં પેલી ટેકરી ઉપર કોઈ મંદિર છે?'

'એ જ મનમોહનની યાદી!'

'મનમોહનની યાદી? એટલે? મનમોહન પોતે ક્યાં છે?'

'તને ખબર નથી? એ તો ક્યારનો આ દુનિયાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છોડીને ચાલ્યો ગયો છે. આટલી એની એક યાદી છે. આપણે ત્યાં જઈએ. આપણે એક વખત ગીરનાં જંગલમાં ફરવા ગયા હતા ત્યારે પેલી અત્યંત રમણીય વનકુંજમાં સેંકડો ને હજારો ફૂલોને ખરી જતાં જોઈને, તેં શું કહ્યું હતું તે તને યાદ છે?'

'શું?'

'આ વગડાનાં ફૂલ કોને માટે ખીલતાં હશે? શા માટે ખીલતાં હશે? એવી જ વાત આ મનમોહનની બની ગઈ. એ શા માટે આવ્યો એ કોઈએ જાણ્યું નહિ. કેમ આવ્યો એ કોઈને ખબર પડી નહિ. કેમ ગયો એ કોઈએ કળ્યું નહિ. એ અદ્‌ભુત હતો એ પણ કોઈ જાણત નહિ... અદ્‌ભુત શું? એ કાંઈ હતો કે નહિ? તે પણ કોઈ જાણત નહિ, જો એક અકસ્માતે એની વાત પ્રગટ કરી ન હોત તો. એની એક અનોખી જ વાત હતી. આપણે એ ટેકરી ઉપર જઈએ. ત્યાં એ વાત કરીશું. ટેકરી ઉપરથી પાછળ વહેતી નદીનો વળાંક ઘણો સુંદર દેખાય છે!'

અમે બન્ને ધીમે ધીમે પેલી ટેકરી ઉપર જવા માટે ઊપડચા.

ટેકરી ઉપર પહોંચ્યા ત્યાં સુધી કૃષ્ણાજી કાંઈ બોલ્યો નહિ. ત્યાં નાનકડી બેઠાઘાટની કોટડી જેવી એક ઓરડી હતી. તે બંધ હતી. એને એક પડખે પાછળના ભાગમાં ઘાસછાઈ ઝૂંપડી હતી. આસપાસ ચારે તરફ બારમાસીનાં સસ્તાં ફૂલ ખીલી નીકળ્યાં હતાં, ને દેખાવ સુંદર લાગતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટેકરીની ચારે તરફની કિનારી ઉપર કોઈના વાવ્યા વિના થોડી જંગલી વનસ્પતિ ઊગી હતી. એમાં વચ્ચે વચ્ચે કેતકીના મોટા ડાંડા દેખાતા હતા. ઓરડીની આસપાસ બધે જ ચોખ્ખું હતું. ટેકરીની કુદરતી સાદાઈને કૃષ્ણાજી જોઈ રહ્યો હતો. એના મન ઉપર પણ આંહીંની હવાની અસર થતી જણાઈ. તે બોલ્યો:

'તેં કહ્યું તેમ, નરહરિ! આ મનમોહનની યાદી છે? આંહીં કાંઈ તખતી જેવું તો જણાતું નથી!'

'તખતી મૂકવાની હતી,' મેં કહ્યું: 'પણ બહુ બહુ વિચારને અંતે પછી એ મૂકી નથી. આ મનમોહન જે રીતે ચાલ્યો ગયો એ કરુણ કથા જાણ્યા પછી તું પણ કહીશ કે એ બરાબર જ છે!'

દૂર દૂર નદીના વળાંક તરફ કૃષ્ણાજીએ એક દૃષ્ટિ નાંખી. નીચેથી જોવાતું દૃશ્ય આંહીંથી જુદું જ લાગતું હતું. આંહીં એ એક મનોરમ કરુણ સ્વપ્ન જેવું જણાતું હતું. આ ટેકરી પણ એકલી ઊભી હતી ને એ બરાબર એવી જ જણાતી હતી. અને આ ટેકરી ઉપર જેની યાદ હતી તે મનમોહન પણ એવો જ એકાકી હતો. કૃષ્ણાજીએ ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરી. પછી એ ત્યાં એક પથ્થર ઉપર બેસી ગયો. 'નરહરિ!' તે અચાનક બોલ્યો: 'મેં ઘણાં કુદરતી દૃશ્યો જોયાં છે. આંહીં આ દૃશ્યમાં કાંઈ અદ્‌ભુત કહેવાય તેવું નથી. સાદી, સ્વચ્છ આકર્ષકતા જરૂર છે. પણ એક વાત આંહીં હું પહેલી અનુભવું છું. આંહીં કાંઈક જીવન્ત હોય, જાણે કોઈ કાંઈ કહેતું હોય, તેવું જણાય છે? એનું શું કારણ?'

હું ત્યાં કૃષ્ણાજી પાસે બેઠો. પેલી બંધ ઓરડી, ઘાસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છાઈ ઝૂંપડી, એ બન્નેને જોઈ રહ્યો. પછી મેં ધીમેથી કહ્યું: 'કૃષ્ણાજી! આંહીં દર સાંજે એક માણુસ આવી જાય છે, ને દીવો પ્રગટાવી જાય છે. એ હવે આવતો હશે. આ ઓરડી ત્યારે ઊઘડશે. આપણે થોડીવાર બેસીએ.'

'પણુ તેં મને મનમોહનની આખી વાત હજી કરી નથી. શું હતી એની વાત? તેં કહ્યું કરુણ વાત છે. શી કરુણુતા હતી એના જીવનમાં?'

'કૃષ્ણાજી!' જરાક મોટે સાદે મેં કહ્યું: 'કોઈ વગડામાં કોઈ અદ્‌ભુત ફૂલ ખીલે ને કોઈ એને જુએ કે જાણે તે પહેલાં એ ખરી જાય, એનો પરિમલ પાછળ રહી જાય, એવી આ મનમોહનની કથા છે. તને ખબર છે કે ભણુતો ત્યારથી જ એ ભણુતો ન હતો. કોઇકિ વખત એવી એવી વૈજ્ઞાનિક ગણિતની વાતો એ કાગળિયામાં ચીતરી મૂકતો કે આપણા પ્રોફેસર પણુ એ જોઈ રહેતા. ને ન સમજાવાથી મૂકી દેતાં આટલું જ કહેતા કે ભાઈ! આમાંથી તમે પરીક્ષા પાસ કરી રહ્યા!

'એ આંહીં આવ્યો પછી તો એની દશા જ ફરી ગઈ. એને, મોટામાં મોટો પ્રશ્ન ખાવાપીવામાં ને હરવા-ફરવામાં પણુ જે વખત ગાળવો પડે તે વખત શી રીતે બચાવી લેવો એનો થઈ પડ્યો હતો. એટલો બધો એ પળે પળનો જાણે કે બચાવ કરતો હતો. એને કોઈ ઠપકો આપે, શરીર ખોવા માટે ધખે, તો મીઠું હસીને આટલું જ બોલે: 'હું તમને શી રીતે સમજાવું કે હું એવું એવું જોઉં છું, કે મારે એક પળ પણુ બીજા કામને આપવી પોસાય તેમ નથી. હું જે જોઉં છું એ લખી નહિ લેવાય તો પછી ચાલ્યું જશે! કોણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે ક્યાંયથી કાંઈક .આવી રહ્યું છે, અને આખું વિશ્વ જાણે મારી પાસે પ્રગટ થઈ રહ્યું છે!

'એમ કહીને પેન્સિલના આડાઅવળા ગણિતિક લીટા કરેલા કાગળિયાંઓ એ અમને બતાવે, જેમાં અમે કાંઈ જોઈએ નહિ!

'એની વિચિત્રતાઓ પાર વિનાની. કોઈ વખત બસ સૂતો જ રહે. કોઈ વખત આખી રાત ફરતો ફર્યા કરે. માણુસની હાજરીમાં એને કાંઈ આનંદ જ મળે નહિ. કોઈ આવે તો ઘુડની પેઠે બેઠો રહે. ધીમે ધીમે એની ગણના ગાંડામાં થવા માંડી. કમાણી તો કાંઈ હતી નહિ. પોતાનાં ઠામણાં, ઓરડાં, ઘરવખરી, લૂગડાંલત્તાં, એક પછી એક એ વેચતો ગયો ને ખાતો ગયો. કોઈ હિસાબે એ પળે પળ બચાવવા માગતો હતો. એને મન મહત્ત્વ વખતનું હતું. ગામ આખામાં વાત ચાલી કે મનમોહન ગાંડો થઈ ગયો છે, ને જેને તેને સરસામાન આપી દે છે! ખરી રીતે એ આ વિશ્વનો નવો કોયડો દેખતો હતો!

'એ કોઈની નોકરી કરે તેમ ન હતો. કોઈ એને નોકરી આપે તેમ પણ ન હતું. એની પાસે જે વસ્તુ હતી તે અત્યંત–અત્યંત વિરલ હતી. વિરલતાને, જે રીતે પોતાની જાતને ઘસી નાખીને સુગંધ ફેલાવતાં ફેલાવતાં કે કામ પાછળ મૂકીને ચાલ્યા જવાનું કુદરતી નિર્માણ હોય છે, એવું નિર્માણ જાણે કે મનમોહન માટે હતું. એ માણુસ ન હતો. કુદરતનું કોઈ તત્ત્વ કુદરતને પ્રગટ કરી દેવા માટે એ ઘડી આંહીં ઠર્યું હોય એવો એ હતો!

'અમે એને કોઈ વખત મળતા ત્યારે ક્યારેક એના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આનંદનો પાર ન હોય. અને છતાં એની આસપાસ જુઓ તો ચીંથરિયાં ગરીબી ચારે તરફ દેખાતી હોય! ચાનો પ્યાલો પણ ફૂટી ગયેલ હોય! ક્યારેક એની ગૂંચવણનો પાર ન હોય. ક્યારેક માથું ઝાલીને બેઠો હોય. કહીએ કે માથું દુઃખતું હોય તો 'બામ' લાવીએ. ત્યાં એ તો કેવળ લીટા કરેલાં તૂટીફૂટી ગયેલાં થોડાંક કાગળિયાં સામાં ધરે! 'આ કોઈ રાખશે?' એમ પ્રશ્ન પૂછે.

'આ ગામમાં એ કાગળિયાં કોણ રાખે? રાખીને શું કરે?

'મનમોહનને છેવટે ગરીબી ભરખી ગઈ. આંહીં એને કોઈ સ્થાન ન હતું. બીજે સ્થાન કરવા જેટલી ધૃષ્ટતા એનામાં ન હતી! એ કાંઈક હતો એ જાણવાની વિદ્વત્તા ક્યાંય ન હતી, તો એ મદદ યોગ્ય છે એમ જાણનારી સંસ્કારિતા પણ દેખાતી ન હતી. એટલે એણે મેળવેલી વિરલ શક્તિનું મૂલ્ય એણે ચૂકવવું જોઈએ અને તે ફરિયાદ વિના એણે ચૂકવી દીધું!

'એક પળ પણ લપનછપનની વાતોમાં ગુમાવતાં એનું હૃદય બળવો કરી મૂકતું! જાણે કે એને મળેલો દેહ, પોતાની મર્યાદામાં પોતાના પ્રકાશ વડે પ્રકાશીને પછી વિલીન થવાનો હોય! એક દિવસ ગામ જાગ્યું ત્યારે એને ખબર પડી કે આ ઝૂંપડી એણે આંહીં બાંધી હતી, એમાં એ સૂઈ રહ્યો હતો. ને હવે એ જાગે તેમ ન હતો! કેવળ એનાં મૂકેલાં કાગળિયાં આમ તેમ રખડતાં હતાં!'

મારો કંઠ જરાક રૂંધાયો. વાત કરતાં હું જરા અટકી ગયો. મેં કૃષ્ણાજી સામે જોયું. કૃષ્ણાજીને પણ વાત અસર કરી ગઈ હતી.

'એ તો એવું થયું કૃષ્ણાજી! કે કોઈ ખનિજ વગેરેનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યંત નિષ્ણાત પરદેશી એક વખત આંહીં આવી ચડ્યો. ત્યારે એ આંહીં ટેકરી ઉપર આવ્યો હતો. મનમોહનની ઝૂંપડી તો બંધ જેવી પડી હતી. તે એમ જ પડી રહેતી. પણ એ વખતે ઝૂંપડીમાંથી કોઈ રડ્યોખડ્યો કાગળ રખડતો આ નિષ્ણાતના હાથમાં ભોગજોગે આવી ચડ્યો. ભાગ્યે જ ચાર તસુ લાંબા એ કાગળિયા ઉપર, પાંચ છ મીંડાં ને બે ચાર આડાઅવળા લીટા હતા. પણ એ તો એ ચબરખી જોતાં, જાણે ધરતી સાથે પગ જડાઈ ગયા હોય તેમ ત્યાં, ઊભો જ રહી ગયો !

'અમે સૌ સાથે હતા તે જોઈ રહ્યા કે આને થયું છે શું ? પણ એ તો પેલા કાગળિયામાં પડી ગયો તે પડી ગયો. ન હાલે કે ન ચાલે !

'છેવટે એણે એમાંથી માથું ઊંચું કર્યું ને ચકિત થયો હોય તેમ સૌને જોઈ રહ્યો.

'આ કોણે લખ્યું છે ?' એણે પૂછ્યું.

'એ તો સાહેબ ! એક ગાંડો હતો આવા ઢંગધડા વિનાનાં લખ્યાં કરતો. એમાં ને એમાં ઘર ખોયું !' અમારામાંથી કોઈકે જવાબ વાળ્યો.

'પણ એ છે ક્યાં ? મારે એને મળવું છે !' પેલાએ કહ્યું.

'એ તો મરી ગયો, સા'બ ! એનાં કાગળિયાં આમાં પડ્યાં'તાં, ઊધઈ ખાઈ ન ગઈ હોય તો !' કોઈ બોલ્યું.

'પેલાએ આ ઝૂંપડી તરફ જોયું. અને જેમ કોઈ મહા મૂલ્યવાન સોનાની ખાણ મળી ગઈ હોય તેમ, એ અંદર શું છે, એ જોવા માટે દોડ્યો !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અંદર થોડાંક વેરણછેરણ કાગળિયાં હજી રખડતાં હતાં. એક બૂઠી પેન્સિલ પડી હતી. એક તરફ પેલો ફૂટલ ચાનો પ્યાલો પડયો હતો. બીજું કાંઈ ત્યાં હતું નહિ. મનમોહનને ઠેકાણે કર્યા પછી કોઈએ આમાં કાંઈ રસ લીધો ન હતો.

'પણ પેલા પરદેશીએ એ વેરણ છેરણ પડેલાં કાગળિયાં ભેગાં કર્યાં. એની સામે કેટલીયે વાર સુધી એ જોઈ રહ્યો. અને પછી અચાનક એની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી નીકળી. તે રોતાં રોતાં જ બોલી ઊઠયો: 'અરે! આ માણસને તમે મરવા દીધો? એ કોણ હતો તમને ખબર છે? દુનિયાના જે ચાર છ માણસો છે-તેમાંનો એ એક હતો!'

'અરે પણ સા'બ! સાવ ચક્કર–પછી કયાંથી જીવે?' સૌ તે વખતે એકી સાથે બોલ્યા. પણ પેલો નિષ્ણાત, આ માણસ જોવા નહિ મળે એ વિચારે હતાશ થઈ ગયો હતો. તે બોલ્યો: 'તમે તમારી જમીનને ભૂલી ગયા. નદીઓને ભૂલી ગયા. સમુદ્રોને ભૂલી ગયા. વનકુંજોને ભૂલી ગયા. જંગલોને ભૂલી ગયા. એ તો ઠીક–પણ હવે હદ થાય છે-તમે તમારા માણસોને પણ ભૂલવા માંડયા છો!'

'અને કૃષ્ણજી! આટલું બોલીને જ્યારે એણે અત્યંત ખેદથી કપાળ ઉપર હાથ મૂકીને કહ્યું કે 'પણ તમે શું કરો? તમારી જ્ઞાતિનો એ નહિ હોય!' એણે જ્યારે આ ભયંકર ઉપાલંભ, માનવતા ખોવરાવનારી પ્રણાલિકાને માટે કહ્યો, ત્યારે અમારાં તમામનાં માથાં ધરતી ઉપર ઢળી પડયાં! સેંકડો મણ કાજલ ત્યાં પથરાઈ ગયું! એ સત્ય ન હતું—પણ ભયંકર સત્યાંશ એમાં રહ્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ નિષ્ણાતના પ્રયાસે આટલી આ કોટડી આંહીં બંધાઈ છે. ને એમાં એની થોડીક યાદી રાખી મૂકાઈ છે. તખતી મૂકવાની હતી પણ તેણે જ ના પાડી. એણે કહ્યું: 'જે માણસે પોતે કોઈ દિવસ પ્રકાશમાં આવવાની ઈચ્છા પણ કરી ન હતી, માત્ર પોતે જે જોયું તે પ્રકાશમાં લાવવા માટે જેણે પળેપળ ખરચી નાખી હતી, તે માણસના નામની તમે હવે આંહીં તખતી મૂકશો, એમાં પણ એનું અપમાન છે. મેઘ વરસી વરસીને પૃથ્વીને શણગારી દે છે, ને માનવજાતને કાંઈ ને કાંઈ પ્રકાશ આપી જાય છે, એ ક્યારે તખતીની રાહ જુએ છે? કેટલાક કુદરત જેટલા વ્યાપક હોય છે. તખતી માટે એ હોતા જ નથી. આના નામને પણ તખતી શી? એ તો જાણે કુદરત પોતે રમતી રમતી આંહીં આવી અને રમત કરીને ચાલી ગઈ!'

એટલામાં પેલો દીવાવાળો આવતો દેખાયો. તે ઉપર આવ્યો. તેણે કોટડી ઉઘાડી. દીવો પ્રગટાવ્યો. એટલે એના ઝાંખા પ્રકાશમાં મનમોહનની જે બે ચાર ચીજો ત્યાં પડી હતી–તે કૃષ્ણાજીના જોવામાં આવી!

ચીજોમાં કાંઈ ન હતું. કાંઈ જ ન હતું. પેલી એણે વારંવાર વાપરેલી બૂઠી પેન્સિલ. પેલું અરધું ફૂટેલું ચાનું પ્યાલું. એક તૂટી ગયેલી ચટાઈ. ચીથરાનું નાનકડું ઓશીકું.

કૃષ્ણાજી જોડા બહાર ઉતારીને અંદર ગયો. હું તેની પાછળ જ હતો.

મનમોહનને ચક્રમ કીધાનો પસ્તાવો કરતો હોય તેમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બે હાથ જોડીને કૃષ્ણાજી આ નિર્જીવ વસ્તુઓને નમી રહ્યો હતો! તેણે મારી તરફ ફરીને જોયું ત્યારે તેની આંખ ભીની હતી. તેણે ધીમેથી પૂછ્યું: 'આનો ફોટો ક્યાંય હશે?'

'એણે કોઈ દિવસ પાડવા જ દીધો ન હતો!' મેં કહ્યું!

દીવાના પ્રકાશ સામે એ કેટલીયે વાર સુધી જોઈ રહ્યો. ને પછી એને જ બે હાથ જોડીને માથું નમાવ્યું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રતનો ઢોલી

અમારા એવડા નાનકડા પીપળિયા ગામમાં બીજો કોણ સંગીતવિશારદ આવીને બેસવાનો હતો ? એટલે શરણાઈ-વાળો ગણો, બંસીવાળો ગણો, સારંગીવાળો ગણો, દિલરૂબાવાળો ગણો કે વાજાંવાળો ગણો કે જે કાંઈ ગણો તે અમારો રતનો ઢોલી ! પણ એની પાસે અનોખી વાત હતી ! ગામને છેક છેવાડે એક નાનકડી ટેકરીની તળેટીમાં ઝૂંપડું બાંધીને એ રહેતો. ઝૂંપડીની આસપાસની જમીનમાં થોડાક છોડવા વાવીને એમની હાજરીમાં બેઠો બેઠો ઢોલ વગાડતો ને મજા કરતો !

ટેકરી ઉપર જૂના વખતની કેટલીક મોટી શિલાઓ પડી હતી. એ શિલાઓ જો ડગે અને પડે તો રતના ઢોલીનું ઝૂંપડું સાફ થઈ જાય. પણ રતનો કહેતો કે એ તો માતાના સતને આધારે ટકી રહી છે. એ કોઈ દી ચળે તેમ નથી. અસત્ દેખે તો એ ચળે. એ શિલાઓ ઝાલરની પેઠે વાગતી અને શુદ્ધ કાંસાના રણકાની યાદ આપતી ! ગામલોકો એને ઝાલરિયા પાણા કહેતા.

ઝાલરિયા ડુંગરાની પાછળ મોટી નદી વહેતી. કાંઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામ ન હોય ત્યારે બેઠો બેઠો રતનો પોતાનો ઢોલ બજાવતો હોય. એ ઢોલ, એની ડાંડી અને એ પોતે, ત્રણે જાણે આજન્મ મિત્રો બની ગયાં હતાં. રતનાના ઢોલમાંથી એના હૃદયની તમામ ઊર્મિઓ ઊભી થતી

એકલો બેઠો બેઠો, ક્યારેક મરી ગયેલી માને સંભારતો હોય, ને ઢોલ બજાવતો હોય, ત્યારે લાગે કે રતનો ડાંડીની મારફત પોતાનું હૃદય આપી રહ્યો છે! ક્યારેક કોઈ જુવાનીનો તરંગ ચડી આવે, ને ઢોલ ઉપર ડાંડી મારે, ત્યારે લાગે કે હવામાં-થી દરિયાનાં આનંદમોજાં આવી રહ્યાં છે! રતનો ક્યારેક તો કોઈનું આમંત્રણ ન હોય તો પણ, નવાં નકોર લૂગડાં પહેરી, ભેટ બાંધી, નવો રેશમી સાફો લગાવી, ડોકમાં ખોટી પિત્તળની સાંકળી નાખી, ઢોલ બજાવવાને રંગે ચડી જતો. એ વખતે એ પોતાની અજબ જેવી કુશળતા બતાવતો. લાગે કે ઢોલ રડે છે, હસે છે, કૂદે છે, નાચે છેઃ જાણે ખીલખીલ ખીલે છે! આગાહી કરે છે. ભૂતકાળ સંભારે છે. પેલા ઝાલરિયા પથરાને બોલાવે છે!

રતનો ઢોલી પોતાના હૃદયની બધી વાત આ ઢોલને અને એની ડાંડીને કહેતો. માણસ સાથે કે સામે બોલવા માટે જાણે કે એની પાસે શબ્દો જ ન હતા! એને વાત કહેવી હોય, વિનોદ કરવો હોય, રડવું હોય, આનંદ પ્રગટ કરવો હોય, નિરાશા જણાવવી હોય, આશા વ્યક્ત કરવી હોય—જે કાંઈ કહેવું હોય તે આ ઢોલમાં!

એને પણ નવાઈ લાગતી. ઢોલ ને ડાંડી છૂટાં હોય તો કાંઈ નહિ! ને ભેગાં થાય ત્યાં ભાષા! આ શું? એ ઢોલનો બાળક બન્યો હતો. ઢોલ વિનાનો રતનો એટલે જાણે પ્રાણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિનાનો દે

અને એની આ ઢોલીની કીર્તિ ઉપર ન્યોછાવર થઈને એક રૂપસુંદરી પણ એને આવીને મળી હતી. એનું નામ સુંદરી. સુંદરી જેવી જ હતી. અને એ ઢોલની ડાંડીએ ડાંડીએ નાચવાનું કરતી.

સુંદરીનો સાથ મળ્યા પછી રતના ઢોલીએ કમાલ કરી નાખી! પછી તો માણસની કોઈ બોલી એવી રહી નહિ, જે એનો ઢોલ બોલી ન શકે! પોતે અણઘડ અભણ પણ બોલી બતાવે બધી જ વાત! એક વખત તો એણે મધરાતે ઢોલ વગાડ્યો. અને એમાં એણે એવા તો ગજબની શૂરવીરતાના રંગપલટા આણી મૂક્યા કે ગામ આખું, કોઈ બહારવટિયા સામે ચડવાનું હોય તેમ, લાકડી, ભાલાં, ધારિયાં, જૂની તલવારો લઈને બહાર નીકળી પડ્યું! રતનાના ઢોલે તે દિવસે ભુંગિયાને ભુલાવી દીધો!

પણ ગામ આખું બહાર નીકળીને જુએ છે તો ત્યાં કેવા બહારવટિયા ને કેવી વાત! કોઈ કહેતાં કોઈ મળે નહિ! રતનો ઢોલી એકલો, એના ફળીમાં એક ઝાંખો દીવો બળે, ને ઊભો ઊભો ઢોલ વગાડે. ને શૂરવીરતાના રંગે ચડેલી પેલી સુંદરી ડાંડીએ ડાંડીએ નાચે! બીજું કાંઈ મળે નહિ!

ગામ આખું એમ હસીને પાછું વળી ગયું કે અરે! આ તો ગાંડો છે ગાંડો!

અને રતનો ગાંડો જ હતો. જેને જેને મહાસાગર મળે છે એ બધા જ એવા થઈ જાય છે. ડહાપણ તો ખાબોચિયામાં રહે છે! રતનાને મહાસાગર તરવાનો મળી ગયો હતો. એને કોણ જાણે કેમ એના ઢોલમાંથી આખા ત્રિભુવનના બધા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસ ઊડતા જણાતા!

ખરેખર રતનો ગાંડો હતો!

પણ ગાંડા માણસને જ્યારે ગાંડી સ્ત્રી મળે છે ત્યારે અરધી દુનિયા ગાંડી થઈ જાય છે! રતનાની આ તમામ ઘેલછાને ઉત્સાહનું પાણી તો પેલી સુંદરી પાતી! એ નાચતી ત્યારે રતનાને લાગતું કે સારી સૃષ્ટિ નાચે છે. રતનાની ડાંડીની ભાષાને એ હૂબહૂ ખડી કરી દેતી!

પણ આ એની પ્રેમભક્તિએ ગામમાં ઈર્ષા પણ એવી જ પ્રગટાવી હતી. સુંદરીના હાથનો જે એક નાસીપાસ ઉમેદવાર હતો તે એમાં અગ્રણી હતો. નાકોજી એનું નામ. નાકોજી કહેતો કે:'ઢોલીને મન એમ છે કે એની ઢોલકી વાગી ને આ રંડકી નાચી એટલે ભયો ભયો થઈ ગયું! પણ આંધળો એની આંખનો ઉલાળો તો જોતો જ નથી! રંડકી તો નાચતાં નાચતાં કેકને પાડી દે છે! રતનો ઢોલી એક દી ઢોલિયામાં સૂતો રહેશે ને આ રંડકી એને સૂતો મૂકીને ભાગી જાશે. નાચવાનું બંધ કરે તો સારું. નકર આમાં જેવારો નથી.'

ગામડામાં પહેલાં વાત ચરભડે. પછી એનો ભડકો થાય. પછી જાણે એ જ મુખ્ય બનાવ થઈ રહે!

પીપળિયામાં બીજો કોઈ મોટો બનાવ તો હમણાં બનવાનો ન હતો, એટલે આ બનાવ જ મુખ્ય બની ગયો. એમાંથી સુંદરીની નિંદા ઊપડી!

અને આ નિંદાએ મર્યાદા વટાવી. અનેકની સાથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુંદરીનું નામ જોડાવા માંડ્યું. પછી તો જે કોઈ ઢોલીના ઘર ભણી વળે એને સુંદરીએ બોલાવ્યો હોય!

નાકોજીએ તો સુંદરીને, ધોળે દીએ, રતનાની આંખે પાટા બાંધી દીધા હોય તેમ, રખડતી પણ જોઈ હતી!

ઘણી વખત માણસ માને છે કે પોતે સાચો હોય તો એને જૂઠાનો પ્રતિકાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ જુઠાણાની એક નવી નવાઈની ખૂબી છે. એનો પ્રતિકાર કરો તો એ બમણું જોર કરે. પણ એનો પ્રતિકાર ન કરો તો એ જ સાચું ઠરે. જુઠાણું ચાલુ થયું એટલે અગ્નિ પ્રગટાવીને જ જાય.

સુંદરીને કાને આ ચડભડતી વાતો આવી. પણ એણે આ કાને સાંભળી ને આ કાને વાત પાછી કાઢી નાખી. રતનાને કાને આવી. એણે એને કાન જ દીધા નહિ. એ ઢોલ વગાડતો રહ્યો, સુંદરી નાચતી રહી, અને ગામ જોતું રહ્યું. પણ નાકોજી હાર્યો દા લેવાવાળો નહિ! કોઈ પૂછે કે એની ઈર્ષાનું કારણ શું? પ્રીતિનું કારણ પ્રીતિ, એના જેવી જ આ વાત સમજવી. નાસીપાસી કોઈને ખપતી નથી.

નાકોજીના મનમાં સુંદરીની ઈર્ષા હતી; પણ જ્યારે બેમાંથી એકેમાં ખટરાગ ઊભો ન થયો, ત્યારે એ ઈર્ષાએ અગ્નિનું રૂપ લીધું. હવે એને કોઈ હિસાબે જીત મેળવવી હતી. જીત વિષેના માણસ માણસના ખ્યાલ જુદા જુદા હોય છે.

પહેલાં તો એણે સુંદરીને લલચાવી. એને કહેવરાવ્યું: 'લંગોટિયા ઢોલીને ત્યાં આવું રૂપ લઈને શું બેઠી છો? આવી જા, મારી આ ભામની ગાદી ઉપર. આખા ગામની ભામ મારે ત્યાં છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ સુંદરીએ કાંઈ જવાબ ન વાળ્યો. એટલે ઢોલીને સકંજામાં લેવાનું કર્યું. પણ કારી ફાવી નહિ. પણ પછી ગામમાં આ નાચણવેડા ઠીક નથી, એમ કહી પોતાની નાતને એણે ઉશ્કેરી અને એમાં એ ફાવ્યો. ગામડામાં ફાવવાનો આ એક જ રસ્તો. ધર્મને વચ્ચે લાવવો.

નાતમાં ઠરાવ થયો. ઢોલ વાગે પણ નાચવાનો છંદ ખોટો. એમાંથી ઝાલરિયા પાણા હલી ઊઠે. માટે નાચવાનું બંધ.

ઢોલી એકલો ઢોલ વગાડવા જતો. પણ સુંદરી વિના એના ઢોલમાં એને મજા આવતી નહિ. એટલે કોઈ કોઈ શોખીન કોઈ વખત બોલાવે, તો ત્યાં નિયમભંગ કરીને પણ રતનો સુંદરીને સાથે લઈ જતો.

પણ આ નિયમભંગે ગામને ઠીક ખોરાક આપ્યો. હમેશની હમેશ એકની એક વાત ચાલતી રહે, તો ગમે તેવા નિર્મળ અંતઃકરણમાં પણ શંકા જન્મે જ જન્મે. રતનાના મનમાં દ્વિધાવૃત્તિ આવી ગઈ.

એક વખત રૂપાળી રાત્રિ ખીલી હતી. ઝાડપાન, પથરા દૂધમાં નાહી રહ્યા હતા. ઝાલરિયો ડુંગર ધોળો ધોળો લાગતો હતો. એ વખતે, લગભગ મધરાતને સુમારે, ઢોલી રતનો ઊઠ્યો. એને ઢોલ વગાડવાનું મન થઈ આવ્યું હતું. દિવસે તો સુંદરીનું નાચવાનું બંધ જેવું થઈ ગયું હતું. એટલે એણે આજ રાતમાં પોતાની અંતરવેદના ઠાલવવાનો નિર્ણય કર્યો. 'ઠપકો સહી લઈશું પણ આજ એક રંગત લગાવી દેવી.' એના મનમાં એવા ભાવ જાગ્યા હતા.

ઢોલી ઊઠ્યો એ સુંદરી ખાટલામાં પડી પડી જોઈ રહી હતી. એણે એને જતો જોયો. એટલે એ પણ પાછળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊઠી. ધીમે પગલે એની પછવાડે પછવાડે ગઈ. એને નવાઈ તો લાગી કે ઢોલીએ એને કેમ ન જગાડી?

એટલામાં તો રતનો ભેટ બાંધી, નવાંનકોર કપડાં લગાવી, પિત્તળની સાંકળી પહેરી તૈયાર થઈને, ડોકમાં ઢોલ નાખી ત્યાં ફળીમાં ઊભો રહી ગયો હતો.

સુંદરી એક તરફ ઝાડના અંધારાને આધારે ઊભી રહી ગઈ. એનાં ઝાંઝર હાથમાં રહી ગયાં હતાં. ઢોલી જેવો દાંડી લગાડે કે એ અચાનક નાચવા મંડે એવી વાત એના મનમાં ઘોળાઈ રહી હતી. એનું આખું શરીર હસી રહ્યું હતું.

પણ અરે! આ શું? ઢોલીનો હાથ જાણે કોઈએ પકડી રાખ્યો હોય તેમ અધર રહી ગયો હતો. એ શું?

સુંદરી પણ એ જોઈ રહી! એટલામાં તો ઢોલ ઉપર દાંડી પડવાને બદલે રતના ઢોલીના હાથમાંથી દાંડી નીચે જઈ પડી! દોડીને, એને દાંડી આપવા માટે સુંદરી અધીરી થઈ ગઈ એ એમ દોડવાની જ હતી. પણ એટલામાં રતનાના સ્વગત બોલાયા જેવા શબ્દે એના ઊપડતા પગને થંભાવી દીધો.

રતનો ખેદભર્યું હસીને જાણે પોતાને કહી રહ્યો હોય તેમ બોલી રહ્યો હતો: 'રતના! હવે નહિ, હવે નહિ, જે નાચનારી હતી તે ગઈ. સોનાની પૂતળી ગઈ. હવે તો પિત્તળનું બાવલું છે. એ નાચે તો ય શું ને ન નાચે તો ય શું? હવે નહિ રતના! હવે નહિ! આખું ગામ કાંઈ ખોટું હોય? એક બે જણા ખોટા હોય! હવે નહિ, રતના! હવે નહિ! બસ.'

સુંદરીના પગ તો ત્યાં ધરતી સાથે જાણે ચોંટી જ ગયા. એનું હૃદય હૃદયમાં ઊતરી ગયું. હાથમાંથી ઝાંઝર નીચે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જઈ પડ્યાં. રતનાની વાણીનો અર્થ સમજતાં એને વાર ન લાગી. એના હૃદયમાં એક હજાર વીંછીના ડંખ લાગ્યા. એના રતનાના દિલમાં આવી ચોરી બેઠી છે? થઈ રહ્યું! સુંદરીના હૈયામાં અગન લાગી ગઈ: 'અરર! મારે માટે આના દિલમાં આ વાત! થઈ રહ્યું!'

બસ, એ એક ઘા તો બસ હતો.

એટલામાં રતનાએ પણ ઢોલને ઉતારીને નીચે મૂકી દીધો હતો. પગ ભાંગી ગયા હોય તેમ એ પાછો ફરી રહ્યો હતો. એક ઘડીભર એની દૃષ્ટિ ઊંચે ડુંગરા ઉપર ગઈ લાગી. અને ચમકી ગયો હોય તેમ એનો પગ થંભી ગયો.

'અરે! આ ઝાલરિયો પણ હાલ્યો કે શું? ચોખ્ખો હાલ્યો દેખાણો! કેમ ન હાલે? એ ક્યાં પથરો છે? એ તો સત્ છે!'

રતનાનું આ વાક્ય તો ઝેર પાયેલ તીર સમું સુંદરીના હૃદયમાં બેસી ગયું. એને ખાતરી થઈ ગઈ. રતનો પણ એનો રહ્યો ન હતો!

એ આખી રાત એણે પથારીમાં રડતાં રડતાં કાઢી. પણ સવારે રતનો ઢોલી ચમકી ગયો. સુંદરીની પથારી ખાલી હતી! સુંદરી ક્યાંય ન હતી!

આખા ગામમાં વાત ચાલી કે સુંદરી ભાગી ગઈ!

નાકોજી તાળોટા લઈ લઈને વાત કરી રહ્યો: 'લે! અમે તો પહેલેથી જ કીધું હતું કે આ આંધળો થઈ ગયો છે, ને પેલી રંડકી બનાવી રહી છે!'

રતનો મનમાં ને મનમાં ઘા ખાઈ ગયો. સુંદરી કોણ જાણે ક્યાં જતી રહી એ એને સમજાયું જ નહિ! કાંઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પત્તો પણ લાગ્યો નહિ. સુંદરી વિનાનું ફળી એને ખાવા દોડતું હતું! આખો દી તપાસ કરી. કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ.

એ એકલો થઈ ગયો. એણે ઢોલને છોડી દીધો. ડાંડી મૂકી દીધી. એના મનમાં સુંદરી સુંદરી થઈ રહ્યું. પણ સુંદરી ત્યાં ક્યાં હતી?

છતાં એનો રડવાનો રુદનસાગર એને એક પળની નિરાંત લેવા દેતો નહિ! એ આમ નજર કરે ને સુંદરીને દેખે, તેમ નજર કરે ને સુંદરી નજરે પડે. પણ સુંદરી ક્યાંય હોય નહિ! હોય બધે ને હોય નહિ ક્યાંય! એક રાતે તો એના હૃદયે, પોતાની વાત પોતાના જૂના સાથી ઢોલને કહી દેવા માટે, ભારે ઉલ્કાપાત મચાવ્યો. રતનો બહાર નીકળ્યો. ફળીમાં આવ્યો. ઝાલરિયાને જોઈ રહ્યો. એને અચાનક સાંભર્યું. તે દિવસે એ જે બોલી ગયો હતો એ એને યાદ આવી ગયું; સુંદરીએ સાંભળ્યું હશે?

સુંદરી બરાબર ત્યારથી જ ગુમ થઈ ગઈ હતી.

એને આખો ઈતિહાસ હવે મળતો દેખાયો! સુંદરી ગઈ એમાં એના બોલ જવાબદાર! એણે જ સુંદરીને કાઢી! કાઢી મૂકી!

એણે ઢોલ ઉપાડચો. ડાંડી લીધી. આજ એને પોતાની વિરહકથા, વેદનાની કથા ને પશ્ચાત્તાપની કથા સુંદરીને કહેવી હતી. અને સુંદરી ક્યાંય હતી નહિ!

એણે ફળીમાં આંટો માર્યો. અચાનક પેલા ઝાડવા પાસે ફરતાં એના પગે કાંઈક ભટકાયું. નીચો નમ્યો. સુંદરીનાં એ ઝાંઝર ત્યાં પડચાં હતાં!

'આહા!' એના હૃદયમાં હવે ધાનો ધા થઈ ગયો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને જાણે અંધારામાં દીવો મળ્યો. વાતની કડી જડી ગઈ. સુંદરી તે દિવસે આંહીં ઊભેલી હશે—એ આ ઝાંઝર પહેરીને નાચવા માટે તૈયાર થતી હશે. પણ એના પેલા બોલે એના હાથમાંથી આ ઝાંઝર મુકાવી દીધાં હશે!

રતનાના હૃદયની વેદનાનો હવે પાર ન રહ્યો. એણે જે વખતે પહેલી ડાંડી ઢોલ ઉપર મારી ત્યારે જાણે કરુણતાની અવધિના સ્વરો હવામાંથી ઊભા થયા! અને પછી તો ઝાલરિયો પણ રડે, એવી વાણી એની ડાંડીમાંથી આવવા માંડી! ગામ આખું સાંભળી રહ્યું! સૌને થયું કે રતનો રડે છે!

બીજે દિવસથી તો એ એ વાણીનો જ બની ગયો. કોણ જાણે કેમ એને સૂઝી આવ્યું કે સુંદરી તો ઝાલરિયાની પછવાડે વહેતા મોટા ધરામાં સમાઈ ગઈ છે. પાણીમાં પોતાનું થાનક કર્યું છે. ધરતી એને કઠણ લાગી છે!

બસ, ત્યારથી આ રતનો ઢોલી જ્યારે જુઓ ત્યારે એ નદીને કાંઠે ઢોલ વગાડતો હોય! અને એની આંખ પેલી સુંદરીને પ્રત્યક્ષ જોતી હોય તેમ આશ્ચર્યમાં, આનંદમાં, પ્રેમ-સમાધિમાં મગ્ન બની ગઈ હોય!

એવે વખતે એ અચાનક બોલી ઊઠતો: ‘ આ આવી, આ આવી, આહા! શું આજે એણે નાચ માંડ્યો છે! આ ઊભી નાચે! આ મારી સામે જોઈ ને હસે! આ મને ઠપકો આપે! આ મને મારવા દોડે! આ મારો ઢોલક ખેંચાવી લેવા આવે!’

એ સાંભળીને હસનારા હસે ને રડનારા રડે! પણ એનું એ પ્રત્યક્ષ દર્શન સાચું હતું એ કોણ કહી શકે?

—અને એ ખોટું હતું એમ પણ કોણ કહી શકે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત, વિચિત્ર કે સાદી ?

વાત સાવ સાદી હતી, અને વિચિત્ર પણ હતી. પણ તે સાંભળીને કવિ કવિતા કરવા ચાલ્યો ગયો. લેખક લખવા માટે ઊપડી ગયો. ચિત્રકારને એક ચિત્ર સ્ફુર્યું. એક જણો બેઠો બેઠો ભજિયાંની 'ડિશ' ઉપર 'ડિશ' ઉડાવતો હતો તેણે એક 'ડિશ' વધારે મંગાવી. કેવળ એક અક્કલ વિનાનો આદમી હતો તે વાત સાંભળીને હસી પડ્યો! આવી એ વાત હતી. સાદી પણ કહેવાય ને વિચિત્ર પણ ગણાય. ને સાચી વાતમાં ખપે એમ પણ થાય.

શહેરના એક બહુ જ ઓછા પ્રસિદ્ધ ભાગમાં એક નાનકડી હોટેલ હતી આ વિચિત્ર વ્યક્તિઓનો મેળો ત્યાં ભરાયો હતો. એમ એ ઘણી વખત ત્યાં મળતા. ચા, ચેવડો, ભજિયાં, ગપ્પાં, નાસ્તા પાણી કરીને છૂટા પડતા. આવી સસ્તી મોજ એ જીવનટકાવનું એમનું એક સાધન હતું. મુફલિસ માણસો માટે હોટેલ છે, ને હોટેલ માટે મુફલિસો છે! એટલે એ જ ધોરણે એ સૌ અહીં મળ્યા હતા. વાતવિનોદ, ગપસપ ચાલી રહ્યાં હતાં. એટલામાં ત્યાં ચાટેબલ ઉપરથી એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આગંતુક અજાણ્યા જેવા માણસે એમને એક વાત કહી: 'ગૃહસ્થો!' તે સૌને દૃષ્ટિથી માપતો હોય તેમ બોલ્યો: 'તમે બધા બુદ્ધિશાળી લાગો છો. મારી એક વાતનો ખુલાસો કરશો?'

'શું વાત છે?'

'વાત તો સાવ નાની છે. આટલી જ છે. તમે જાણો છો કે દુનિયામાં કેટલાક એવા અકસ્માત બને છે, જેમને અકસ્માત કહેવાનું મન થતું નથી, અને જેમને અકસ્માત સિવાય બીજું શું નામ આપવું તેની ગતાગમ પડતી નથી! આવા અકસ્માતની આ એક વાત છે!'

'કાંઈ બન્યું છે એવું? કે તમે સાંભળ્યું છે?'

તેણે સ્થિર દૃષ્ટિથી આ વિચિત્ર શંભુમેળા તરફ જોયું. પછી એ ધીમેથી બોલ્યો: 'સાંભળ્યું નથી, બન્યું છે.

'મારી જ પાડોશમાં એક બાઈ રહેતી હતી. તે પરણીને આવી ત્યારથી જ એના રંગઢંગ વિચિત્ર લાગતા હતા. એટલે અમને સૌને લાગ્યું હતું કે એ સર્વાંળો સાંધશે નહિ.

'અને એમ જ બન્યું. પાંચ છ વર્ષનો એક છોકરો મૂકીને તે એક દિવસ ભાગી ગઈ. ઘર છોડી દીધું.

'એની ઘણી શોધ કરી આકાશપાતાળ એક કર્યાં પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. એના પતિએ તો એનું નામ-નિશાન પણ ઘરમાંથી ટાળી નાખ્યું. ઘરમાં એની કોઈ યાદી ન રહે માટે બધા ફોટા, કાગળિયાં, લૂગડાંલત્તાં તમામ રફે દફે કરી નાખ્યાં. એને મરી ગયેલી જ ગણાવી દીધી.

'એ એને ભૂલી ગયો. આડોશીપાડોશી બધા ભૂલી ગયા. કેવળ પેલો એનો છોકરો–એ નાનકડો છોકરો–એની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માને ભૂલ્યો નહિ-ભૂલી શક્યો નહિ! એની આ વાત છે.'

આગંતુકની આ વાર્તાએ હવે સૌનો રસ જાગ્રત કર્યો. ઉતાવળે જ ચારે તરફથી પૃચ્છા આવી: 'પછી? પછી શું થયું?'

'એ જ વાત હવે આવે છે. તમામ એને ભૂલી ગયા. કેવળ આ એક છોકરો એની માને ભૂલ્યો નહિ. સૌને લાગતું હતું કે એ પણ ભૂલી ગયો છે, પણ કોઈ કોઈ વખત રમત ગમત ચાલતી હોય, હસ્રા મશ્કરી ઊડી રહ્યાં હોય, ખિસકોલીને હંફાવવા સરત મંડાણી હોય, ને એ છોકરો અચાનક જ, કોઈ વૃક્ષની ડાળી ઉપર નજર માંડીને સ્થિર દૃષ્ટિથી કાંઈક દેખતો હોય તેમ ઊંચે જોઈ રહે! કાં દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં નજર માંડે! અથવા કોઈ રંગભરી વાદળીને દેખીને, કાંઈક નજરે પડ્યું હોય, તેમ ચમકી ઊઠે!

'એનો ચહેરો જોયો હોય તો સુંદર, ભાવવાહી, હસતી આંખોનો, રૂપાળો દેવદૂત સમો! રસ્તે ચાલનારને પણ 'કાં દોસ્ત!' કહેવાનું મન થઈ જાય એવો! એ પોતે બોલવામાં હસમુખો પણ હતો!

'હવે એક વખત એવું બન્યું કે જૂના સડી ગયેલા કાગળમાંથી એની માના બે ચાર અક્ષરો એને મળી આવ્યા. જાણે કે એના હૃદયતંત્રની તમામેતમામ ક્રિયાને એમની અસર પહોંચી ગઈ હોય તેમ, તે દિવસથી એ દિવાસ્વપ્ન જોતો થઈ ગયો. કોઈક જૂના વખતના વિષયનો એકાદ અક્ષર પુરાતત્ત્વજ્ઞને મળે છે ને થાય છે તેમ!

'એ દિવાસ્વપ્ન જોતો થઈ ગયો એ તો ઠીક, પણ એને એક એવી મજબૂત લાગણી ચારે તરફથી ઘેરી વળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે એને એમ જ લાગવા મંડ્યું કે એની મા ક્યાંક જીવે છે, એ મરી નથી, ને બીજે દેશવિદેશ પણ ગઈ નથી!

'એની મા લુપ્ત થતાંની સાથે તો ખરી રીતે એ મરી ગઈ છે એમ જ એને વારંવાર કહેવામાં આવ્યું હતું. અને કોઈએ પણ એ વસ્તુસ્થિતિનો વિરોધ ક્યારેય કર્યો ન હતો. એટલે ખરી રીતે એના નાનકડા હૃદયમાં બીજો વિચાર જન્મવાનો અવકાશ ન હતો. છતાં જ્યારે આ વિચાર જન્મ્યો ત્યારે જાણે કે એ જ એને માટે સર્વોપરી થઈ ગયો.

'પછી તો એને રાતદિવસ એ જ વિચાર આવ્યા કરે.

'એને એમ લાગે કે એ શોધવા નીકળે તો એની મા એને અવશ્ય જ મળે!

'નવાઈ તો આ હતી. એની માનો ચહેરો પણ હવે તો એને યાદ ન હતો. એની મા પડખે આવીને ઊભી રહે તો પણ કદાચ એ એને ઓળખી ન શકે. છતાં એણે માની લીધું કે એની મા ક્યાંક છે—દુનિયામાં ગમે ત્યાં ક્યાંક ઊભી છે. આ માન્યતા વિચિત્ર હતી ને કરુણ પણ હતી.

'એક દિવસ એ નાનકડો છોકરો આ ધૂનમાં ને ધૂનમાં ખરેખર ભાગી ગયો. તેણે નાનકડા સાધુનો વેષ લગાવીને ઘેર ઘેર ફરવા માંડ્યું. એને એમ હતું કે આ પ્રમાણે ઘેર ઘેર ફરતાં, કોઈક દિવસ, કોઈક દિવસ, એની મા એને મળી જશે!

'આ નાનકડા આત્માને કોણ સમજાવે કે ભાઈ! દુનિયામાં આપણા ધાર્યા અકસ્માતો થતા નથી!

'એને એક બે વખત તો પાછો ઘેર પણ પકડી આણ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો. પણ એ તો ગમે તેમ કરીને પાછો નીકળી પડતો. છેવટે એનો બાપ એનાથી થાકી ગયો. 'એનાં કરમ' કરીને એણે એની વાત છોડી દીધી !

'આ તરફ આ ભાઈ ઘેર ઘેર ફરવા માંડ્યા. આવડ્યાં એવાં બ્રહ્માનંદી ભજનો મોંએ કર્યાં. કંઠમાં જેમ તેમ બેસાર્યાં. ગાતો ફરે, માગતો ફરે ને ફરતો ફરે.

'એના પગને, એના હૃદયમાં બેઠેલી કોણ જાણે ક્યાંથી મળેલી નિઃસીમ શ્રદ્ધા દોરી રહી હતી.

'એકાદ ન્યૂટનને જેમ ફળ કેમ પડ્યું—એ વાત જીવનભર હેરાન પરેશાન કરી મૂકે છે, એવી કાંઈક આ વાત હતી. માત્ર આનો પ્રકાર જુદો હતો.

'એમ ફરતાં ફરતાં એને ખાસ્સાં ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. પણ હજી એની માનો એણે ક્યાંય પડછાયો પણ દેખ્યો નહિ, છતાં એણે વાત કી નહિ.

'એક દિવસ એક અકસ્માત થયો. એ ફરતો ફરતો એક ખડકી પાસે નીકળ્યો. શેરીમાં એક આખલો ને પાડો એવા ઝનૂની યુદ્ધે ચડેલા કે આ છોકરાએ ડરના માર્યા, પેલી બંધ ખડકીનું બારણું જોરથી ખખડાવ્યું, ને સાંકળના અવાજથી શેરી ધણધણાવી મૂકી!

'પણ નવી નવાઈની, છતાં ખરેખર બનેલી અકસ્માતની ટોચ હવે આવે છે. એના જવાબમાં હોય તેમ એક બાઈ ખડકી ઉઘાડવા માટે દોડતી આવી. એણે ખડકી ઉઘાડી. અને જેવી એની દૃષ્ટિ આ છોકરા ઉપર પડી કે કોણ જાણે કેમ એનાથી બોલાઈ ગયું 'અરે! એ બેટા! તું આંહીં ક્યાંથી ? તું મને ઓળખે છે ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અને પેલો છોકરો જે કોઈ દિવસ એની માનો ફોટો પણ જોવા પામ્યો ન હતો, તે એના આ શબ્દોમાં જાણે બધું જ સમજી ગયો હોય તેમ, એના પાલવમાં માથું છુપાવીને આંખમાંથી આંસુ સારતો, એને વળગી પડ્યો! ગૃહસ્થો! હું તમને એમ કહું છું, આ બનેલા બનાવનું કોઈ રહસ્ય હશે? કે જેમ અસંખ્ય પાન ખરે છે તેમ આ એક અકસ્માત ખર્યો હશે?'

વાત સાવ સાદી હતી. પણ તે સાંભળીને કવિ કવિતા કરવા ચાલ્યા ગયો. લેખક લખવા માટે ઊપડી ગયો. ચિત્રકારને ચિત્ર સ્ફુર્યું. ભજિયાં ખનારે એક વધુ 'ડિશ' મંગાવી.

કેવળ જે અક્કલ વિનાનો માણસ હતો તે વાત સાંભળી લઈને હસી પડ્યો અને મોટેથી પેલા વાત કહેનારને પૂછ્યું: 'એ છોકરાનું નામ શું '

પણ વાત કહેનાર એને કાંઈ જ જવાબ આપવા માગતો ન હતો. તેણે ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરી તો એના બધા સાંભળનારા ચાલ્યા ગયેલા જણાયા!

કેવળ એ હતો—ને પેલો મૂરખ ત્યાં બેઠો હતો!

એ તરત ઊભો થઈ ગયો. ઊઠ્યો. અને ધીમે પગલે પોતાના પ્રશ્નનું પોતે જ મંથન કરતો બહાર ચાલ્યો ગયો!

એ જોઈને પેલો મૂરખ મોટેથી હસી પડયો. અને ઘણે મોટે અવાજે બોલ્યો: 'અરે! મૂરખાઓ! આ ભજિયાં મૂકીને ભાગી ગયા! ને છોકરાનું નામ તો જાણુતા નથી!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રંગરંગનું જીવન

[૧]

મહામારી જેવી મહામારી ન હતી, પણ જાણે કે કાળદેવ પોતે પોતાનો ભાગ લેવા નીકળ્યો હોય તેમ માણસ સાંજે સાજોનરવો ફરતો હોય અને સવાર થાય ત્યાં એ ફાટી પડે! કંઈક ઘેર તાળાં દેવાઈ ગયાં. કંઈક ઘેર દીવા ઓલવાઈ ગયા, કંઈક ઘરો ઉઘાડાં પડ્યાં રહ્યાં. એ સમય જ જાણે જુદો લાગતો હતો.

તિલકુરામને બીજી કંઈ ચિંતા ન હતી. પોતે હુતો-હુતી એ જ જણાં હતાં. માલ મિલકતમાં ઘર હતું. સોનું રૂપું શરીર ઉપર હતું. એને વિચાર આવતો કે થોડા દી હવા-ફેર જ કરી નાખવો. એના પાડોશમાં કોઈ રહ્યું ન હતું. બધે જ ઘેર તાળાં લાગી ગયાં હતાં. પણ વળી થતું કે આવું કેટલા દી? એમાં એ ક્યાંય જઈ શક્યો ન હતો.

દીવો પ્રગટાવીને, એક દિવસ બેઠો બેઠો એ નામું લખતો હતો. આજ તો વકરો પણ ફક્ત સાત પૈસાનો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલામાં નાનો રબારી દેખાયો : 'કેમ નાના! આવને!' તિલકુરામે કહ્યું : 'તારા ચાળામાં તો રોગચાળો નથી ના ?'

'ચાળામાં તો નથી, પણ આ માણસ જેવાં માણસ ઊપડી જાય છે એનું શું ? પાન ડોશી ગઈ!'

'કઈ પાન ડોશી ?'

'ગામમાં પાન ડોશી કેટલીક છે? તમારી પાડોશણ! તમને ખબર નહિ પડી હોય ?'

'ના, મને તો તું આ વાત કરે છે ત્યારે ખબર પડે છે! ક્યારે ગઈ?'

'ત્યાં ડોશીને ત્યાં માણસ ભેગું થયું છે ને! ડોશીએ પોતાની છોકરીનો છોકરો ભેગો રાખ્યો'તો—દોઢ બે વરસનો લાગે છે, એ બેઠો રૂએ! એને કોણ કહે કે હવે મા પાછી નથી આવવાની!'

'રામ રામ!' તિલકુરામથી બોલાઈ ગયું. તિલકુરામ એમ તો લાગણીવાળો ધાર્મિક માણસ હતો. તેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. હજી ગઈ કાલે તો પાનડોશી છોકરા માટે રેવડી લેવા આવી હતી!

તેણે દુકાન બંધ કરી. કૂંચીનો ઝૂડો હાથમાં લીધો. પાનડોશીના ઘર તરફ ચાલ્યો.

પાનડોશીના ઘર પાસે, આસપાસમાંથી માણસોનું ટોળું વળ્યું હતું. સૌના મનમાં અરેરાટી થઈ ગઈ હતી. નાનકડા છોકરાનું કોણ? ડોશીની સાત પેઢીનું ય કોઈ સગું જીવતું જાણવામાં હતું નહિ! આ ગભરુ છોકરાને હવે કોણ સાચવે ?

તિલકુરામ ત્યાં આવ્યો. સૌની નજર એના ઉપર મંડાણી. આ જો પાડોશીધર્મ પાળે તો એને પોતાને કાંઈ છોકરું છૈયું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે નહિ.

તિલકુરામે ટોળામાંથી અંદર દૃષ્ટિ કરી. એટલા ઉપર છોકરો પડ્યો પડ્યો રોતો હતો અંદર પાનડોશીના છેલ્લા સંસ્કારની તૈયારી ચાલી રહી હતી.

તિલકુરામ આગળ આવ્યો. પેલા છોકરા પાસે ગયો. પોતાના હાથમાં એ ચાર મીઠી ગોળી હતી તે છોકરાને બતાવી. ‘ બેટા ! રો માં, રો માં, લે આ ગોળી ખાવી છે ? લે ! ’

છોકરાએ લાંબો હાથ કરીને તિલકુરામના હાથમાંથી બધી ગોળીઓ લઈ લીધી, ને પાછો રડતો હતો તેમ રડવા મંડ્યો.

તિલકુરામે બીજી ગોળીઓ ખીસામાંથી કાઢી સામે ધરી. છોકરો વળી રોતો અટકી ગયો. તિલકુરામે તેને વહાલથી કહ્યું : ‘ મારી ભેગું આવવું છે બેટા ? ચાલ, તને બીજી ગોળીઓ આપું !’

છોકરાને તિલકુરામમાં વિશ્વાસ બેઠો લાગ્યો. તેણે તિલકુરામના હાથમાં જતાં આનાકાની કરી. તિલકુરામે તેને પ્રેમથી તેડી લીધો. લોકટોળામાંથી પ્રશંસાની એક વાણી નીકળી પડી.

તિલકુરામે છોકરાને હાથમાં ને હાથમાં ઊંચો કરીને સૌને દેખાડતાં કહ્યું : ‘ આજથી હવે આ મારો આનંદીલાલ બની ગયો છે. હું એને મોટો કરીશ. જાળવીશ, મારે ઘેર એ દીવો પ્રગટાવી રાખશે ! ’

‘ હા હા, તિલકુરામજી ! ભગવાને તમને સોંપ્યો છે. આ જમાદાર ને બધા આવે. અલ્યા આપણે સૌ કહેજો કે છોકરાને તિલકુરામ જ જાળવશે. પાન ડોશીનો મરણબોલ એ હતો. આપણે સૌ બોલજો ! ’

એટલામાં લોકો મરી જાય ત્યારે પણ એનો છેડો ન મૂકતાં સરકારી માણસો દેખાયાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨]

આ ઘટના ઉપર દિવસો વીતી ગયા. તિલપુરામજીનો આનંદીલાલ હોંશિયાર થઈ ગયો છે. તિલપુરામજી નમતું દેખાય ને ઓછું આપતા, ને એને વ્યવહાર ગણતા. ને પારેવાની જારમાં સૌથી પહેલો ફાળો ભરાવતા, તો એનો આનંદીલાલ ઘીનો દીવો કરીને, હાટડીમાં પા કલાક ઊભો ઊભો માથું નમાવ્યા કરતો, અને પછી ખજૂર જોખવા બેસતો ત્યારે તાજવામાં પાંચ પેશી તળિયે ચોટી ગઈ હોય, તો ઉખેડવાની તસ્દી લેતો નહિ. ઘરાક બેભાન હોય તો આવું ચાલે એ તિલપુરામજીનો જીવનવ્યવહાર એણે પણ જાળવી લીધો હતો.

પણ આનંદીલાલની પડખે એક બીજો ચબરાક છોકરો દેખાતો હતો. એનું નામ મોહનલાલ. તિલપુરામને ત્યાં ખોળો ભરાતો ન હતો, ને એ વાંઝિયામેણું ટાળવા એમણે આનંદીલાલને ખોળે બેસાર્યો હતો. પણ આનંદીલાલને દત્તક લીધા પછી એમને ત્યાં એક પુત્ર જન્મ્યો. સૌએ માન્યું કે તિલપુરામની દયાવૃત્તિનો ભગવાને બદલો દીધો. તિલપુરામ પણ એમજ માનતો હતો અને તિલપુરામની વહુ સુંદરી—એનો તો ક્યાંય આનંદ સમાતો ન હતો. ભગવાને સમે હાથે છોકરો દીધો એટલે છોકરો પણ જેટલો દિવસે નહિ તેટલો રાતે વધવા લાગ્યો ને બે પાંચ વર્ષમાં તો બન્ને ભાઈઓ તિલપુરામની સાથે દુકાને પણ જવા માંડ્યા.

તિલપુરામના મનમાં આ દત્તક છોકરો ને આ પોતાનો છોકરો એવો કોઈ ભેદભાવ રહ્યો ન હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ સુંદરીના દિલમાં ભેદભાવની એક અદૃશ્ય દિવાલ ઊભી થઈ હતી.

એને લાગે કે મોહનલાલ એનો. આનંદીલાલ, ગમે તેમ પણ, પારકો જણ્યો છે.

એમાંથી જ્યારે જ્યારે આનંદીલાલ મોહનલાલની વાત આવે ત્યારે ત્યારે સુંદરી મોહનલાલનો પક્ષ લે. અને આનંદીલાલની પડખે કોઈ નથી, એવી વૃત્તિથી પ્રેરાઈને, તિલકુરામ કુદરતી રીતે એનો પક્ષ લે.

બન્ને નાનકડા હતા ત્યાં સુધી તો એમના કજિયા પણ નાનકડા જ રહેતા. એક જણાએ પતંગ લીધી હોય એવી બીજાને લેવાની હોય કે એકની પાસે જેવું રમકડું હોય તેવું બીજાને જોઈતું હોય! એવા કજિયા પતાવતાં તો તિલકુ-રામને પણ આનંદ આવતો. પણ છોકરાઓ મોટા થયા તેમ તેમ એમની વચ્ચે ઘર્ષણનાં કારણ વધવા માંડયાં. અને એ-માંથી સુંદરીને આનંદીલાલ પ્રત્યે વધુ ને વધુ ઈર્ષા થઈ.

સુંદરીને હવે લાગ્યું કે આનંદીલાલ તો આ ઘરમાં અરધો ભાગીદાર છે. મોહનલાલનું સગપણ કરવું હોય તો પણ આનંદીલાલ વચ્ચે આવવાનો. ખરી રીતે આનંદીલાલને આ ઘરમાં કાંઈ હક્ક ન હતો, અને છતાં જાણે એ જ ઘરનો માલિક ગણાતો. મોહનલાલને પણ એ હુકમ કરતો. ક્યારેક લડાઈ જામે તો મારી પણ લેતો. સુંદરીએ મનમાં ને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આનંદીલાલને હવે વળાવી દેવો જોઈએ.

એક દિવસ તિલકુરામ કામ હોવાથી ગામમાંથી રાતે જરા મોડા આવ્યા. ઘરમાં બધાં સૂઈ ગયાં હતાં. તિલકુરામ આવ્યો પણ સુંદરીએ એની થાળી બોલ્યાચાલ્યા વિના એની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાસે મૂકી દીધી. ને પોતે ઓશરીમાં જઈ ને થાંભલીને ટેકો દઈ ને બેસી ગઈ.

તિલકુરામને લાગ્યું કે આજે કાંઈક બન્યું છે. પણ પોતે પૂછે તો જવાબમાં શું મળશે એ એને ખબર હતી. પૂછે તો તરત સુંદરીની આંખમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો નીકળવાના!

તિલકુરામ જમીને બહાર આવ્યા. સુંદરીની પાસે બેસવા ગયા. એટલે સુંદરી તરત ઊભી થઈ ગઈ.

'કેમ આજે આમ છે? તબિયત ઠીક નથી?

'તબિયતને કાંઈ પાણા ય પડે એમ નથી. એવાં નસીબ ક્યાંથી હોય?'

'કાંઈ થયું છે?'

'કાંઈ નથી થયું.' સુંદરીએ ઉપાલંભમાં જવાબ વળ્યો: 'જેને આંખ હોય એને તો દીવા જેવું દેખાય તેમ છે!'

'પણ શાની વાત છે એ તો કહે. કહ્યા વિના શી ખબર પડશે?'

'તમે નાનકડા કીકલા ખરા નાં? તમને સમજાતું નથી કે છોકરો મોટો થયો છે!'

'પણ એનું અત્યારે શું છે?'

'જુઓ, હું તમને ચોખ્ખું કહી દઉં. મારે મારો મોહન પહેલો છે. તમારા મનમાં ભલે ગમે તે હોય!'

'પણ તારો મોહન પહેલો. વાત શી છે એ તો કહે!'

'આજે મોહન ને આનંદ લડ્યા!'

'છોકરા છે તે લડે. કાલે ભેગા!'

'આનંદે મોહનને માર્યો. મારા છોકરાને મારા દેખતાં ઢીબી નાખ્યો. કસાઈને દયા...' અને સુંદરી રડવા માંડી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવા નિત્યના કલહ થવા માંડ્યા. એવામાં એક સારા ઘરનું માગું આવ્યું. સુંદરીએ વિચાર કર્યો કે આનંદ હશે તો મોહન રખડશે. એટલામાં તો એણે કન્યા જોઈ. એને થયું કે આવી રૂપના અંબારસમી કન્યા તો એના મોહનને જ મળવી જોઈએ.

પણ આવનાર મહેમાનોની દૃષ્ટિ આનંદીલાલ ઉપર વધુ ઠરતી હતી. એટલે સુંદરીએ ઘડો લાડવો કરી નાખ્યો. એણે કહ્યું : ' તમારા મનને એમ હશે કે આ ચમરાકની જેમ આમ તેમ ફરે છે, એટલે મોટો હશે, તો એમ નથી. મોટો મારો મોહન છે!'

' પણ લાગે છે આનંદીલાલ મોટો!'

' પણ એ તો ખોટો મોટો નાં?'

' કેમ ખોટો મોટો?'

' એ અમારા ઘરનો છોકરો જ નથી. એ તો અમે કોઈકનો મોટો કર્યો છે!'

પડખેના ખંડમાં આનંદીલાલ કાંઈક કામે આવેલો. તેણે આ વાત થતી સાંભળીને કાન દીધા. ને આ શબ્દો કાને પડતાં એના પગ ત્યાં ને ત્યાં જડાઈ ગયા!

અત્યાર સુધી જે પોતાનું ઘર લાગતું હતું તે એ પળમાં એને અકારું થઈ પડ્યું. પછી એ દુકાને ગયો, પણ એના જીવનમાં જાણે હવે કોઈ મોટો આઘાત લાગી ગયો હતો.

તિલકુરામે એ જોયું. એને પણ લાગ્યું કે આનંદીલાલને કાંઈ થયું છે.

તે જ રાતે સુંદરીએ તિલકુરામને કહ્યું કે કાં તમે મને ને મોહનને રજા આપો, કાં આનંદીલાલને રજા આપો. જ્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ, ત્યાં હું ને મારો છોકરો નહિ!'

'પણ થયું છે શું?'

'થયું કાંઈ નથી.' સુંદરી બોલી: 'મારે મારા છોકરાને પારકા માટે જતિ કરવો નથી!'

એ વખતે તો તિલકુરામ કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ આ પ્રમાણે રોજના કજિયાથી એ કંટાળી ગયો. એટલે એક દિવસ આનંદીલાલને એણે અચાનક બોલાવ્યો.

આનંદીલાલ જાણે એની વાત સમજી જ ગયો હોય તેમ એની પાસે જતાં જ એની આંખમાંથી આંસુ વહેવા માંડ્યાં!

'જો તો, ઢોંગ કેટલો આવડે છે?' સુંદરીએ તિલકુરામને કહ્યું: 'મફતનું પોતાના બાપનું થઈ જતું હોય તો કોઈ ને છોડવું ગમે? પણ મારો બેટો સમજતો નથી કે, આટલા દિ એને પાળી પોષીને મોટો કર્યો. હવે તો હું તન તોડીને કામ કરું!'

તિલકુરામે એ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કર્યું. એ પોતે આનંદીલાલ સામે આજે નજર માંડી શક્યો નહિ!

'તારા બાપને તો બૈયર ઘડતાં ભગવાને ભાયડા બનાવી દીધા છે!' સુંદરી બોલી અને એણે મોહનને કહ્યું: 'ચાલ અલ્યા! આપણે બહાર જતા રહીએ, નહિતર આ સાલ આંહીંથી જાય તેમ લાગતું નથી!'

તિલકુરામે અંતે મન કઠણ કરીને આનંદીલાલ સામે જોયું: 'આનંદીલાલ! હવે તમે મોટા થયા છો! તમે અમારા આ ઘરમાં આવ્યા, એટલે અમે પાળીપોષીને મોટા કર્યા. પણ તમે અમારા કાંઈ નથી. તમે તો, આંહીં એક પાન ડોશી રોગચાળામાં મરી ગઈ, એના દીકરા છો. હવે તમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટા છો. એ પાંચ પૈસા જોઈએ તે લઈ જાઓ.'

તિલકુરામ વધારે બોલી શકયો નહિ. એણે યંત્રવત્ પૈસાની એક થેલી તેની સામે ધરી. આનંદીલાલ સજળ નેને એની સામે જોઈ રહ્યો, બાપે 'તું' ને બદલે 'તમે' થી વાત કરી એ ખંજર જ એને માટે બસ હતું. એ લોહી વહાવી રહ્યું હતું. ત્યાં તિલકુરામ આગળ બોલ્યો : 'લઈ લ્યો આનંદી લાલ ! તમને ખપ લાગશે. જિંદગીની શરૂઆત છે. લઈ લ્યો, હું રાજીખુશીથી આપું છું !'

આનંદીલાલ યંત્રવત્ આગળ વધ્યો. તેણે થેલી હાથમાં લીધી. બે હાથ જોડ્યા. નમન કર્યું. એ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. એની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં. તે પ્રણામ કરીને ચાલી નીકળ્યો. તે ક્યાં ગયો તેનો પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ.

[૪]

આ વાતને ઠીક સમય વહી ગયો. સુંદરી, મોહનલાલ તિલકુરામ, પોતાનું નિત્યજીવન ચલાવતા હતા, તેમ ચલાવી રહ્યા હતા. એક સમી સાંજે અચાનક મોટર આવીને ઊભી રહી. એવડા નાનકડા ગામમાં મોટરે ઉડાડેલી ધૂળથી જ આખું બજાર હાલક ડોલક થઈને મોટરની પાછળ પડ્યું ને હુરિયો બોલાવતા છોકરાઓનાં ટોળાંએ રંગ રાખી દીધો !

તિલકુરામ ખજૂર જોખતા હતા તે મોટરને નીકળતી જોઈને ત્રાજવું લઈને ઊભા થઈ ગયા. ત્યાં તો મોટર જ એમની દુકાન સામે આવીને ઊભી રહી!

તિલકુરામ કાંઈ સમજે તે પહેલાં તો કોઈ શેઠિયા જેવો માણસ એમાંથી નીચે ઊતર્યો. તિલકુરામ તો અંજાઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયા. ઘરાક ઘરાકને ઠેકાણે રહ્યું. સાથે આવેલા છોકરાઓ માંડ લાગ આવ્યો છે એમ માનીને ખજૂરની પેશીઓ ઉપાડવા મંડ્યા, પણ તિલકુરામ અવાક્ જેવા થઈ ગયા હતા. ત્યાં તો એને શેઠિયાઓમાંથી આનંદીલાલની મૂર્તિ ઊભી થતી જણાઈ અને એ ઉતાવળે બોલા ગયો: 'આનંદ તો નહિ ?'

આનંદીલાલ કોથળા ઉપર બેસી ગયો હતો. 'હું તમારો આનંદ જ છું.'

'અરે પણ...અરે પણ...' તિલકુરામ હાંફળા ફાંફળા એક ભાંગેલી ખુરસી અંદરથી લઈ આવ્યા. આનંદીલાલની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. આ ખુરસી ઉપરથી એ ત્રણેક વખત પડી ગયો હતો.

એટલામાં તો વાયુવેગે સમાચાર ફેલાઈ ગયા. એટલે મોહન, મોહનનો છોકરો, સુંદરી બધાં દોડતાં આવ્યાં.

તિલકુરામના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. વાત વાતમાં એમને ખબર પડી કે આનંદીલાલે તો મોટી મિલકત જમાવી હતી. એનો સિતારો ફરી ગયો હતો. એક ન ધારેલી પળે એક પરદેશી કંપનીને ઓર્ડર આપેલો. નાણું મોકલેલાં. લડાઈ જાગી, નાણાં ગયાં માનીને એ રોઈ રહ્યો. ત્યાં અચાનક માલ આવ્યો. એકના ત્રણસો આવે એ જમાનો! આનંદીલાલ લાખોની મિલકતનો સ્વામી થઈ પડયો. આજ એ આંહીંથી સૌને લઈ જવા માટે આવ્યો હતો. એણે સૌને પોતાને ત્યાં આવીને રહેવા–થોડા દિવસ સુખમાં કાઢવા વિનંતિ કરી.

સૌ આનંદીલાલને ઘેર પહોંચ્યા. ત્યાંનો ઠાઠમાઠ જોઇને તો સૌ દિંગ થઈ ગયા. પણ સુંદરીને પોતાની બેન આનંદી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાલ વેરે હોય, એ વાતની હવે ચટપટી લાગી!

પણ આનંદીલાલે કહ્યું: 'એ હવે કોઈ સ્ત્રી નામનો પડછાયો લેવા માગતો નથી!'

સુંદરીને ખોટું તો બહુ લાગ્યું, પણ હવે શું થાય?

પણ એના મનમાં એક નવો તુક્કો આવ્યો. આનંદીલાલને કોઈ નથી. એનું સગું ગણો, વહાલું ગણો, કુટુંબી ગણો બધું તિલકુરામ! ન કરે નારાયણ ને આનંદીલાલ ઢળે તો આ કોનું?

એ ભયંકર વિચારમાળાએ એને જાગૃત કરી. એણે ફરી તિલકુરામના કાન ભંભેર્યા. 'આપણું કાંઈક કરાવી લો, નહિતર પહેર્યે લૂગડે નીકળવું પડશે!'

અને એ જ પ્રમાણે એણે મોહનને તૈયાર કર્યો; 'અલ્યા! આંહીં તો લાખે લેખાં છે. કાં થોડું થોડું મારતો રહે, નહિતર એ મહિને ઘેર જઈશું ત્યારે પાછા ભિખારીનાં ભિખારી!'

પણ જે સ્વપ્નથી ને સ્નેહથી પ્રેરાઈને આનંદીલાલ, આ સૌને આંહીં લાવ્યો હતો, તેનું સ્વપ્નભંગ થતાં, તેના દિલમાં આ બધા સમાચારોથી એક નવો આઘાત લાગ્યો. કારણ કે સમાચાર તો એ જાણી ગયો. એને તો એ તિલકુરામ જોઈતો હતો જે એને જવાનું કહેતાં પહેલાં જમીન ઉપરથી ઊંચી નજર કરી શકતો ન હતો! એને એ તિલકુરામ જોઈતો હતો, જે વખતે એણે અનાથની પેઠે રડતાં રડતાં ગામ છોડ્યું તે વખતે જે, એને વળાવવા આવતાં રડી પડ્યો હતો. એને એની મા કોણ હશે એ સંભારીને વધારે ને વધારે રડવું આવ્યું હતું, પણ સુંદરી એની મા રહી ન હતી. એ વખતથી જ એના દિલમાં નારી માત્ર માટે એક ધિક્કાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભર્યો નહિ તો ઉપેક્ષાભર્યો ખૂણો રચાઈ ગયો હતો! એટલે એમાં કોઈ નારી હજી સુધી આવી શકી ન હતી!

આમ નારી ભયંકર લાગતી હતી ત્યાં એને હવે કંચન ભયંકર લાગવા મંડ્યું! એ સ્વપ્નાં ભાંગી નાખનાર નીકળ્યું!

એટલે જ્યારે તિલકુરામને કોઈ કોઈ વખતે પૈસાની વાતો કરતા એણે જોયા, ત્યારે એના સંતોષ જેટલો થોડો પૈસો એણે એને અવશ્ય આપ્યો, પણ એ જ વખતે એનું હૃદય, પેલા પ્રેમાળ પિતાની ભાંગી ગયેલી મૂર્તિને સંભારીને રડી પડ્યું!

પછી તિલકુરામ ને સૌ પાછા ગયા. પણ ત્યારે આનંદીલાલના જીવનમાં કેવળ વિપુલતાની શૂન્યતા ઊભી રહી!

એણે એ શૂન્યતાને કાંઈક અર્થમાં ભરી દેવા માટે પોતાના એક માણસને બોલાવીને કહ્યું: 'સુંદરમાં સુંદર ચિત્રો આ એક ખંડમાં મૂકો. ત્યાં સુંદરમાં સુંદર પુસ્તકો મૂકો. અને જ્યારે કોઈ ને કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે મને બોલાવતા નહિ. હું હવે તદ્દન શરીરવિહોણા મનમાંથી જ કાંઈક આશ્વાસન મેળવી શકીશ!

'શરીરવાળાં બધાં જ મન–અનેક રંગી છે અને રંગી-ભંગી છે!

'મને શરીર વિનાના કોઈકના મનમાં બેસીને હવે આરામ લેવા દો!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદાય લે છે, માનવશ્રદ્ધા

[૧]

નરવાજીને ભગવાને કોણ જાણે કઈ પળે ઘડ્યા હશે પણ એક પળ એને તમે નવરા બેઠેલા જુઓ નહિ. 'સુરત' તરફના એમના શેઠજી જરાક શરીરે ધીંગા ને આળસુ હતા. હીંચકા પાસેથી દોઢ હાથ દૂર પાનની રકાબી પડી હોય પણ છેક નીચે રસોડામાં કામ કરતા નરવાજીને બોલાવે. 'નરવાજી! જરાક પાન લાવજો. આજ તો સાળુ ક્યાંય ચેન પડતું નથી!' નરવાજી નીચેથી આવે ને દોઢ હાથ છેટે પડેલી રકાબી આપે ત્યારે. બાકી પાન લેવા ઊઠે એ બીજા!

આ શેઠજી આળસુ હતા, તો શેઠાણી એને માથે પછાડીએ તેવાં હતાં. સાડાદસે રાંધી કારવી શેઠજીને ઑફિસે વળાવી. પોતે થાળી પીરસીને નિરાંતે જમવા બેસતાં. જમતાં જમતાં પણ ખાસ્સો એક કલાક કરતાં. ને પછી 'બોયાં' શરૂ થતું તે સાડત્રીસેક મિનિટ એ ચાલતું! પછી શેઠાણી, નરવાજીને રસોડું સોંપીને જે લાંબી ખેંચતાં, કે વહેલું આવે, બપોર પછીનું ત્રણનું પરોઢિયું કે ચાના પ્યાલા ખખડે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નરવાજીના શેઠજી તો કહેવાના બાકી ખરી રીતે તો એ નોકર હતા. પણ પગાર સારો હતો એટલે મધ્યમ વર્ગનો જરા ઊંચો 'કલાસ' જે શેઠિયાશાહીના અનુકરણમાં પોતાનું નિકંદન કાઢી રહેલ છે, એ વર્ગમાં એમની ગણના થાય. પણ પોતે 'સુરત' તરફના હતા. ને સુરતવાળાને આવા નરવાજી જેવાની સગવડ હજી ઠીક ઠીક મળી રહે છે. એટલે નરવાજી આહીં આવ્યા હતા. એ રાતદિ જોયા વિના કામ કરતા. કેમકે એ કામને ટેવાયલા હતા. બુદ્ધિનો ખપ એના કામમાં ભાગ્યે જ પડતો. એટલે એ આખો દિવસ ઠામણાં, લૂગડાં, દળણું, દૂધ, ચા, લૂગડાંને ઘડી વાળવી, સંજવારી કાઢવી, ઠામણાં ગોઠવવાં–કામ, કામ ને કામ! મધ્યમવર્ગનાં બૈરાં શેઠ-શાહીનું અનુકરણ કરવામાં ઊંઘવું એ આરામમાં ગણે છે; ને કામ ન કરવું એ પ્રતિષ્ઠામાં ગણે છે. એટલે નરવાજીનાં શેઠાણી લક્ષ્મીબાઈ પણ હાથપગ બહુ થોડાં હલાવતાં!

હવે આ નરવાજી એમ તો મારા માનીતા હતા. હું પાડોશમાં રહ્યો એટલે લક્ષ્મીબાઈની આંખોમાં ઘેન ચડે કે નરવાજી આપણે ત્યાં! બેઠા બેઠા ચિત્રો જુએ. કૃષ્ણની છબીઓ દેખે. રામસીતાનાં ચિત્રો નિહાળે. મેં એક–બે લાલ પંખી પાળ્યાં હતાં એમની રમત જુએ. મારા થોડાક છોડવા હતા એમને પાણી પાઈ આવે. ક્યારેક થોડુંક ખોદે. પણ નરવાજી નવરા ભાગ્યે જ બેસે.

એ બોલતા બહુ જ થોડું. ભાગ્યે જ આખા દિવસમાં પંદર શબ્દો બોલે ખરી રીતે એમની સૃષ્ટિ હાથપગની હતી. પણ નરવાજીના મૌનનો બદલો શેઠાણી લક્ષ્મીબાઈની જીભ વાળી દેતી! લક્ષ્મીબાઈ પાસે ત્રણ જ કામ કરાવવાની કુદરતની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇચ્છા જણાતી હતી : ખાવાનું, સુવાનું, બોલવાનું. ખાવાનું એમના ઓડકાર માટે હતું. સુવાનું મેદ માટે હતું. તો બોલવાનું તમામના કરતાં પોતે ડાહ્યાં છે એ બતાવવા માટે હતું અથવા તો તમામને કાંઇક નુકશાન કર્યાનો આનંદ લેવા માટે હતું. આમ જુઓ તો લક્ષ્મીબાઈ ચોપડીઓ વાંચે. વાતો તો એવી કરે કે તમને વાતડાહ્યાં લાગે. અરે, એમના સસરા એક વખત સુરતથી આવેલા ત્યારે લક્ષ્મીબાઈ કાંઈ ડાહી ડાહી વાતો કરે! હું તો સાંભળીને છક્ક થઈ ગયો. પણ ડહાપણ બધું વાતોમાં!

આ લક્ષ્મીબાઈ મૂળ ગરીબનાં પુત્રી હશે એટલે અત્યારે ઠીક ઊંચા મધ્યમવર્ગમાં પેઠાં ત્યારે પણ પેલી ગરીબી એમને છોડી ગયેલી નહિ. એનો કાંઈ ને કાંઈ પ્રકાશ તો નિત્ય મળતો જ રહે. કોઈ વખત શાકવાળીનું ધ્યાન ન હોય તો એ શીંગો લઈ લે. કોઈ વખત ઘડામાં કાંઈક નાખી દે. કોઈક વખત માગી લે. પણ જીવનના તમામ નાનામોટા વ્યવહારમાં અણઘડ જિંદગીની ગરીબીની છાયા દેખાતી રહે! અને આ તરફ ચોપડીઓના વાચનને પ્રતાપે જીભછૂટી વાતો બહુ જ મોટી કરે. એટલે બહારથી જોનારને એ ઘણાં જ સુઘડ લાગે. અંદરથી જોનારને અણઘડ લાગે.

સમ્યક્ જોનારને લાગે કે આવી સમાજવ્યવસ્થાનું આ બાળક આમ જ જીવી શકે. આળસમાં, અજ્ઞાનમાં, અર્ધદગ્ધ જ્ઞાનમાં અને પોતે સંસ્કૃત હોવાના મોહમાં. એક દિવસ નરવાજી મારે ત્યાં બે ત્રણ દિવસ આવ્યા જ નહિ. મને થયું કે કાં એની શેઠાણીએ ધમકાવ્યા, કાં માંદા પડયા, કાં ભાગી જવાની વેતરણમાં પડયા. એની જગ્યાએ એ પહેલાં એક ભોથાજી હતા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ ભાગી જવાના હતા ત્યારે મારે ત્યાં આઠ દિવસ અગાઉથી આવતા બંધ થઈ ગયા હતા. નહિતર જમીને હમેશાં સિગારેટ પીવા માટે ઓટલે જ આવતા. એ ઓટલા વિના એમને સિગારેટનો રસ જામતો નહિ. આ નરવાજીને તો સિગારેટનો શોખ ન હતો, પણ ક્યારેક બીડી પીતા ત્યારે એ પણ ઓટલે જ આવતા. મેં તો એ ઓટલાનું નામ જ બીડીવાળો ઓટલો એવું પાડ્યું હતું. કારણ કે આ અમારાં પાડોશણ લક્ષ્મી-બાઈના જેટલા નોકરો આવતા, એ તમામ બીડી પીવા માટે મારે ઓટલે આવીને બેસતા!

પણ હમણાં તો હવે નરવાજી બીડી પીવા માટે પણ દેખાતા ન હતા. એક દિવસ એ અચાનક દેખાયા. મેં એને પૂછ્યું: 'નરવાજી! કેમ દેખાતા નથી!'

'હવે નહિ સા'બ!' નરવાજી એટલું જ બોલ્યા.

એની એ વાતનો અર્થ તો મને કાંઈ સમજાણો જ નહિ. હવે નહિ એટલે શું સમજવું? મેં એમને કોઈ દિવસ કાંઈ કહ્યું તો ન હતું. કોઈ દિવસ કોઈ ચીજની ના પાડી ન હતી. કોઈ દિવસ ઠપકો આપ્યો ન હતો. એક વખત સોપારી ભાંગતાં અડધું ફાડિયું એમણે ગૂમ કરેલું છતાં હું કાંઈ બોલ્યો ન હતો. તો પછી 'હવે નહિ' એટલે શું સમજવું? હું તો વાતનો ભેદ પામ્યા વિના મનમાં ને મનમાં સમસમી રહ્યો. લક્ષ્મીબાઈની રીતભાત તપાસી તો એમાં પણ કાંઈ ફેરફાર દેખાયો નહિ. પેલા શેઠ તો ક્યાં બિચારા નવરા હતા? પણ એમની વાતમાં પણ કાંઈ ફેરફાર ન હતો. ત્યારે આ નરવાજીની વાત તો મોટા કોયડા જેવી થઈ પડી.

આ કોયડાનો ઉકેલ એક દિવસ મળ્યો, ત્યારે મારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

તે દિવસે લક્ષ્મીબાઈને કામ હતું એટલે બહાર ગયાં હતાં. ઘેર કોઈ હતું નહિ. નરવાજી નવરા થયા એટલે અચાનક હું બેઠો હતો ત્યાં આવી ચડ્યા : 'સાહેબ ! તમારી દાતરડી આપોને !' હું સમજી ગયો. નરવાજી દાતરડી લેવા નહોતા આવ્યા, કાંઈક વાત કહેવા આવ્યા હતા. પણ એમણે આ પહેલું આલંબન સ્વીકાર્યું હતું.

મેં દાતરડી આપતાં કહ્યું: 'નરવાજી ! હમણાં કેમ દેખાતા નથી ? કાંઈ બહુ કામમાં છો, કે પછી શેઠાણી ઠપકો આપે છે ?'

નરવાજી દાતરડી હાથમાં રાખીને જ બોલ્યા: 'શેઠાણી શું ઠપકો આપે ? પણ મને એવું ગમતું નથી સા'બ !'

'તમને એવું ગમતું નથી એટલે ? શું ગમતું નથી ?'

'આ એ તો !' નરવાજી બોલ્યા.

નરવાજી વાતમાં મોણ નાખીને બોલ્યા વિના જ ઊભા રહ્યા. મને ખબર હતી કે જો નરવાજીના શબ્દો ગયા તો પછી એ ગયા જ સમજવા !

એટલે મેં તરત કહ્યું: 'પણ તમે કાંઈક બોલો તો ખબર પડે નાં નરવાજી ! શેની ગમવા ન ગમવાની વાત છે ?'

પણ નરવાજી કાંઈ બોલ્યા નહિ, એ તો દાતરડી લઈને ચાલ્યા ગયા. મને લાગ્યું કે થોડા શબ્દો બોલવાને ટેવાયેલા છે, એટલે નરવાજી એકદમ બોલી શકતા નથી.

તે દિવસે સાંજે પાંચ વાગે હું મારા એક કદંબડીના છોડને પાણી પાતો હતો, ત્યાં નરવાજી આવ્યા. આવીને ઊભા રહ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ઊંધાઈ બહુ છે તો સા'બ! છોડને ઉઝરવા દે નાંહીં!'

'કેમ નરવાજી! કેમ છો? તમારી શેઠાણી ગામ ગયાં છે કે શું?'

'હોવે, એટલે તો નરાંત છે. તમને ખોટું લાગ્યું છે સા'બ?'

'શાનું?'

'આ મેં વાત નહીં કરી તેનું!'

'ખોટું તો લાગે જ નાં નરવાજી! તમે મને વાત ન કરો તો મને કેમ ખબર પડે?'

'પણ એવી ભુખડી વાતમાં 'હું' કરવાનું સા'બ!'

'તો પણ માણસ માણસને વાત તો કરે!'

'એ તો એવું છે સા'બ! મને બચુભાઈએ એક દિવસ 'રેશન' લાવવાનું કહ્યું ને હું લઈ આવ્યો. પછી બીજી વખત કહ્યું ને મેં ના પાડી. તિયારના બચુભાઈ મારી ઉપર ગુસ્સે થયા છે. એટલે મેં જાણ્યું, સા'બ પણ ગુસ્સે હશે!'

'હું કાંઈ ગુસ્સે નથી. એ તો તમારે તમારું કામ હોય તો તમે ના પાડો!'

'એવી ભુખલી વાતમાં શું કે'વું સા'બ!'

મને લાગ્યું કે નરવાજી હજી કાંઈક છુપાવતા હતા. મેં કહ્યું: 'પણ તમે વાત તો કરો, હું ક્યાં કોઈને કહેવા જવાનો છું!'

'એવી ભુખલી વાતમાં શું સા'બ! તમારું પહેલું રેશન હું લઈ આવ્યો તે દિવસે તો હું આપી ગયો હતો. પણ પછી મેં લાવવાની ના પાડી. કેમ? જાણો છો?'

'ના.' હું નરવાજી સામે જોઈ રહ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા મનને એમ હતું કે હમણાં કહેશે કે લક્ષ્મીબાઈ-એ ના પાડી હતી. લક્ષ્મીબાઈ એવું કહે એમાં કાંઈ અન્યાય ન હતો, પણ ત્યાં તો નરવાજી બોલ્યાઃ 'સા'બ! તમારા પહેલા રેશનમાંથી અમારી બાઈએ, બબ્બે મૂઠી બધામાંથી કાઢી લીધું એ મેં જોયું, હું બોલ્યો નહિ. પણ મેં તમારુ બીજું રેશન લાવવાની ના આટલા માટે પાડી હતી!'

હું તો નરવાજીની વાણી સાંભળીને થંભી જ ગયો. મને મનમાં અરેરાટી થઈ ગઈ!

નરવાજી બોલીને મૂંગા થઈ ગયા. પછી એ બોલ્યાઃ 'બચુભાઈને કહેજો સા'બ! મને આ ગમતું નથી, એટલે હું રેશન લેવા ગયો નહિ. વળી મૂઠી, બબ્બે મૂઠી, તમારું કાઢી લ્યે! આવી ભૂખલી વાતમાં શું કરવું સા'બ?'

હું બોલી જ શક્યો નહિ. જમીનની સામે જોઈ રહ્યો, ત્યાં એક સુંદર ફૂલછોડ ઊગ્યો હતો. એના ઉપર મેં નજર રાખી!

નરવાજી ધીમેથી પાછો ફરતો હતો. મેં એને જરાક ઊભો રાખ્યોઃ 'નરવાજી! આ તમે સાચું કહ્યું છે?'

નરવાજી મારી સામે જોઈ રહ્યોઃ 'ખોટું નથી સા'બ!'

મને પણ ખાત્રી થઈ ગઈ, નરવાજી ખોટું બોલ્યો ન હતો. અન્ન સમા પ્રાણની સામે આ નવી ઉક્તિ ઊભી થતી ન હતીઃ અન્ન સમો સ્વભાવ!

તેને ચાલ્યો જતો હું જોઈ રહ્યો. પણ દોડીને તેનો ખભો પકડી, એને એમ કહેવાનું મન થતું હતું કે 'નરવાજી! એમ કહો, એમ કહો, કે તમે આ અમસ્તું ખોટું બોલ્યા છો! ખોટું ન બોલ્યા હો—તો પણ કહો, કે તમે ખોટું બોલ્યા છો!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨]

માથું ફાડી નાખે તેવો ધોમ તાપ હતો. મારી ઓશરીનું બારણું ખુલ્લું હતું. તેમાંથી બહાર દૃષ્ટિ કરતાં જાણે આગ જ ઝરતી હોય તેવું લાગતું હતું! કોઈ ચકલું ય રસ્તામાં ફરકતું ન હતું.

એ વખતે પરસવે રેબઝેબ થતો એક ડોસો આવીને ત્યાં બહાર ઊભો રહ્યો.

'કોણ હે ?' એણે બહાર ઊભાં ઊભાં જ બૂમ મારી.

એના માથા ઉપરથી વાંસા ઉપર ભારનો કોથળો લટકતો હતો. તેના કપાળ ઉપરથી પરસેવાનો વરસાદ વરસતો હતો. મોઢું લાલચોળ થઈ ગયું હતું. તે હાંફતો હતો. બોલવાની પણ એનામાં તાકાત ન હતી. તેણે એક હાથે ચિઠ્ઠી પકડી હતી, તે હાથ લાંબો કર્યો: 'કોણ હે ! મે'રબાન !'

હું એકદમ ઊઠ્યો. એના હાથમાંથી ચિઠ્ઠી લીધી. પણ એટલામાં તો એના પગ ધરતીથી બળીઝળી રહ્યા હતા, એટલે એ એક પગથિયું ઉપર ચડી આવ્યો.

'ઓહો ! ભગવાન ડોસા ! તમે છો, ને શું ચિઠ્ઠી બતાવો છો ? અંદર આવતા રહો. આંહી જ ઉતારવાનું છે !'

તે પહેલાં એ અમારે ત્યાં ઘણી વખત આવી ગયો હતો એટલે હું એને ઓળખતો હતો. હમણાં એ દેખાતો નહિ.

ડોસો અંદર આવ્યો. તેણે માથા ઉપરથી ભાર નીચે કરવા માંડ્યો.

ત્યાં તો અંદરથી જ માનબાઈએ કહ્યું: 'ત્યાં નહિ, ત્યાં નહિ, ડોસા ! અંદર આવો. અંદર નાખવા છે !'

ડોસો થેલીમાં બે મણ મગ લાવ્યો હતો. એને માન-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાઈના શબ્દે અકળાવી તો દીધો, પણ એ ઘેર ઘેર ફરીને ડાહ્યો બન્યો હતો. એને ખબર હતી કે ઘરમાલિકો કરતાં પણ એના નાના નોકરો વધારે હેરાન કરે તેવા હોય છે. એટલે એ કાંઈ બોલ્યા વિના ઓરડામાં ચાલ્યો, ત્યાં તો માનબાઈએ કહ્યું: 'લે ! આ ડોસો તો કોઈ નવી નવાઈનો દેખાય છે! ત્યાં સીધો ક્યાં જાય છે? પાછળથી આવ, પાછળથી!'

ડોસો થાકી ગયો હતો. પણ એણે એક શબ્દ બોલ્યા વિના પાછળ જવા માંડ્યું.

એ માલ ઉતારીને પૈસા લઈ ચાલતો થયો, એટલામાં માનબાઈ દેખાણી: 'ભાઈ! કેટલા મગ લખ્યા છે?'

'બે મણ છે, કેમ?'

'બે મણ લાગતા નથી!'

'પણ લાવનાર તો ભગવાન ડોસો જ હતો, હું એને ઓળખું છું!'

'ભાઈ! હવે જમાનો ફરી ગયો છે. બશેર–પાંચ શેરમાં શું ફેર પડવાનો? એવી વાત હાલતાં ચાલતાં થઈ જાય. તે પહેલાં મજૂર આવતા એ વાત જુદી હતી!'

એટલામાં ભગવાન ડોસો પાછો આવતો જણાયો. માનબાઈએ જરાક મને ઈશારત કરી; એમાં ભગવાનને રોકવાનો જ ભાવાર્થ હતો.

ભગવાને એક પાવલી મારી સામે ધરી: 'ભાઈ! વખતે આ નહિ હાલે. અમારા મજુર પાસે આ કોઈ ન લે.'

મેં એને ત્યાં બેસવા કહ્યું.

હું અંદર ગયો, માનબાઈ તોલાં ત્રાજવાં લઈ મગ જોખવા મંડી પડી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં એ જોયું. હું ત્યાં થોડી વાર ઊભો રહ્યો. બરાબર કટોકટ મગ નીકળ્યા. એકાદ શેર ઓછા હતા, પણ એ તો વેપારીનો માલ હતો.

મેં બહાર આવીને ભગવાન ડોસાને પાવલી બદલાવી દીધી, ને એની પ્રામાણિકતાથી ખુશ થતો હોઉં તેમ એક વધુ આની સામે ધરી.

ભગવાન મારી સામે જોઈ રહ્યો.

'એ શેની બાપા ?'

'આ લ્યોને. તમે એટલે આઘેથી આવો છો !'

'ના બાપા !' સિત્તેર વર્ષનો ડોસો ઊભો થતાં બોલ્યોઃ 'બે બૈરાનું વૈતરું હતું, પણ એના બાર આના થતા'તા, એટલે મેં કીધું હું એકલો ઉપાડી જાઉં. સાત આના ઠરાવ્યા હતા એ તમે આપ્યા. હવે કાંઈ વધુ ન લેવાય !'

'પણ હું રાજીખુશીથી આપું છું ને !'

ડોસો થોડી વાર તો ન સમજાય તેમ મારી સામે જોઈ રહ્યો. પછી ધીમું ધીમું ન સમજાય તેવું હસી પડ્યોઃ 'એવું છે ભાઈ ! જમાનો બદલાઈ ગયો !'

મને લાગ્યું કે ડોસાને એક આનો ઓછો પડ્યો છે, એટલે બે પૈસા વધુ ઉમેરીને એને આપવા મંડ્યો.

પણ ત્યાં તો ડોસો ચાલતો થયોઃ 'ભાઈ, બે પૈસા ઓછા અદકાની વાત નથી. તમે માલ જોખાવ્યો ન હોત તો મને બહુ સારું લાગત !'

'હા...' હું ઘા ખાઈ ગયો. ભગવાન ડોસાને નહિ નહિ તો પચીસ વરસ થયાં હું ઓળખતો હતો. એની મજૂરીમાં કોઈ દિવસ ફેર પડયો ન હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ તમે શું કરો ભાઈ!' જતાં જતાં ભગવાને કહ્યું: 'હવા જ બદલાઈ ગઈ છે ને! ભલભલા મેં જોયા, પણ અનાજ જેવાં જ માણસ ખોટાં થવા માંડયાં છે!'

ડોસો ચાલ્યો ગયો.

પણ ડોસાની માનવતામાંથી શ્રદ્ધા ગુમાવવા માટે તે બપોરે હું ઊંઘ લઈ શકયો નહિ. મને થયું, કે અભણ ડોસો પણ જાણતો હતો કે, 'અનાજ જ માણસને હેવાન બનાવે છે ને માણસ પણ બનાવે છે! અને છતાં...'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સોનિયો ભાથી

ગામ ભોરંગડાના એ સોનિયા ભાથીની વાત આજ પણ સંભારું છું ત્યારે એની મોટી, વિશાળ, મજબૂત, પ્રાચીન સમયના દ્વારપાલ સમી, વજ્જર દેહ નજરે ચડી આવે છે. અને ઘડીભર થાય છે કે ખરેખર ધરતીનાં ધાવણ ધાવીને ઊભા થયેલા માણસો ક્યારેક તો ગજબની દેહસંપત્તિ બતાવે છે. પણ આ સોનિયા ભાથીની વાત અનોખી હતી. દેહસંપત્તિ તો ઠીક, એણે ગજબનો સેવાભાવ બતાવ્યો હતો, અને તે પણ મરીને! એની આ વાત છે. આવા માણસોનો પ્રેમ અદ્દ્ભુત હોય છે. એમની શ્રદ્ધા અદ્દ્ભુત હોય છે. એમનું વૈર અદ્દ્ભુત હોય છે. એમની લાગણી અદ્દ્ભુત હોય છે. એમનો ખુન્નસભર્યો સ્વભાવ પણ અદ્દ્ભુત હોય છે. એ જે કાંઈ કરે છે, તે હૃદયના ઊંડા ગુપ્ત ઝરણમાંથી જાણે કે પ્રગટતું હોય તેમ દેખાય છે. એટલે પૂરી સચ્ચાઈથી એ વેષ ભજવવાના, પછી વેષ ખૂનીનો હો કે પ્રેમીનો હો!

ગામ ભોરંગડું હમેશાં યાદ રહી જાય તેવું છે. નાનકડું કઢંગી રીતે વસેલું આ ગામડું, ત્રણ ખોડી ધારની તળેટીમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેઠું છે. એની ત્રણે તરફ બોડી ધાર. એ ધાર ઉપર કેવળ ભુંભલા થોરનાં ઝૂંડ અને પાણા. એક તરફ દર ઉનાળે સુકાઈ જતી એક નાનકડી નદી. ગામમાં પેસવા માટે એક જૂનો દરવાજો વટાવવાનો, અને પછી તરત જ ઊંટની વાંકી-ચૂંકી દેહ સમો એક મારગ આવે. વચ્ચે ઊંચો, વળી નીચો, વળી ઊંચો. આ મારગ વટાવો એટલે ગામની બજાર, દુકાન એમાં, ઈનિ મીન ને તીન.

આવા આ ભોરંગડા ગામમાં મારે એક વખત નિશાળ તપાસવા જવું પડ્યું. એ વખતે હું ઈન્સપેક્ટર હતો, અને તેથી મારે અવારનવાર ગામડામાં જવું પડતું.

હું ત્યાં ગયો તે દિવસે ઠંડી પણ ઠીકઠીક હતી. માગસર મહિનો હતો ને હિમ પડી જાશે એવી બીક લાગતી હતી. માસ્તર માયાળુ હતો અને લોક સાથે ભળી ગયેલો હતો. એટલે ત્રણ ચાર પટલિયા ને એક બે જુવાનડા રાત્રે નિશા-ળમાં બેસવા આવ્યા હતા. થોડાંક તોતીંગ લાકડાં સાં ઓસરીમાં સળગાવી અમે સૌ તાપતા બેઠા હતા.

સગડીમાં ને તાપણીમાં એક ખૂબી છે. માણસના દિલમાં સૂતેલી વાર્તાને એ જગાડે છે. અમે સૌ તાપવા બેઠા એટલે આડી અવળી અનેક વાતો ચાલી. એમાં એક સોનિયા ભાથીની વાત થઈ તે યાદ રહી ગઈ.

ગામના એક જુવાને એ વાત કહીઃ એણે ખોંખરો ખાધો અને રાઘવજી માસ્તર સમજી ગયા. તે બોલ્યાઃ ' આ શામળાજી અમારા ગામનું એક રતન છે હો સા'બ ! '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં ટેકો પુરાવ્યો: 'એમ? શું કાંઈ ભજનકીર્તન કરે છે?'

'એની પાસે જૂના વખતની અનેક વાતો છે. બધી જ બનેલી.'

'એમ? તો તો શામળાજી! એક સંભળાવોને! રાત જાશે!'

શામળભાઈ પણ આવા કોઈ પ્રોત્સાહનની રાહ જોઈને જ પોતાને રોકી રહ્યા હોય તેમ લાગ્યું. તેમણે વળી એક ખોંખારો ખાધો. ધૂણીનાં લાકડાં આમ તેમ સંકોર્યાં. પછી એ ધીમેથી બોલ્યા: 'અમારા આ ભોરંગડાની જ વાત છે. અમારે ત્યાં એ વખતે દોમદોમ સાહેબી હતી. આ અમારું ભોરંગડુ હવે આવું ભૂખડી બારશ જેવું થઈ ગયું છે, સાહેબ! બાકી પહેલાં તો આ ત્રણે બોડી ધાર ગામમાં હતી, ને પંદર ગામનું હટાણું આંહીં થતું. રેલ્વે આવી ને અમારે પાદર ભૂખ આવી. પાટા'ય જાતા બે માઈલ આઘા પડ્યા! અમારા દાદાજી ઘણા પ્રતાપી અને પ્રભાવશાળી. આસપાસ ફરતાં પંદર ગામની લેણદેણ એમને ત્યાં.

એ વખતે દાદાજી એક ઘોડી રાખતા. અને અવારનવાર એના ઉપર બેસીને આસપાસ આંટો મારી આવતા. એમનો ફેરો અફળ ભાગ્યે જ હોય! એવા કોઈ કોઈ ફેરામાં તો ધાણિયામાં બેય બાજુ રૂપિયાની થેલીઓ ભરી હોય ને સમી સાંજે જેમ પાણીનો રેલો આવે એમ ઘોડી આવતી હોય! ઘોડીનું નામ જ પાણીરેલ!

હવે એક વખત નવી નવાઈની વાત બની. આંહીં ભોરંગડામાં એમની એવી હાક વાગે કે ચોર, લૂંટારો લફંગો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ ઊભો જ ન રહે, પણ કહ્યું છે નાં, વિશ્વાસે વહાણ ડૂબે એવી વાત એક વખત બની ગઇ.

સામાન્ય રીતે તો સોનિયો ભાથી પોતાનું એક ટારડું લઈને સાંજક ઓરો આસપાસ ફરતો રહેતો. એને ખબર હોય કે દાદાજી કયા ગામની સીમ તરફ ગયા છે, અને કયે રસ્તે આવશે. સાંજ પડે ને મોં સુજાણું બંધ થાય એટલે એ એ દિશા તરફ નીકળી પડે. વખત છે ને દાદાજીને વધારે મોડું થાય તો પોતે પાછળ પાછળ ચોકીદારી રાખતો ફરે. ભરપટ ઊંચાઈનો એક ભાલો એ પાસે રાખતો. કેડે તલવાર, વાંસે એક તીરકામઠું ! એને આવા વેષમાં કોઈ જુએ તો જાણે નહિ કે આ સોનિયો ભાથી દિવસે તો આડાઅવળા ટપ્પા કરવાનું કામ કરતો હશે! પણ ટેલટપ્પા તો ઠીક, એને આ ચોકીદારી બહુ ગમે. એને એમાં મોજ આવતી. અને એ કામ એ પોતાના અંતરના ઉમળકાથી કરતો ! એમાં કોઈને કહેવું પણ પડે નહિ ! જાતનો કાંટિયા વર્ણનો હતો એટલે હથિયારનો અને ચોકીદારીનો પ્રેમ એના લોહીમાં હતો. અને એમાં દાદાજી એને છોકરાની પેઠે ચાહતા, એટલે સોનિયાને આ વાતનો ભારે પોરસ પણ રહેતો. ચોકીદારી તો સોનિયા ભાથીની એવી લોકકહેણી રહી જાય એ એનું મોટામાં મોટું સ્વપ્નું હતું !

હવે આપણે જે દિવસની વાત કરીએ છીએ સાહેબ ! તે દિવસે એવું બન્યું કે દાદાજીને ઉધરાણીએથી આવતાં મોડું થયું. મોડું ઘણી વખત થતું પણ તે દિવસે વધુ મોડું થયેલું. આટલું મોડું કોઈ દિવસ થયું ન હતું. ઘરમાં સૌ ચિંતામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડ્યાં હતાં. સોનિયો પોતાની બળદ ગમાણમાં એવી ગંભીર માંદગીમાં પડ્યો હતો કે એને પૂછવા જાવું કે નહિ એ પણ સવાલ થઈ પડે તેવું હતું

સવારે દાદાજી ઊપડ્યા ત્યારે સોનિયાની ખબર કાઢીને જ ગયા હતા. એમને કહ્યું પણ હશે કે પોતે કઈ તરફ જાય છે. એટલે સોનિયાને એ વાતની ખબર હોય, પણ સોનિયાને પૂછવા જઈએ, ને વખત છે ને એ ગાંડિયા જેવો ક્યાંક માંદો માંદો ચોકીદારીએ ઊપડે તો! એટલે સોનિયાને પૂછવા જવું કે નહિ એ વિચારપડતી વાત થઈ પડી.

ને દાદાજીએ બીજા કોઈને તો વાત કરેલી નહિ. એટલે સામે જનારો પણ સામે કઈ ગામની સીમે જાય?

આમ સૌ ચિંતામાં હતાં, ને અંધારું તો વધતું જતું હતું. અંધારા સાથે ચિંતા પણ ઘેરી બનતી હતી!

ત્યાં તો સોનિયાના સમાચાર દેવા મોતીજી આવ્યા!

સોનિયો છેલ્લા શ્વાસે હતો!

અમે સૌ ઉતાવળે ઉતાંવળે દોડ્યા, પણ ત્યાં તો સોનિયો મરણ પામ્યો હતો. એમ તો ત્રણ ચાર દિવસથી માંદો હતો પણ ગઈ રાતથી એને વધુ વસમું જણાતું હતું.

દાદાજીની ચિંતા હતી, તેમાં સોનિયાની ચિંતા વધી. અમે તો જેને જેમ ઠીક ફાવ્યું તેમ દાદાજીની તપાસ માટે સામે તો ગયા, પણ મધરાત સુધી એમનો કાંઈ પત્તો જ લાગ્યો નહિ!

છેક સવારે મોતીજી ખબર લાવ્યા કે દાદાજી આવે છે!

દાદાજી આવ્યા. પણ એમના ચહેરા ઉપર આખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાતના જાગરણનાં ચિહ્ન હતાં. 'હું તો શંખાવટી રાત રહી ગયો પછી,' તેમણે આવતાં વેંત કહ્યું. 'ઘોડી પણ ત્યાં છે. ગાંગજીભાઈને ત્યાં,' દાદાજી બોલ્યા. પણ કોઈ દિવસ એમનું બોલવું આવું ફિક્કું કોઈએ સાંભળ્યું ન હતું. જાણે કે એમના અવાજનો રણકો જ નહિ! એ વખતે મારી ઉંમર સાહેબ! આઠ દસ વરસની. દાદાજી મોટા થોભિયા રાખતા ને જબરજસ્ત પાઘડી પહેરતા. ચોરણી ઉપર ભેટ બાંધતા ને પાસાદાર બગલાની પાંખ જેવું કડિયું પહેરતા. ઉપર રેશમી દુપટ્ટો શોભતો હોય. બોલે તો મેઘ ગાજે. આજ એ અવાજ જ ન હતો. મને જોઈને એમણે ઈશારત કરી: 'શામળ! આંહીં આવ તો!'

હું દાદાજી પાસે ગયો. મારા કાનમાં કહે: 'બોલ્યો સોનિયો શું કરે છે? ખબર કાઢ તો! મારે બેટે આખી રાત ગાંડાની જેમ પોતાનું ટારડું લઈને મારી આડા આડા ફર્યા કર્યું, અને મને હાલવા જ દીધો નહિ. એમાં તો મોડું થયું. નહિતર તો ભળકડે આંહીં પહોંચી જાત!'

હું તો સાંભળી જ રહ્યો. શું જવાબ આપવો તે ખબર પડી નહિ. દાદાજીની વાત સાંભળીને બીજા બધા છક્ક થઈ ગયા

સોનિયો તો આંહી બળદની ગમાણમાં એ પડ્યો. રાતના એના રામ રમી ગયા હતા. દાદાજીના સામે એ ક્યાંથી ગયો હોય?

અમને કોઈને કાંઈ સમજાયું નહિ!

એટલામાં મોતીજી બોલ્યા: 'દાદાજી! સોનિયો તો આંહીં મરવા પડ્યો છે ને!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મારો બેટો પણ જબરો છે. મરતો મરતો પણ ત્યાં પહોંચ્યો. રાતે તો મોડું થયું એટલે હું પછી શંખાવટીમાં રાત જ રહી ગયો. સવારે ચાર વાગે ઊપડ્યો ને ઘોડીને ખંખેરી મૂકી. ભળકડું ઓરડીવાળા ખેતરમાં થયું. હું ટૂંકે રસ્તેથી આવવા સારુ ઓરડીવાળા ખેતરમાંથી સોંસરવો આવવા માગતો હતો પણ ત્યાં તો મારો બેટો આ ગાંડિયો, ટારડા ઉપર કોણ જાણે ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યો, તે મને હાલવા જ દે નહિ ને! આમ જાઉં તો આડો પડે. દશ્ય બદલું તો આડો પડે. ધરાર એણે ઓરડીવાળા ખેતરમાંથી મને આવવા દીધો નહિ! હું તો એને બોલાવી બોલાવીને થાક્યો કે અલ્યા તને થયું છે શું? દારૂ પીધો છે કે શું? પણ જવાબ આપે એ બીજા! ડાહ્યો ડમરો થઈ ને ટગરટગર સામે જુએ, પણ મોંમાંથી બોલે ઈ બીજા!

ને ધરાર મને હાલવા ન દીધો!

એટલે પછી હું લાંબે રસ્તે આવ્યો. એમાં મોડું થયું!'

'ઈ પણ સારું થયું દાદાજી! ઓરડીવાળાં ખેતરમાં તો પરડકાં પાર વિનાનાં છે! એમાંથી તમે ન આવ્યા તે જ ઠીક થયું! એમાંથી કોઈ કોરો નીકળતો નથી!'

'હં. તઈ. આ ગાંડીઓ પણ એટલા સારુ જ આડો ફર્યા કરતો હશે. પણ કંઈ બોલે જ નહિ ને! રાડ પાડી, બૂમો પાડી, પણ જાણે બહેરો! રસ્તામાંથી ખસે નહિ, ને આગળ વધવા દે નહિ. ક્યાં છે એ? તપાસ કર તો શામળ! એની થોડીક ખબર લઉં હું!'

દાદાજી એમ બોલ્યા ત્યારે અમારી સૌની આંખમાંથી આંસુ ચાલી નીકળ્યાં સાહેબ! સોનિયો ભાથી તો મરણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પામ્યો હતો. પણ અમને લાગ્યું કે છેલ્લે છેલ્લે એ દાદાજીની નોકરી બજાવતો ગયો હતો!

અમે કોઈ કાંઈ બોલી શક્યા નહિ.

પછી મોતીજીએ ધીમેથી કહ્યું. 'દાદાજી! સોનિયો તો ગઈ રાતે મરી ગયો! કાલ રાતથી એ'ક વધુ મૂંઝાતો હતો!'

'હેં!' દાદાજીને ધ્રાસ્કો પડ્યો.

'અરર! ખરેખર?'

પણ તે પછી અમે સૌ મૂંગા થઈ ગયા.

સોનિયો ભાથી, દાદાજીને બચાવવા માટે ગમે તેમ પહોંચી ગયો હતો એટલું ચોક્કસ. સર્પોથી ભરેલા એ ખેતરમાં થઈને એમને આવતા અટકાવવા માટે એ પહોંચી ગયેલો.

અમને કોઈને કાંઈ સમજાયું નહિ.

માત્ર મૂંગા મૂંગા સૌ સોનિયા ભાથીની પ્રેમભરેલી નિમકહલાલીને સંભારી રહ્યા!

અંતે દાદાજી સ્વગત બોલતા હોય તેમ બોલ્યા: 'કાંઈ સમજાતું નથી!'

અને સાહેબ! આજ દિવસ સુધી અમને પણ સોનિયા ભાથીનું એ કામ સમજાતું નથી!

'અદ્ભુત નિમકહલાલી બીજું શું?' મેં કહ્યું.

અને પછી રાત ઘણી વહી ગઈ હતી એટલે સૌ ઊઠ્યા.

પણ હજી આજે પણ જ્યારે સોનિયા ભાથીની વાત યાદ આવે છે ત્યારે એની મૂર્તિ સામે ખડી થઈ જાય છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હૃદય અને પ્રેમ

[૧]

આ કેવળ શબ્દો જ છે એમ ઘણા કહે છે. એ એમ નથી એમ પણ ઘણા કહે છે. મારો અનુભવ કહું. રંગદર્શી જીવનના મધુર ઉઘાડ વખતે જે યુવાન મને મળી ગયો હતો, એના વિષે જ્યારે જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે દરેકને જેમ જુદી જુદી આંખ મળે છે, જુદી જુદી નાસિકા મળે છે, તેમ જ જુદું જુદું હૃદય મળતું હોવું જોઈએ. એમ ન હોય તો એ શી રીતે બને કે દિવસો થયાં હું એને ભૂલી શકતી નથી! અને જેમ જેમ ભૂલવા માગું છું તેમ તેમ એની મનોહર આકૃતિ વધારે સ્પષ્ટ બનીને જાણે હૃદયને વધારે ગાઢ રીતે સ્પર્શે છે! અને છતાં આ દુનિયામાં ઘણા માણસો ઘણું ભૂલી શકે છે! અને ભૂલવાનો આનંદ અનુભવી શકે છે!

મારી જ નાનપણની એક દિલોજાન દોસ્ત હતી. મોહિની એનું નામ. એ જિંદગીમાં ત્રણ ત્રણ વખત બધું ભૂલી ગઈ હતી. પહેલાં એ એક નવજુવાનના સંસર્ગમાં આવી. બન્ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વચ્ચે પ્રેમાંકુર ફૂટયા. અત્યારે સૌને ફૂટે છે તેમ. બન્ને સાથે રમ્યાં, જમ્યાં, સાથે આનંદ કર્યો. પણ એટલામાં પેલા જુવાનને કોઈ વધારે શ્રીમંત છોકરીનો આધાર, સ્કોલરશીપ માટે મળી ગયો. અને એણે મોહિનીને ધીમે ધીમે છોડી દીધી! તો મોહિની પણ એ ઘા ભૂલી ગઈ! ને બીજે જ વરસે બીજા એક જુવાન સાથે હસી હસીને તાળી લેતી જોવામાં આવી. પણ અનુભવે એને ખબર પડી કે એ દેખાય છે તેના કરતાં તદ્દન જુદો છે, તો એણે પોતે જ એને છોડી દીધો!

આ વખતે એને મેં હૃદયની વેદના વ્યક્ત કરતી જરૂર સાંભળી હતી. પણ પછી એ વાત ભૂલી ગઈ. અને ભૂલવાની કલાને લીધે જ, ત્રીજી કોઈ વાતમાં, સ્થિર પણ થઈ ગઈ. કેટલી સુખી! હકીકતમાં વળી આમાં કાંઈ નવી નવાઈની વાત પણ નથી. એક બીજાના પરિચયથી જ એક બીજાના વાણી વર્તનની ખબર પડે. ને આવી જીવનભરની વસ્તુને એકદમ વગર સમજ્યે શાકપાંદડાની પેઠે ઉપાડી લેવી એ ઠીક નથી. એટલે એમાં કોઈ રીતે કાંઈ ખોટું પણ નથી.

પરંતુ આ બધું જાણતાં છતાં હું તો મને મળેલા મારા આ હૃદયની સામે ફરિયાદ નોંધાવું છું! મારી ફરિયાદ એની સામે છે!

એની યાદશક્તિ કેટલી ભયંકર છે? અમે બન્ને-હું અને અનિલ–જે નદીને કાંઠે બેસીને માછલાંને મમરા નાખતા, એટલું એ ચિત્ર, આ મારા હૃદયને હજી પણ યાદ છે! માત્ર યાદ છે એટલું જ નહિ, એ નદી, એનો કાંઠો, એના સાંધ્ય-રંગો, ભૂખરા પથરા, નિર્મળાં પાણી, એ સઘળું કોઈ રંગઘેલા ચિત્રકારની છટાથી એ મારી સામે એક ચિત્રમાં ખડું કરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકે છે! હૃદયના આ જુલમને મારે શી રીતે પહોંચવું એ મને સમજાતું નથી!

અનિલ મને પહેલો જ્યાં મળ્યો હતો એ જગ્યા એને યાદ છે. અનિલનું અત્યંત મધુર, કળાય નહિ તેવું, આંખનું હાસ્ય એને યાદ છે. અનિલનો આકર્ષક જુવાન તેજસ્વી ચહેરો એને યાદ છે. એણે મને ચુંબન કર્યું હતું, એની સુગંધમય હવા એણે પોતાની યાદીમાં સંઘરી રાખી છે! મને ઘણી વખત થાય છે કે આ તે કોઈ હૃદય છે કે કેવળ બધું જ યાદીમાં સંઘરી રાખનાર અનંત કાલનું કોઈ મસ્તીખોર છોકરું છે?

અનિલ અને હું પહેલવહેલાં મળ્યાં ત્યારે અનિલે મને કહેલો પહેલો શબ્દ હજી મારું હૃદય મને સંભારી સંભારીને આપ્યા જ કરે છે. અનિલ બોલ્યો હતો: 'આજ મેં ચંપાકળીને–ગુલાબકળી સાથે ઝઘડતી જોઈ, રમા!'

હું પહેલાં તો એનો અર્થ સમજી શકી નહિ. પણ પછી એનો ભાવાર્થ સમજતાં જ છેડાઈ ગઈ હોઉં તેમ બોલી: 'અરે જાવ રે! તમે નવરા જુવાનિયા, આજ તમને એકમાં ગુલાબની કળી દેખાય અને બીજી જ વખતે એમાં લોઢાની મેખ જણાય! તમારો તે કંઈ ઢંગધડો છે?'

અનિલ મારી વધારે પાસે આવ્યો: તેણે એક જ વાક્ય કહ્યું: 'રમા! તને આંખમાં જોતાં આવડે છે? તો આ મારી આંખમાં જો. તારી આંખમાં મેં જોઈ લીધું છે! બીજાની વાત ન્યારી છે. હું તો મારી વાત જાણું અને તારી આંખમાં મેં જે જોયું છે તે જાણું.'

'શું જોયું છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પ્રેમનું તોફાન!'

'અરે જાવ રે! તમે લોકો તો છો જ એવા! જ્યાં ત્યાં પ્રેમ જ જોતા ફરો છો! મારી આંખમાં તો પ્રેમ પણ નથી ને તોફાન પણ નથી. અરે! મારે તો આંખ જ નથી ને!' મેં ત્યારે કહ્યું હતું.

'પ્રેમને આંખ હોતી નથી, રમા!'

અનિલના આવા સઘળા સંવાદોને, એના મુખભાવને અરે! એની વાણીના રણકાને, આ મારું મૂરખું હૃદય, એવી રીતે સંઘરી બેઠું છે કે હવે એમાં બીજી કોઈ વાત આવતી નથી, આવી શકતી જ નથી! આ તે મારું હૃદય કેવું છે? આરસની પ્રતિકૃતિની માફક જેમ જેમ સમયનો પવન એને સ્પર્શે છે, તેમ તેમ એ તો પોતાની તમામ વાતને, વધારે સ્પષ્ટતાથી અને વધારે સુંદરતાથી કહે જ જાય છે! એને હું ફેંકી પણ ક્યાં દઉં? એ પોતે જ વારંવાર કહે છે કે હું તારા વિના બીજે ક્યાંય રહેવાનું નથી, તું ય મારા વિના ક્યાંય રહેવાની નથી!

આજે દિવસો થયાં અનિલ આ પૃથ્વી ઉપર નથી. અમારો પ્રેમ જ્યારે કવિત્વપૂર્ણ શિખરે પહોંચ્યો, બરાબર ત્યારે જ, એ મને કોઈ ઊંડી ખીણમાં જાણે ધકેલીને ચાલ્યો ગયો. જે સાંજે એ મારી વિદાય લેવા આવ્યો હતો એ સાંજ આજ પણ મને બરાબર યાદ છે. અમારા હૈયામાં આનંદ હતો. આંખમાં શોક હતો. ચહેરામાં વિયોગી જીવનનો લેખ હતો. 'અનિલ!' મેં કહ્યું: 'ચોક્કસ બીજે બીજે દિવસે કાગળ લખજે હો!

એ વિનોદમાં બોલ્યો: 'હમેશ લખું તો?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તમને લોકને મશ્કરી સૂઝે છે, પણ અમને કોણ જાણે ક્યાંથી આ મળ્યું છે!' મેં કહ્યું.

'શું?'

'આ...' મેં કહ્યું: 'આ અમારું હૃદય!'

'અને અમારે શું એ નથી?'

'તમારું હૃદય વજ્જરના કિલ્લામાં રહે છે: અમારું હૃદય વજ્જરને અંદર સંઘરે છે!'

'એ તો હવે જણાશે.... રમા!'

અને એ વિદાય લઈને ગયો તે ગયો! હું એને જતો જોઈ રહી. સુંદર સશક્ત આનંદી આત્મા, પણ એ ગયો.

ત્યાર પછી એના મૃત્યુ–સમાચાર જ મળ્યા! એ આપવા આવનારો મહેશ પહેલાં તો બોલી શક્યો નહિં. વાત કરતાં એ ધ્રૂજતો હતો.

પણ એ વાત કહીને ગયો ત્યારે જ મને ખબર પડી કે હું ડુંગરાની ટોચ ઉપરથી કોઈ અંધારી ખીણમાં જઈ પડી છું!

આ મારી :પ્રેમવ્યથા હું કહું પણ કોને? મેં આ પ્રેમકથાની વાત જ કોઈને કરી ન હતી ને! કેવળ હું એ જાણતી હતી. અનિલ જાણતો હતો. આ મહેશ જાણતો હતો.

પણ પછી મારા હૃદયમાં જે શૂન્યતા વ્યાપી ગઈ એ હું જાણું છું. અને એમાં ક્ષણે ક્ષણે અનિલની સ્મૃતિના જે ભણકારા વાગે છે તેની અપાર વ્યથા કેવળ હું એકલી જ અનુભવું છું! કદાચ મહેશ જાણતો હોય તો! આ અનુભવમાંથી એ ક્યાં પસાર થયો નથી? એટલે એ જાણી શકતો હોય તો! મહેશની એવી એક વાત હું જાણું છું. પણ એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારું હૃદય નહિ કહી શકે! એ તો માત્ર પોતાની વાત જ કહે, મહેશનું હૃદય મહેશની વાત કહે—એ જ વધારે ઠીક. એમાં કેવા કેવા હૃદયરંગના ભેદ છે એ પણ એને જ ખબર હોય. હવે એ પોતાની વાત કહો!

'ચાંદની રાત હતી. અને નદીના કાંઠાને અને એનાં જળને એણે આજે કોણ જાણે કેટલી પ્રેમમસ્તીની પ્યાલીઓ પાઈ દીધી હતી. મને બરાબર સાંભરે છે કે એ વખતે અનિલનો અને રમાનો પ્રેમ આવી ચાંદનીમાં જાગ્રત થતો હતો. એ બન્ને મને વારંવાર કહેતા કે મહેશ! અમને જીવનમાં કાંઈક નવું નવું લાગે છે! પ્રભાત જેમ જાગે છે, ત્યારે એમાં મધુરતા વસે છે, પ્રેમ પહેલવહેલો જ્યારે જાગે છે, ત્યારે એની મધુરતા પણ એવી અનોખી જ હોય છે.

'એ વખતે અનિલ શબ્દ બોલતો હોય તેમ લાગતું નહિ. વાક્યે વાક્યે જાણે એ પ્રેમની સૌરભ ઉડાડતો દેખાય! એ વખતે રમા પણ બોલતી હોય તેમ ન લાગે. એની વેણીની મત્ત સુગંધમાંથી પ્રેમની કાવ્યપંક્તિઓ વહેતી લાગે! મને તો ઘણી વખત એમ થતું હતું કે આ બન્નેને પ્રેમનો કોઈ નવીન જ પ્રદેશ તપાસ કરતાં જડી આવ્યો છે કે શું? એટલી એ બન્નેની અરસપરસ પ્રીતિ હતી. પણ મારી પાસે મારું હૃદય હતું. દરેક પાસે પોતપોતાનું હૃદય હોય છે. મારું હૃદય કાંઈ પ્રેમઘેલાં કાઢતું નહિ એમ નહિ. પણ એ સમજતું હતું કે પ્રેમનાં ઘેલાં એ જેમ કાઢવા માટે હોય છે, તેમ ભૂલી જવા માટે પણ હોય છે! વળી એ હૃદયને પણ પોતાના જખમ હતા. એ જખમ ઉપર મને તો લાગતું કે આ રમા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ પરમ ઔષધિ રૂપ બની શકે !

'પણ જ્યાં એ અનિલ માટે ઘેલી હતી, અને અનિલ એને માટે ઘેલો હતો, ત્યાં મારી પપુડીનો અવાજ કોણ સાંભળવાનું હતું ?

'પરંતુ હૃદય કેમ જગાડવું એની પણ એક અનોખી કલા છે. મારું હૃદય એમ જાણતું હોવું જોઈએ. ચાંદની જોઈને એ ધીમે ધીમે રમાના ઘર તરફ ફરવા ચાલ્યું.

'રમા એ વખતે ઘેર જતી હતી. અમે આડીઅવળી અનેક વાતો કરી રહ્યા હતા. પણ મારું જાગ્રત હૃદય અંદરથી મને કહી રહ્યું હતું કે 'હે ઘેલા ! તને તારી વાત કહેતાં આવડે તો તું આના હૃદયમાં સહાનુભૂતિનો, દયાંકુરનો એક એવો ફણગો આજે ઉગાડી જશે કે છેવટે એના હૃદયમાં તને પણ સ્થાન અપાવશે ! અને પછી તો એને જલસિંચન કરતાં એમાંથી જ એક નવપલ્લવિત પ્રેમવૃક્ષ પ્રગટશે ! આજે અનિલ બહાર છે ને આજે જ વખત છે. તારી વાત કહે ઘેલા ! તારી વાત કહે.' આડીઅવળી અનેક વાતો કહી. અમે એના ફળીના નાનકડા બગીચામાં જરાક લટાર મારવા બહાર નીકળ્યા. ચાંદનીએ આજે બધાને થોડી થોડી પ્રેમની પ્યાલીઓ પાઈ દીધી હતી. નાનકડા વેલમંડપમાં ભાતીગળ થઈને પડેલી તેજછાયાની ગુંથણીએ અમને ત્યાં રોકી રાખ્યાં.

'અમે છાની મધુર શૈશવ સંસ્મરણોની વાતો કરી રહ્યાં હતાં, અને એકબીજાના વધારે નિકટમાં આવી રહ્યાં હતાં. બન્નેની ઓળખાણુવાળી તારિકાનું તે વખતે નામ આવ્યું અને મારા અંતઃકરણમાંથી એક ઊંડી વેદનાભરેલી આહ નીકળી ગઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'રમાએ એ સાંભળી. એ થંભી ગઈ. એ સમજી ગઈ. એના અંતઃકરણને મૃદુતા સ્પર્શી ગઇ.

'તમે તારિકાને ઓળખતાં કાં?' તેણે ભાવભરેલી વાણીમાં મને કહ્યું. 'મારે એ જ જોઈતું હતું.'

'મેં કહ્યું: 'હું એને ઓળખતો હતો એટલું જ ક્યાં હતું? એ મારી હતી. હું એનો હતો. રમા! અમે જ્યારે એક-બીજાના પરિચયમાં આવ્યાં, ત્યારે કોઈ જાણે શું થયું, પહેલી જ ક્ષણે એને લાગ્યું કે આને હું ઓળખું છું, ને મને પણ એમ જ થયું. મને લાગ્યું કે હું એને ઓળખું છું!

'અમારો પ્રેમ અવનવાં રૂપ લઈને જે વખતે અમને પોતાની વાટિકાનાં મનોહર રંગોમાં ફેરવી રહ્યો હતો, બરાબર એ જ વખતે તારિકા ચાલી ગઈ! એટલી ઝડપથી એ ગઈ કે હું એને છેલ્લે મળી પણ શક્યો નહિ. એણે મને સ્વર્ગ બતાવ્યું અને પછી નર્કમાં ધકેલી દીધો. એણે મને દગો આપ્યો. એ હાથતાળી દઈને નાસી ગઈ. એણે મને કેવળ એકલો, ભર્યા ભર્યા જગતમાં કેવળ એકલો, કરી દીધો! એકલાપણું અનુભવવું એ હલાહલ વિષ પીવા જેવું છે!

'મેં નાનપણમાં માતપિતા ખોયાં હતાં. પિતાને તો મેં જોયા પણ ન હતા. માતને પણ મેં ખોયાં હતાં. જ્યારે અનેક કિશોરોને ને જુવાનોને, પોતપોતાની અનેક વાતો લઈ ને સાંજે માતાની પાસે એ કહેવા માટે જતા હું જોઉ છું, ને જ્યારે ફળિયામાં માતાને ને જુવાન છોકરાને પાસે પાસે બેસીને વાતો કરતાં હું સાંભળું છું, ત્યારે મારા હૃદયમાં શ્રાવણ-ભાદરવાનાં નીર વહે છે! પણ ત્યાર પછી, મારો એક મોટા-ભાઈ હતો, તે મારો આધાર હતો. એને આધારે હું જીવનમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાંઈક આશા જોઈ રહ્યો હતો. પણ જ્યારે એ ગયો ત્યારે . . .'

'આહ! મહેશ! આટલી બધી દુ:ખની કથા તેં ક્યાં સંઘરી રાખી હતી?'

'એ મેં સંઘરી રાખી હતી કારણ કે છેવટે તારિકા મળી ગઈ હતી. એને હું જોતો અને મને લાગતું કે મારી મા પાછી આવી છે. પિતા, બંધુ, કુટુંબીજનોનો મેળો એની વાણીમાં હતો! શું એ વાણી હતી રમા! મેં એવી વાણી ક્યાંય સાંભળી નથી. આજે હું શું છું? કેવળ અપંગ, અનાથ, એકલો... એકલો! કોઈ મળે નહિ ઘેર જાઉં છું ખરો પણ કોને માટે? આનંદ વિનોદ કરતો ફરું છું, પણ ભાગ પડાવનાર કોણ? હું એકલો છું! એકલું કોઈ વૃક્ષ ઊભું હોય તો એ પણ હું જોઈ શકતો નથી!'

'મહેશ! મહેશ! એમ ન બોલતો, એમ ન બોલતો. અમે બધા જ તારા મિત્રો છીએ!' રમાએ ત્યારે કહી દીધું.

'મારું હૃદય એના આ વાક્યની જ રાહ જોતું હતું'. એને ખબર હતી કે પ્રેમ, જ્યારે દયામાંથી પ્રગટે ત્યારે એ પોતે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવા મથે!

રમા, હમણાં નહિ, વખત જતાં, મારી થશે ને થશે એવું જબર આશાબિંદુ ત્યાં આવ્યું હતું.

'રમાએ મને પ્રેમથી સાંત્વન આપતાં કહ્યું, 'મહેશ! અમે સૌ તારે માટે રાહ જોઈએ છીએ એમ સમજીને તારે આંહીં આવવું જવું. અમે તારાં જ છીએ!

પછી તો અનિલ ગયો. એ થોડા દિવસ તો રમા વ્યગ્ર બની ગઈ હતી. અનિલ માટેના એના પ્રેમની મને ખબર હતી. પણ સદ્‌ભાગ્યે મારા માટે એના હૃદયમાં સ્થાન થઈ ચૂક્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું. એટલે મારી આશા માટે કોઈ પ્રશ્ન ન હતો.

'પણ અનિલના મૃત્યુને દિવસો વીતતા ગયા, તેમ તેમ રમા એની યાદીના તંતુને વધારે દૃઢતાથી વળગી રહેતી જણાઈ. હું રાહ જોઉં છું કે એ કોઈ દિવસ કાંઈક ઉત્તેજનનો શબ્દ કહે, કોઈ વખત વિશ્રમ્ભકથા કહેવા થોભે, કોઈ વખત જરા જેટલી નિશાની આપે, પણ ના! મારું હૃદય વિચારમાં પડ્યું છે કે આ રમાનું હૃદય કઈ જાતનું છે? આ તે કોઈ સ્ત્રીનું હૃદય જ નથી કે શું? આટલા બધા દિવસ એક સ્વપ્ન–પ્રેમને કોઈ સંભાળી રાખે? પણ એનું હૃદય પોતાની વિશ્રમ્ભ કથા કહે તો શી રીતે કહે? ક્યારેક હું એ સાંભળું છું!

'મહેશ માટે મારા હૃદયમાં કોઈ સ્થાન નથી એમ તો મારું પોતાનું છાનું હૃદય પણ મને કહી શકે તેમ નથી. મારું છાનું હૃદય મને ઘણી વખત કહે છે: 'રે રમા! ગાંડી થા માં, ગાંડી થા માં. જિંદગી કોઈ આવી રીતે ગાળી શકે છે કે તું ગાળી શકીશ? મહેશ માટે તારા દિલમાં સ્થાન છે તો અનિલનું સ્થાન એને આપવામાં કઈ મોટી આપત્તિ આવવાની છે? કે કયો એવો સિદ્ધાંતભંગ થવાનો છે? કે કયો જીવનદ્રોહ એમાં વસી રહ્યો છે? મહેશના દુઃખને તું જાણે છે. તેં જ એને સ્વજનની અનુકંપાથી નવરાવ્યો ન હતો? તેં એના હૃદયમાં એક નાનું આશાનું બીજ મૂક્યું હતું! હવે કેમ તું તારો માર્ગ જોઈ શકતી નથી?

'પણ મેં શરૂઆતથી નથી કહ્યું? કોઈને લક્ષ્મીનો વારસો મળે છે, કોઈને રોગનો વારસો મળે છે, કોઈને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આળસનો વારસો મળે છે, તો શું પ્રેમનો વારસો કોઈને નહિ જ મળતો હોય ?

'એકલતા મહેશને મૂંઝવે છે. એકલતા મને પણ મૂંઝવે છે. અમે બન્ને એકાકી છીએ. બન્ને એકબીજાને ઓળખીએ છીએ. અને છતાં કોણ જાણે શું છે, મારું અંદરનું મન જાણે આ વાત આવતાં બળવો કરી બેસે છે! કોણ જાણે કેમ મને અંદરથી એક અવાજ આવે છે: 'આ તારું સ્વપ્ન-મનોહર પ્રેમજીવન શું ઓછું સુંદર છે કે હવે તું નવી કેડી પાડવા બેસે છે ?'

'અને એ રસ્તો બરાબર નથી એ પણ હું જાણું છું. એ રસ્તા સિવાય બીજો રસ્તો મારે માટે નથી એમ મારું હૃદય કહે છે. હું તે કોની આજ્ઞા માનું ? ને કોની ન માનું ? હું જે જાણું છું તે પ્રમાણે કરું કે મારું હૃદય કહે છે તે પ્રમાણે કરું ?

'હૃદય અને હું બન્ને એક હોત તો મને જીવનમાં ભૂલી જવાનો કેવો આનંદ મળત !

'હું ભૂલવા મથું છું. હું બધું જ ભૂલી જવા મથું છું. યાદ રાખવામાં મને પણ કોઈ મજા જણાતી નથી. પણ મને કોણ જાણે કઈ ઘડીએ આ હૃદય મળ્યું છે ને એ હૃદય કોણ જાણે કયા પ્રેમ-ઝરણામાંથી ખોબો ભરીને જળ લઈ આવ્યું છે કે નથી એ સ્વપ્નને ભૂલવાનું ! નથી મને સ્વપ્ન ભૂલવા દેવાનું !

'હું મહેશને કહું છું "મહેશ ! અંધારઘેરી રાત છે. નદીને આ કાંઠે એક પંખી બેસે ને બીજે કાંઠે બીજું પંખી બેસે અને પોતાના પ્રેમગાનથી રાત્રિની આનંદ-મોહિનીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંચોળે હીંચકાવે, એ અણદીઠી ભોમની કલ્પના મજા, શું ઓછી છે કે તું આંખને આંખનું, હાથને હાથનું, પ્રેમને પ્રેમનું, ભાથું આપવા માગે છે!

'આ ખળભળી રહેલા સંસારસમુદ્રમાં આપણે ત્રણે જણાં પોતાનું અવ્યક્ત ગાન ગાયા કરીએ એમાં કોઈ ઓર મજા નથી કે તું જીવનના ભગ્ન અંશને પાછો બોલાવવા મથે છે?

'હું તો હવે આમ જ બેસીશ. આમ જ રહીશ. આમ જ સંભારીશ. આમ જ જઈશ. કોઈ અતિ વાચાળ મને ઉપાલંભ આપીને કહેશે કે અરે! આ તે કાંઈ જીવન છે? આ તો નીરસતા છે! હું એટલું જ કહીશ કે ઘણી વખત જીવન શું છે એ જીવનની વાતો કરનારાને માલુમ પડતું જ નથી. જીવન તો એમાં કૂદી પડનારાને મળે છે. અને કૂદી પડનારાએ ક્યારે જોયું છે કે આ અગન છે કે જળ છે? અંધકાર છે કે અનંતતા છે?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોસ્ટ ઑફિસ

[એકાંકી નાટક]

[પડદો ઊઘડતાં પોસ્ટ ઑફિસનો દેખાવ નજરે પડે તેવી રીતે ગોઠવવાનું.]

પો. મા. : [સ્વગત] આ તે કંઈ પોસ્ટ ઑફિસ છે? હું કહેવાઉં પોસ્ટ માસ્તર, પણ મારે વૈતરું કરવું પડે સવારના ચાર વાગ્યાથી અને તે પણ હમેશાં. રવિવાર પણ ખાલી નહી. બિચારો પોસ્ટમેન ગોકળભાઈ પણ થાકી ગયો છે. હમેશા ચાર ન વાગે, ત્યાં આવીને એણે આંહીં હાજર થઈ જવાનું! સવારની ગુલાબી નિદ્રામાં લોકો આરામ કરતા હોય, ત્યારે અમારે કાગળના થેલા આમથી તેમ અને તેમથી આમ ફેરવ્યા ફેરવ કર્યે જ રાખવા. [થોડી વાર થોભીને વિચાર કરતા હોય તેમ] લોકોને પણ કોણ જાણે શું ઘેલું લાગ્યું છે? બસ, કાગળ લખતાં થાકતા જ નથી! લખલખ કર્યા જ કરે છે! મને લાગે છે કે લોકોને કાગળ લખવાનો રોગ લાગુ પડ્યો છે. બબલીને તાવ આવ્યો કે કાગળ લખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાખો. બબલાને સળેખમ થયું તો કાગળથી ખબર આપો. બબલાની માને છીંક આવી કે બસ કાગળ લખો. પાંચ વર્ષ પહેલાં હું આંહીં આવ્યો ત્યારે આ પોસ્ટ ઑફિસમાં પાંચસો કાગળ તો માંડ ગણાતા ! અત્યારે આંકડો પાંચ હજારે પહોંચ્યો છે, ને હજી વધતો જ જાય છે.

[એક ટકોરો થાય છે.]

પો. મા. : આ આવ્યો ગોકળ ! એ જ આવ્યો લાગે છે. [મોટેથી] ગોકળ ! કોણ તું છો કે ?

[બીજો ટકોરો પડે છે.]

પો. મા. : કોણ છે ? ગોકળ ! તું છો ?

અલી ડોસા : સાહેબ ! એ તો હું છું. ગોકળભાઈ હજી નથી આવ્યા ?

પો. મા. : [બારણું ખોલ્યા વિના અંદર બેઠાં બેઠાં જ] પણ તું કોણ ?

અલી : [બહારથી] મને ન આળખ્યો સાહેબ ? હું કોચમીન અલી ડોસા ! મારી દીકરી મરિયમનો કાગળ આવ્યો છે ? આવ્યો હોય તો સાચવીને મને આપોને. આ ગોકળભાઈ આવ્યા લ્યો. એને ખબર હશે, ગોકળભાઈ !

ગોકળ : કેમ શું છે કોચમીન ? કેમ આવ્યા છો ?

અલી : આપણી મરિયમનો કાગળ આવ્યો છે ?

ગોકળ : એ તો જોયા પહેલાં શું ખબર પડે કાકા ? તમે ત્યાં બેસો. કાગળ આવ્યો હશે તો તમને બોલાવશું.

અલી : મરિયમે કાગળ લખ્યો'તો હશે નાં ?

ગોકળ : અરે કાકા ! એ કેમ ખબર પડે ? કોણે કાગળ લખ્યો છે ને કોણે નથી લખ્યો એની શી ખબર ? અમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો કાગળ આવ્યો હોય તો તમને આપીએ, ન આવ્યો હોય તો ક્યાંથી કાઢીએ? વધારે તો અમારા લક્ષ્મીદાસ-ભાઈ જાણે! જુઓ પેલા આવે. પૂછો, એને.

અલી: હાં, એ તમે ઠીક કહ્યું. ગોકળભાઈ! મને આંખે જરાક મોળું સૂઝે છે, ક્યાં છે લખમીદાસભાઈ?

ગોકળ: આ તમારી પાસે જ ઊભા!

લક્ષ્મીદાસ: કેમ શું છે કોચમીન? શેની વાત છે? આજ તો કૈં બહુ વહેલા આવ્યા છો?

અલી: શું કરું લખમીદાસભાઈ? આપણી મરિયમનો કાગળ આજ આવે તેમ છે. આવે તો તમે જરાક ધ્યાન રાખજો.

લક્ષ્મીદાસ: હા, હા, કાકા, ધ્યાન રાખશું. મને હવે અંદર જવા દો, મારે પાછું મોડું થાશે.

અલી: હા ભાઈ, જાવ, પણ આપણી મરિયમનો કાગળ આજ આવશે તો ખરો નાં!

લક્ષ્મીદાસ: આવે પણ ખરો, ને ન પણ આવે, એ તો શું ખબર પડે કાકા? જરાક આ તરફ ખસો, એટલે હું અંદર જાઉં.

અલી: લખમીદાસભાઈ! મરિયમનું કવર વાદળી રંગનું આવશે હો! એક વખત આવ્યું'તું એ વાદળી રંગનું હતું.

લક્ષ્મી: હા, હા, કાકા! પણ મને પહેલાં જવા દો.

અલી: હા, ભાઈ હા, જાવ તમતારે, લ્યો, હું એક બાજુ ઊભો રહું.

[લખમીદાસ અંદર જાય છે: કોચમીન એક તરફ ઊભો રહે છે.]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨]

પો. મા : લખમીદાસ! આવી ગયા? કોણ છે એ? તમે ઓળખો છો?

લક્ષ્મીદાસ : અરે સાહેબ! આવો વિચિત્ર માણસ તો કોઈ જોયો નથી. ચાર વાગે છે ને એ આંહીં અચૂક હાજર થઈ જાય છે. હમેશાં. એક દિ એનો ખાલી નહિ!

પો. મા. : પણ એને છે શું?

લક્ષ્મીદાસ : બીજું શું સાહેબ? પોસ્ટ ઑફિસે માણસ શું કરવા આવે? કાગળ લેવા. પણ આ ડોસાની વાત સમજવા જેવી છે. ડોસાને આગળ પાછળ કોઈ છે નહીં. એકની એક દીકરી છે. તે સાસરે ગઈ છે. મરિયમ એનું નામ છે. ડોસાએ પાંચેક વરસ પહેલાં એને પરણાવી. એના ધણીને ક્યાંક લશ્કરમાં નોકરી છે! એ દીકરી પરણીને સાસરે ગઈ તે ગઈ. ડોસાને જીવન હવે અકારું લાગવા માંડ્યું છે. હંમેશાં એ દીકરીના કાગળની રાહ જુએ છે! અને એટલા માટે કાગળ લેવા આવે છે. આ વાત ને આ ચીત. ગયા પછી છોકરીનો એકાદ કાગળ આવ્યો હશે. પછી કાગળ જ નથી.

પો. મા. : પણ એમાં આંહીં પોસ્ટ ઑફિસનાં પગથિયાં શું કરવા હમેશાં ભાંગે છે?

લક્ષ્મીદાસ : એ હંમેશાં કાગળની આશાથી આવે છે! એની દીકરીના આવનારા કાગળની રાહ જુએ છે. સાહેબ! કાગળ લેવા માટે પોતે જ આવે છે. કાગળ તો કોઈ દી આવતો નથી પણ કાયમીન ડોસો હમેશાં અચૂક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવવાનો! આમ ને આમ પાંચ વરસ વીતી ગયાં.

પો. મા. : હેં! શું કહો છો? પાંચ વરસ? હોય નહીં!

લક્ષ્મીદાસ : હું જાણું છું. ને સાહેબ! પાંચ વરસ મને થયાં. પહેલે દિવસથી હું એને જાણું છું. અને એક દિવસ એણે પાડ્યો નથી. વરસાદ હોય, ટાઢ હોય તોફાન હોય, ગમે તે હોય, એ ચોક્કસ આવવાનો!

પો. મા. : તો તો ભેજાં ગેપ! પાંચ વર્ષ થયાં આ પ્રમાણે કાગળ આવવાની રાહ જોનારો, એ તે કોઈ માણસ છે કે ઢોર! પણ આપણે હમેશાં એની સાથે આ લમણાંઝીક શી? એનો કાગળ આંહીં કોઈ ખાઈ જવાનું છે? કેમ ગોકુળભાઈ! સાચું કે નહીં? કાગળ આવશે તો તમે કાંઈ પહોંચાડ્યા વિના રહેશો? આ શી માથાકૂટ હંમેશાં!

ગોકળ : સાહેબ! એની પાસે દિલ બાપનું છે ને! અને પોતે પાછો વૃદ્ધ છે. મરણકાંઠે બેઠો છે. છોકરી તો કોણ જાણે ક્યાં લશ્કર સાથે હશે, પણ એના બે અક્ષર જુએ તો એનું મન શાંતિ પામે: એટલે તો હંમેશાં પોતે આવે છે! કાગળ કાગળમાં ફેર છે સાહેબ!

પો. મા. : પણ એનો કાગળ કોઈ દિવસ આવ્યો છે?

ગોકળ : ના, કોઈ દિવસ આવ્યો નથી.

પો. મા. : ત્યારે કહી દોને એને કે તારો કાગળ આવશે તો તને મળશે જ. મફતનો ધક્કા શું કરવા ખાય છે?

ગોકળ : એ પણ કહી જોયું સાહેબ!

પો. : પછી!

ગોકળ : મેં કહ્યું એટલે એણે આકાશ સામે જોયું. પછી એ ધીમેથી બોલ્યો: 'ગોકળભાઈ! મરિયમ કાગળ લખ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિના નહીં રહે હો! મારી મરિયમનો કાગળ આવ્યા વિના નહીં રહે! મને ભરુસો છે. ઉપર સૌનો અલ્લા બેઠો છે. પછી આપણે એને શું કહીએ?

પો. મા.: ત્યારે તો એ ભેજાં ગેપ જ છે, એમાં કાંઈ શંકા નથી. ગાંડો જ લાગે છે.

ગોકળ: એ હશે, છતાં સાહેબ! એનો પણ એક જમાનો હતો એ હું જાણું છું. આંહીં ફરતી પચીસ પચાસ ગાઉ ભોંમાં એના જેવો કોઈ શિકારી ન મળે. એનું નિશાન એટલે થઈ રહ્યું. આબાદ. એ નિશાન તાકે એટલે શિકાર એના હાથમાં જ હોય. એમાં કોઈ સવાલ જ નહીં. એવો જબ્બર શિકારી કે ઊડતાં પંખી પાડે. દોડતાં સસલાં ઉપાડે. પવનવેગી હરણાં એને મન રમત! પણ છોકરીને સાસરે વળાવી, એકની એક છોકરી, કોણ જાણે શું થયું, પછી એણે નથી બંદૂક હાથમાં લીધી કે નથી પોતે શિકારે ગયો. નહીં તો આ અલી? આટલાવામાં એની તો ફે ફાંટે. પણ ત્યારથી એ વાત એણે છોડી તે છોડી આજની ઘડી ને કાલનો દિ. પછી ભેજાં ગેપ હોય કે જે હોય તે!

પો. મા.: એમ? ત્યારે તો ભેજાં ગેપ નહીં પણ મનનો નબળો [લખમીદાસ તરફ આંખ મીંચી કરીને] બાકી તો આપણા લક્ષ્મીદાસ કવિ છે, એટલે એ વધુ કહી શકે! [વધુ મોટેથી] શું થયું હશે આ અલીને લક્ષ્મીદાસ? કેમ એનું એકદમ ફરી ગયું હશે? ક્યાં શિકારનો આનંદ, ક્યાં શિકારીનું જીવન અને ક્યાં કાગળની રાહ જોવાની? પાંચ વરસ! મારા બાપલા! મને ટાઢ છૂટે છે લક્ષ્મીદાસ,

લક્ષ્મીદાસ: સાહેબ! પણ એની પાસે હૃદય પિતાનું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણી પાસે કાગળ ફેરવનારનું છે !

પો. મા.: [આશ્ચર્યથી મોં પહોળું કરીને] હા...આ...તો ગોકળભાઈ! આપણા લક્ષ્મીદાસ કવિ છે હો ! ધ્યાન રાખજો. નહીંતર તમારી ને મારી કવિતા જોડી કાઢશે. હમણાં કંઈ જોડી છે કે લક્ષ્મીદાસ ?

ગોકળ: અરે સા'બ ! લક્ષ્મીદાસભાઈ એ જોડી હોય કે ન જોડી હોય, પણ આ આપણો ટપાલનો થેલો આવ્યો. લ્યો. એ થેલામાં હું તો હમેશાં કવિતાના ઢગલા ને ઢગલા દેખું છું. શું છોકરાં ને છોકરિયું કાગળની રાહ જૂએ છે? પોસ્ટમેનને દેખે ને ભગવાનને દેખે. એક રીતે મને લાગે છે કે હું તો સ્વર્ગના દૂત જેવો છું. મારા થેલામાં જેટલી પ્રેમની સૃષ્ટિ આવે છે, એટલી તો ખુદ બ્રહ્માને ત્યાં પણ નહીં હોય. પૂછો લક્ષ્મીદાસભાઈને !

લક્ષ્મીદાસ: ગોકળભાઈ બરાબર કહે છે, સાહેબ !

પો. મા.: અરે ભૈ ! બસ કરો, બસ કરો. એક થા રાજા, એક થી રાની, દોનુ મેં છાઈ હૂઈ જવાની ! એના જેવી વાત છે ! તમે આંહીં બધા કવિ થઈ જશો તો બિચારી મારી પોસ્ટ ઑફિસ રખડી પડશે ! ચાલો, લાવો થેલો, હું બોલવા માંડું છું સરનામાં, તમે લખવા માંડો ગોકળભાઈ. ચાલો, પો. કમીશ્નર, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ફૉરેસ્ટ ઈન્સ્પેકટર, ચાલો મેનેજર, ચાલો હેડમાસ્તર, હાઈસ્કૂલ ન્યુ એ ઈજ, ચાલો.

[પોસ્ટ માસ્તર ઝપાટાબંધ કાગળ ફેંકયે જાય છે, ગોકળ નોંધતો દેખાય છે]

ગોકળ: સાહેબ ! જરા ધીમે. એક નામ બોલવા તો દ્યો ! ચાલો, [મોટેથી] કોચમીન અલીડોસા !—અલીડોસા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોચમીન—

અલી : [ઝબકીને જાગતો હોય તેમ બારણાં પાસે જતો દેખાય છે] મારો કાગળ કીધો ગોકળભાઈ? તો તો મરિયમનો! [પ્રેમભરી શ્રદ્ધાથી] મરિયમનો છે નાં? લાવો તો, હું આંહીં આ ઊભો!—તમે મારું નામ કીધું નાં? ગોકુળભાઈ! કેમ બોલ્યા નહિ?

[સૌ અંદર ખડખડાટ હસી પડે છે]

અલી : [ધીમે પગલે પાછો ફરતાં] અરે! ભગવાન! કાગળ તો લાગતો નથી. પણ આવશે, આવશે, એક દિ! ચોક્કસ આવશે—લક્ષ્મીદાસભાઈ બહાર આવે તો પછી પૂછું કે મરિયમનો કાગળ આવ્યો છે કે નથી આવ્યો? હમણાં આવશે. કાં તો એ જ આવતા લાગે છે. લખમીદાસભાઈ!

લક્ષ્મીદાસ : કેમ કાકા? આજ તો તમારો કાગળ નથી આવ્યો. મેં બધા ય જોયા!

અલી : એમ? આજ નથી આવ્યો? પણુ એક દિ આવ-વાનો, જરૂર છે હો, લખમીદાસભાઈ! વાદળી રંગનું કવર લખશે. એ નાનકડી હતી ત્યારે પણુ વાદળી રંગ જ એને ગમે. એની પાછળ ગાંડી ગાંડી! એટલે આવશે તો ખરો. પણુ હેં લખમીદાસભાઈ! હું નહીં હોઉ ને—કાગળ આવશે તો એ કોણુ વાંચશે? લખમીદાસભાઈ! મરિયમે એમાં તો કેવી કેવી વાત લખી હશે, ને હું ન હોઉં ને કાગળ આવે, તો તો એનો કાગળ વાંચ્યા વિનાનો પડ્યો રહે!

[ડોસાની પ્રેમ વાણી સાંભળતાં લક્ષ્મીદાસને અસર થાય છે. તે તેની પાસે જાય છે. ખભા ઉપર હાથ મૂકે છે]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લક્ષ્મીદાસ : અરે કાકા! તમે પણ શું નાખી દેવા જેવી વાત કરો છો? તમે હંમેશા કાગળ લેવા તો આવવાના જ છો. અને અમે હમેશાં કાગળ જોવાના છીએ, તમારો કાગળ અમે ખોશું? કોઈનો નહીં ને તમારો?

અલી : હાં, તો તો ઠીક ભાઈ!

લક્ષ્મીદાસ : કાકા! તમારો કાગળ અમે સાચવી જ લેવાના, અમે જાણીએ નાં કે કાગળ કાગળમાં ફેર હોય છે! [જરાક આગળ આવીને ધીમેથી, પણ ભાવભરેલી વાણીથી] કાગળની પણ એક અનોખી દુનિયા છે! કેટલાકના કાગળ આવે છે, ને કાગળમાં બે પૈસાની હીંગ-નો ય વધાર હોતો નથી! ને કેટલાકના કાગળ આવે છે ને માણસની આખી દુનિયા ફરી જાય છે. [મોટેથી-અલી તરફ જઈને] તમારો કાગળ તો અમે સાચવવાના, અલીભાઈ!

અલી : લખમીદાસભાઈ! મને તમારો ભરુંસો છે. મારો કાગળ કોઈ ન સાચવે તો તમે સાચવજો—હું હોઉં ન હોઉં તો પણ સાચવજો. મારું રાંકનું એ રતન છે. [ગળગળે સાદે] બીજું કાંઈ નહિ, બે અક્ષર મરિયમના જોવા હતા! પણ હજી [કંઠ રૂંધાય છે] એનો કાગળ ન આવ્યો તે ન આવ્યો—પણ એ બિચારી'યે શું કરે? ડુંગરામાં કોણ જાણે ક્યાં રખડવાનું હશે? લખે તોય ડુંગરામાંથી કાગળ આંહીં એકદમ આવે ક્યાંથી? કોણ લાવે? એને ય ડુંગરા નડતા હશે નાં? કાં લખમીદાસભાઈ!

લક્ષ્મીદાસ : હાસ્તો કાકા. કાગળ તો સીધો રસ્તો હોય તો-એકદમ દોડતા આવે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અલી : પણ લખમીદાસભાઈ! મારે તમને એક કામ સોંપવું છે. તમારો મને ભરુંસો છે. મારું આટલું કામ તમારે કરવું—હું હોઉં કે હું ન હોઉં!

લક્ષ્મીદાસ : શું કામ છે, કાકા?

અલી : આ જુઓ, મારી પાસે એક પતરાની ડબી છે. તે તમે તમારી પાસે રાખો, લ્યો.

લક્ષ્મીદાસ : પતરાની ડબી? એને હું શું કરું કાકા? કેમ આટલી બધી ભારે છે? અંદર સીસાની ગોળીઓ લાગે છે!

અલી : અંદર લખમીદાસભાઈ! મારી મરણ મૂડી છે. અંદર પાંચ ગીની છે. ઉઘાડોને!

લક્ષ્મીદાસ : અરે હોય નહીં, કાકા!

અલી : તમે ઉઘાડીને જુઓને!

લક્ષ્મીદાસ : [પતરાની ડબી ઉઘાડીને અંદર જુએ છે. આશ્ચર્ય પામતો] હા . . આ તો કાકા! ખરેખર ગીનીઓ છે. લ્યો ત્યારે કાકા! આ તમારી ડાબલી પાછી. ગીની ગણી લેજો હો.

અલી : [ધીમા દર્દભર્યા અવાજે] લખમીદાસભાઈ! એમ નથી. મારે તમને એક વાત કરવી છે. એ ગીની હવે તમે જ રાખો. તમારે ખપ આવશે. મારે એનો શું ખપ? મને મારો ભરુંસો નથી, ભાઈ! તમારો મને ભરુંસો છે. મને મનમાં ઊગી નીકળ્યું છે, લખમીદાસભાઈ! કે મરિયમનો કાગળ હવે ચોક્કસ આવશે ને આવશે. વાદળી રંગનો હશે, લખમીદાસભાઈ!

લક્ષ્મીદાસ : એ તો આવશે કાકા, આવશે જ! આવવાનો જ, લ્યો, ત્યારે—હું જાઉં?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અલી : હા—પણ એક વાત સાંભળો લખમીદાસભાઈ!

લક્ષ્મીદાસ : તમારો કાગળ આવે તો સાચવવાનો, એ નાં?

અલી : ના, ના, લખમીદાસભાઈ! હવે સાચવવા જેટલો પણ મને લાગે છે, કે વખત નથી રહ્યો. રાત દિ મને એક વસ્તુ નજરે પડે છે! જાણે ભાણ આથમતો હોય એવું હું રાત દી જોયા કરું છું!

લક્ષ્મીદાસ : અરે કાકા! તમારો કાગળ હું સાચવીશ, બસ!

અલી : અને હું ન હોઉં લખમીદાસભાઈ! તો ઉપર જુઓ, ઉપર આકાશમાં અલ્લા છે, નીચે આ ધરતી છે. ઉપર આપણો બાપ બેઠો છે. નીચે મા બેઠી છે. મરિયમનો કાગળ આવશે, આવશે જ લખમીદાસભાઈ! એ મને—તમે ત્યાં...પહોંચાડજો.

લક્ષ્મીદાસ : ત્યાં? ત્યાં એટલે ક્યાં કાકા?

અલી : આ રસ્તે તમે ફરવા નીકળો છો નાં ત્યાં! ત્યાં આવળના કેટલા બધા છોડ ઊભા છે લખમીદાસભાઈ! અમારું એ કબ્રસ્તાન છે. ત્યાં પહોંચાડજો. ત્યાં હું હોઈશ! નિરાંતે સૂતો હોઈશ.

લક્ષ્મીદાસ : [મનમાં મોટેથી] કાકાનું હવે તો ચસકયું લાગે છે! હવે ભાગવા દે [ઉતાવળે ખસી જાય છે]

અલી : લખમીદાસભાઈ! કેમ કંઈ બોલ્યા નહીં? અરે! ગયા કે શું? હા, ગયા જ લાગે છે. સૌનો અલ્લા બેલી છે. મરિયમના અક્ષર કેવા હશે? એણે એમાં શું લખ્યું હશે? એની માને સંભારી હશે? કાગળ આવશે તો ચોક્કસ. ચોક્કસ આવવાનો. ચાલો, આજ તો નથી આવ્યો. કાલ આવશે. પણ કાલનો હવે ક્યાં ભરુંસો છે? હું ઘેર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાઉં. આજ મને થાક જેવું પણ લાગે છે—સૂઈ જવાનું મન થાય છે!

[ધીમે ધીમે લાકડીને ટેકે ચાલ્યો જતો અલી ડોસો દેખાય છે. પડદો પડે છે.]

[૩]

[ગોકળદાસ ને લખમીદાસ એ જણા આવતા દેખાય છે]

લક્ષ્મીદાસ : ગોકળભાઈ! તે દિવસે તો અલી ડોસાએ કૈંક વાતો કરી હો, પણ એ હમણાં હમણાં દેખાતો કેમ નથી? ઘણા દિવસ થયા. એક દી ડોસો પાડે તેવો નથી. હમણાં આ બૂમ તમારા નામની પડી હો! પોસ્ટ માસ્તર સાહેબને આજે ઉતાવળ થઈ લાગે છે.

પો. મા. : [બૂમ પાડતા દેખાય છે] ગોકળ! એ ગોકળ-ભાઈ! કેટલાક આવ્યે છો? અંધારામાં કાંઈ દેખાતુ નથી. એ ગોકળભાઇ.

ગોકળ : લખમીદાસભાઈ! બૂમ તો માસ્તર સાહેબની જ છે. આજ એને સમજાયું લાગે છે, કે ક્યારેક કાગળ એટલે કાગળ નથી હોતો. આ બૂમ છે એટલા માટે.

લક્ષ્મીદાસ : કેમ એમ?

ગોકળ : તમને ખબર નથી?

લક્ષ્મીદાસ : ના, શું છે?

ગોકળ : એમની દીકરી સુશીલા માંદી છે એવો કાગળ હતો. આજ એટલા માટે, સમાચારની ઉતાવળ લાગે છે. પણ પગ કાંઇ ચાર છે? એ તો બે જ છે. ઉતાવળે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાલો આપણે !

પો. મા. : ગોકળ ! એ ગોકળ !

ગોકળ : તમે જવાબ તો આપો, લખમીદાસભાઈ ! નહીં-તર એ બૂમો પાડ્યા જ કરશે ! એનો જીવ આજ તાળવે ચોટયો લાગે છે. કહો કે આ આવ્યા સાહેબ ! થેલો પણ આવે છે—કહો !

લક્ષ્મીદાસ : [મોટેથી] એ આવ્યા સાહેબ ! થેલો પણ આવ્યો છે. ગોકળભાઈ મારી સાથે જ છે !

પો. મા.. : ત્યારે બોલતા કેમ નથી ? ચાલો, જલદી ચાલો !

લક્ષ્મીદાસ : ચાલો ! ગોકળભાઈ [ધીમેથી] વળી નહિતર એ બૂમો પાડ્યા કરશે !

ગોકળ : ધીરે બોલજો, ભાઈ સાહેબ ! ક્યાંય સાંભળી જાય નહીં !

લક્ષ્મીદાસ : આટલે દૂરથી તો શું સાંભળવાના હતા ? નહીંતર-સંભળાવવા જેવું તો એ છે કે સાહેબ ! હવે તમે સમજ્યા ?

ગોકળ : અરે હાં, લક્ષ્મીદાસભાઈ ! તમે કહ્યું તે સાચું હો ! એ ડોસો તો હમણાં દેખાતો જ નથી. ક્યાં ગયો હશે ?

પો. મા. : [મોટેથી] ગોકળભાઈ ! અરે એ લખમીદાસ ! કેમ આજ ગોકળભાઇ ગોકળગાય બન્યા છે ? હમેશાં તો અત્યારે કાગળ વહેંચવા નીકળી જાવ છો !

લક્ષ્મીદાસ : [મોટેથી] અરે, પણ સા'બ, આ આવ્યા ! ચાલો ગોકળભાઈ ! દોડો, આજે ઉતાવળ લાગે છે !

પો. મા. : આજ તો અલ્યા ! તમે જાણી જોઈને મોડા આવ્યા ? લક્ષ્મીદાસ ! તમે ભેગા ગયા ન ગયા બધું સરખું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લક્ષ્મીદાસ : અરે સાહેબ, અમે તો દોડતા જ આવ્યા છીએ. ક્યાં ગોકળભાઈ?

ગોકળ : હા સાહેબ! અમે તો દોડતા જ આવ્યા છીએ.

પો. મા. : [ઉતાવળે] ઠીક ઠીક ચાલો, તોડો, થેલો તોડો. વાદળી રંગના કવર અહીં લાવો. એનતું કવર ઘણું ખરું વાદળી રંગનું જ હોય છે.

[થેલો તોડે છે ને ઢગલા કાગળમાંથી પોસ્ટ માસ્તર ઉતાવળે એક વાદળી રંગનું કવર જુએ છે.]

લક્ષ્મીદાસ! તમે સરનામાં બોલો. વાદળી રંગનું પેલું કવર સુશીલાનું જ. ગોકળભાઈ! એ લાવો તો આંહીં [નજર ફેરવીને] અરે! આ શું? લખમીદાસ! આ તો પેલો નહીં? કાચમીન અલી ડોસા. પેલો ડોસો તો નહિ?

ગોકળ : હા હા સાહેબ! એ તો એ જ ડોસો! કાચમીન અલી ડોસા. એનું કવર છે?

પો. મા. : હા. એનું જ આ છે. પણ બીજું એકે વાદળી કવર નથી? નથી? જુઓ તો ગોકળભાઈ! બરાબર ફેંદો.

લક્ષ્મીદાસ : [ફેંદતાં ફેંદતાં] ના નથી લાગતું. પણ એ તો બીજા રંગનું હોય.

[બધાં કવર જોવા મંડે છે]

પો. મા. : લાવો તો લક્ષ્મીદાસ! હું જોઉં! ના, નથી. કાગળ જ નથી, અરે! કેમ લખ્યો નહિ હોય? લખમીદાસ! તમે સરનામાં બોલો તો! હું ત્યાં જરાક અંદર બેઠો છું. અને ગોકળભાઈ! મારે તમને કહેવાનું છે. આજ કાગળ નથી, તો કાલ આવશે જ. તાર ત્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહોંચે તેમ નથી. પણ કાગળ કાલે આવશે. તમે કાલનો દિવસ તો વહેલા આવી જાવ !

ગોકળ : અરે ! સાહેબ ! એમાં શું ? કાલે તો હું આજના કરતાં'ય વહેલો આવીશ. લખમીદાસભાઈ ! તમે સરનામાં બોલો.

[સરનામાં બોલવા મંડે છે. પડદો પડે છે.]

[૪]

પો. મા. : [અંદર એક સગડી પાસે બેઠા છે. તાપે છે સ્વગત બોલતા હોય છે.] ગોકળને કાલે વહેલા આવવાનું કહ્યું હતું, પણ હજી દેખાયો નહીં. [થોડીવાર થોભીને] આજ મને તે દિવસની વાત સાંભરી આવે છે. પેલા ડોસાની. ગોકળે કહ્યું તે સાચું. લખમીદાસનું પણ સાચું. કોચમીન અલી ડોસાનું પણ સાચું. મારું પોસ્ટ માસ્તરનું ખોટું ! પણ તે દિ એ નોતું સમજાયું. આજ હું કાગળની રાહ જોઉં છું. ત્યારે કોચમીન અલી ડોસાની વાત હવે સમજાય છે. પણ હમણાં હમણાં એ દેખાતો કેમ નથી ? આજ એ આવે તો એનું આ કવર એને હું આપું ! [વાદળી રંગનું કવર ફેરવતા જુએ છે.] હાથો હાથ આપું. હું વધારે ભણેલો હઈશ, પણ પોસ્ટમેન ગોકળ વધારે અનુભવી ખરો નાં ? આજ એની વાત સમજાણી. એણે તે દિવસે કહ્યું હતું તે ખરું. કાગળને ઝંખે છે સાહેબ ! બાપનું દિલ. એનું એ વાક્ય તદ્દન સાચું ! પણ આજ હજી ગોકળ પણ કેમ ન આવ્યો ? કેટલા થયા છે ? ઘડિયાળ બંધ છે કે શું ? ના, ઘડિયાળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો ચાલે છે. હજી ત્રણ જ થયા, હશે એમ? આ દીકરી સુશીલાને ભણાવ્યું પણ બધુંય પાણીમાં. ભયંકર મંદવાડના સમાચાર આપ્યા અને પછી આઠ દિ થયાં એક ચિઠ્ઠી પણ લખી મોકલતી નથી! આંહીં પળે પળે જીવ કપાય છે ને એને એ અક્ષર કાગળમાં પાડતાં કોણ જાણે શું થાય છે? અને આજ આ ટપાલીઓ પણ આવતો લાગતો નથી! લખમીદાસને સાથે મોકલ્યો, કે એ ભેગા હોય તો જલદી આવે તો એય ગુમ થઈ ગયા! આજ તો થેલો આવે કે તરત જ વાદળી રંગનાં કવર એક બાજુ કરી દઉં. સુશીલાનું કવર વાદળી રંગનું જ નીકળવાનું. પણ એને થયું હશે શું? કેવી મૂરખ છે! ભયંકર મંદવાડના સમાચાર આપ્યા ને પછી કાગળ જ બંધ! એને ખબર નહીં હોય કે આંહીં કળિયે કળિયે જીવ કપાય છે. બાપનું હૃદય દીકરી થઈ ને સમજતી નહીં હોય? પેલો કોચમીન અલીડોસા, આજ કોણ જાણે એ કયાં ગયો? નહીંતર તો એ આવીને ઊભો જ હોય! ને આજ હવે દેખાતો જ નથી. એનું આ વાદળી કવર હાથમાં રાખ્યું છે. આજ તો ડોસો આવે, તો હું જાતે જ એને આ કવર આપું. મને આ એક દિ'માં શું વીતી છે એ મારું મન જાણે છે! ત્યારે એ વૃદ્ધ માણસે, પાંચ પાંચ વરસ આવા ઉજાગરામાં કાઢ્યા હશે? ઓ હો હો! ગજબની વાત છે નાં? પાંચ વરસ! એક કાગળ આવવાની ઝંખનામાં પાંચ વરસ કાઢવાં? એનું બાપનું હૃદય કેટલો અગાધ પ્રેમ સંઘરી રહ્યું હશે? [બહાર ટકોરો પડે છે]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ટકોરા પડ્યો ! એનો જ. એના હૃદયમાં પ્રેમ કેટલો ?

પો. મા. : [ઉતાવળે પ્રેમથી] અલીભાઈ ! કોચમીન ! તમે છો ?

[બીજો ને ત્રીજો ટકોરો]

પો. મા. : કેમ બોલતા નથી ? [મોટેથી] ઉઘાડીને જોવા દે તો ! [કોચમીન ત્યાં છાયા જેવો સ્થિર ઊભો છે] આ પોતે ઊભા તો છે ! અલીભાઈ ! આ લ્યો, તમારી મરિયમનો કાગળ. તમે ઝંખી રહ્યા હતા નાં એ કાગળ લ્યો. રાખ્યો'તો. કીધું, મેં સાચવી અલીભાઈ આવે તો હું પોતે આપું. લ્યો, સાચવજો હો. [કાગળ નીચે પડી જતાં પોતે નીચા વળીને ઊંચકીને ફરી ધરે છે.] અલીભાઈ ! [ભડકીને] અરે ! મેં ડોસા અલીભાઈ ને જોયા હતા ને ? કે નથી જોયા ! આંહી તો કોઈ દેખાતું નથી ! પણ ત્યારે કોચમીન અલીડોસાને મેં જો . . . આ કોણ ? અરે ! આ તો લખમીદાસ.

લક્ષ્મીદાસ: : તમે કોચમીનનું નામ દીધું નાં સાહેબ ?

પો. મા. : હા, લ્યો, આ એનો કાગળ. એ આવ્યો લાગે છે કે મને એમ લાગ્યું ? લક્ષ્મીદાસ ! તમે હતા ? આંહી કોણ હતું ?

લક્ષ્મીદાસ : હાસ્તો સાહેબ !

પો. મા. : પણ તમે હમણાં સૌથી પહેલા આવ્યા કાં ? ત્યારે આંહીં બીજું કોઈ પણ ન હતું કાં ? પણ ત્યારે પેલો ડોસો ? [વિચારમાં પડી જાય છે.] લખમીદાસ ! પાંચ પાંચ વરસ આ ડોસાએ એક કાગળ આવવાની રાહ જોઈ. ઓ હો હો ! હું વિચાર કરું છું એ હૃદય પાસે પ્રેમ કેટલો હશે ? આ કાગળ એનો છે. આપણે એને એ પહોંચાડીએ— ઘેર જઈને પહોંચાડીએ ! જાતે જઈને પહોંચાડીએ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાપનો પ્રેમ કેટલો હશે?

લક્ષ્મીદાસ : [ધીમેથી] સાહેબ! કાગળ તો આપણે પહોંચાડીશું . . . પણ હવે તો એની કબર ઉપર! કાયમીન અલી ડોસા તો સાહેબ! મરી ગયો છે.

પો. મા. : હેં? મરી ગયો છે? ખરેખર? ક્યારે? અરે! હોય નહીં લખમીદાસ! હમણાં તો મેં...જાતે...પણ... [પછી વાતને અચાનક વાળી લેતા હોય તેમ] ત્યારે ત્યારે... હેં! ખરેખર? ઓહોહો! લખમીદાસ! એણે પાંચ વરસ-પાંચ લાંબા વરસનો દરેક દિવસ, કાગળ આવવાની રાહ જોઈ હતી. આ વૃદ્ધ માણસ પાસે દિલ કોનું હશે? કેવું હશે? એમાં પ્રેમ . . . એનું દિલ . . .

લક્ષ્મીદાસ : આપણા જેવું જ સાહેબ. પણ એ તો જ્યારે સમજાય ત્યારે. એવું છે સાહેબ! જ્યારે માણસ પોતાની દૃષ્ટિ છોડી, બીજાની દૃષ્ટિથી જોતાં શીખે, તો અરધા જગતમાં શાંતિ થઈ જાય! પણ લ્યો જુઓ! આજ ગોકળભાઈ વહેલા આવ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજાણ્યો શબ્દ!

નાનકડા ભૂખડીબારશ જેવા ચીભડિયા ગામના કામદારનો છોકરો અને એ જ ગામના 'નગરશેઠ' વજેભાઈનો છોકરો બન્ને એક જ સાલમાં મેટ્રિકમાં પાસ થયા. એ વખતે આખું ચિભડિયા ગામ એમને સામૈયું કરીને સામે લેવા ગયું હતું!

એ એ જમાનો હતો જ્યારે મેટ્રિકનું માન મોટા મોટા સાહેબ કરતાં પણ વધુ ગણાતું!

એ તો જાણે ઠીક. પણ પછી બન્ને જુવાનો, કામદારનો છોકરો ગિરધરલાલ અને વજેભાઈનો છોકરો અભેચંદ, આગળ વધ્યા. ઠીક ભણ્યા. સારી નોકરી મેળવી. પાંચમાં પૂછાવા મંડ્યા. એમાંથી ગિરધરલાલ ધીમે ધીમે કોઈ દેશી રિયાસતમાં કામદાર થઈ ગયો. જ્યારે અભેચંદ નોકરી છોડી વેપારમાં પડ્યો ને ચડતીપડતીના વાયરે ચડી, અંતે ઠીક ઠીક સ્થિર થઈ ગયો. પ્રામાણિક રહેવા છતાં એ બે પૈસા ભેગા કરી શક્યો હતો.

એક વખત અભેચંદને એક જરૂરી કામ પડ્યું. એ કામ ગિરધરલાલથી થાય તેમ છે એ જાણીને એને હૈયે ધરપત વળી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એની સ્ત્રીએ કહ્યું: 'તમે ઘણા વખતથી મળ્યા નથી, તો કામ પડ્યે જાશો, એટલે એને ઘણું ખરાબ લાગશે. માટે પહેલાં અમસ્તો એક આંટો મારી આવો. ને પછી કામ હશે ત્યારે જશો તો એને પણ સારું લાગશે!'

અભેચંદને એ વાત બરાબર લાગી. એટલે કાંઈક બહાનું કાઢીને એ ગિરધરલાલને ત્યાં મળવા ગયો. પણ ગિરધરલાલે એવો સત્કાર કર્યો કે તેથી એનું મન કાંઈક ખાટું થઈ ગયું. છતાં મનમાં ને મનમાં વાત રાખીને એ ઘેર પાછો આવ્યો.

ત્યાર પછી થોડા દિવસે એ ફરીને પોતાના કામ માટે ગયો. એને એમ કે, થાય તો ભલે, ન થાય તો ધરમધક્કો વેઠી લઈશું!

પણ એણે ગિરધરલાલને અન્યાય થઈ ન જાય માટે પહેલાં ઝીણી તપાસ કરી. એને ખાત્રી થઈ કે ગિરધરલાલ ધારે તો મદદ કરી શકે તેમ હતા. ને કામ એની મર્યાદામાં હતું. એટલું જ નહિ, એથી કોઈ શિસ્તભંગ કે નિયમભંગ પણ થાય તેમ ન હતું.

એટલે એણે જાણ્યું કે હવે જો ગિરધરલાલ મદદ ન કરે તો એમ જ માનવું કે કોઈને મદદ કરવાનું એના સ્વભાવમાં જ નથી. એને ત્રિદોષ થયો છે એમ ગણી લેવું. સત્તાનો ત્રિદોષ. અથવા કોઈનું લેશ પણ કામ હિત સ્વાર્થ વિના થઈ ન જાય તેનો ત્રિદોષ. ઘણાને આ ત્રિદોષ હોય છે.

એ ગિરધરલાલને મળ્યો. વાતચીત કરી. ગિરધરલાલે ઉપર ટપકેથી 'હા હા' કરી. પણ એ મદદ નહિ જ કરે એ અભેચંદ સમજી ગયો. ઈશ્વરેચ્છા કહીને એ ઘેર આવ્યો. તેની સ્ત્રીએ એને વારંવાર પૂછ પૂછ કર્યું, ત્યારે એણે કહ્યું: 'ભૈ! એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મદદ ક્યાંથી કરે ? એને ત્રિદોષ થયો છે !'

છોકરો મંજુ નાનો હતો. એ ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો માબાપની વાત સાંભળે. એને એ વાતમાંથી બીજું કાંઈ તો યાદ ન રહ્યું. પણ આ નવી નવાઈનો એક શબ્દ યાદ રહી ગયો. ત્રિદોષ ! એને કોણ જાણે કેમ શબ્દોની પ્રીતિ ઘણી હતી !

એ મનમાં કલ્પના કરે કે એ શું હશે ? કોઈ રંગ હશે ? કોઇ પરી હશે ? આકાશમાં ઊડનારું કોઈ સાધન હશે ? પણ એની કલ્પનાને કાંઈ ભૂમિકા મળે નહિ. માને પૂછ્યું તો માએ એને ધમકાવી કાઢ્યો: ' હવે બેસને ડાહ્યલા ! તારે શું કામ છે ? થાય કોઈકને ત્રિદોષ થાય !' પણ એથી તો એની ગૂંચ ઉલટાની વધી ગઈ. બાપને પૂછવાની હિમ્મત તો ચાલી નહિ. એટલે આ નાનકડો શબ્દ એના નાનકડા મગજમાં તોફાન કરતો બેસી રહ્યો. અને પછી તો એ ભુલાઈ પણ ગયો.

એ જમાનો દેશી રાજ્યોની નોકરીઓમાં વાવ ટાળનો. આજે જેને સો સલામો ઝીલવાની હોય, તેને કાલે ગામનાં છોકરાં ભેગાં થઈ ને કૂતરાં ગધેડાં પાછળ દોડાવતાં હુડિયો કરતાં હોય !

એટલે ગિરધરલાલને એક વખત રાતોરાત ભાગવું પડ્યું.

એ આંહીં જ્યાં અભેચંદ રહેતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. પણ અભેચંદને પોતે થઈ શકે તેમ હતી, છતાં મદદ નહિ કરેલી, એટલે ગામમાં પેસતાં પગ ભારે થઈ ગયેલા. ગામને પાદર એક સુંદર વડ હતો ત્યાં મુકામ નાખીને પડ્યા. જરાક રાતે અંધારા જેવું થાય એટલે ગામમાં એક ધર્મશાળા હતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કરેલો. એ ચાર દિવસ ધર્મશાળામાં રોકાઈ પછી ક્યાંક નવી રીતે ગોઠવાઈ જવાની વેતરણ કરવાનો એમનો વિચાર હતો. પણ તે પહેલાં ગામમાં પોતાના નામની જાહેરાત થઈ ન જાય માટે પોતે બહાર જ રહ્યા હતા.

જરાક અંધારું થયે ગામમાં જવાનું હતું, ત્યાં સંધ્યા-ટાણે અભેચંદ કોઈ કામે બહાર નીકળેલા. તેમણે વડ નીચે આ પ્રમાણે ઠીક સ્થિતિના ગણાય તેવા માણસોને બેઠેલાં જોયાં, એટલે એ એ તરફ ગયો. એના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. આંહીં તો એણે ગિરધરલાલને બેઠેલા જોયા. અત્યારે તો ધૂળ ઢેફામાં એક જૂનું ગુંગણુ નાખીને એ બેઠા હતા. પણ અભેચંદે એને બરાબર સવાહાથ ઊંચા ગાદી તકિયે પાંચ પચીસ માણસથી વીંટળાઈને બેઠેલા જોયા હતા. એટલે એ એની પાસે ગયો. વાતની સમજણ પડતાં પહેલાં તો એ ઘા ખાઈ ગયો. એને થઈ આવ્યું, આ લાગનો જ હતો. પણ એના હૃદયમાં તરત જૂની મૈત્રી યાદ આવી ગઈ. તેણે તેને કહ્યું: ‘ તમે આપણે ત્યાં ચાલો. ત્યાં તમારી સગવડતા સચવાશે ને માનમોભાથી રહેવાશે. આમ તો તમારી તબિયત પણ લથડી જાશે ! ’

પણ ગિરધરલાલનો પગ ઊપડે નહિ. એ જોઈને અભેચંદે પોતે જ સામાન ઉપાડી લીધો; ‘ ગિરધરભાઈ ! આપણે સાથે જ ધૂળમાં રમ્યા છીએ તે ભૂલી જતા લાગો છો. હોય હવે, વારાફેરા કોને નથી આવતા ? ’

ગિરધરલાલનો ક્ષોભ ગયો અને તે અભેચંદને ત્યાં ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માની પાસે આજે બાપને વાત કરતાં મંજુ સાંભળી ગયો. તે વાતમાં ફરીને 'ત્રિદોષ' શબ્દ આવ્યો. અને એના મગજમાં ફરીને એણે હવા ઊભી કરી! એ ત્રિદોષવાળા આ મહેમાન તે નક્કી થયું. મહેમાનની ગોરી ચામડી, રોફ, રૂઆબ, બોલવાની ઢબ, બધું જોઈને પેલા શબ્દનું મહત્ત્વ વધી જતું જણાયું. એને લાગ્યું કે આ મહેમાન જ પેલા ત્રિદોષવાળા મહેમાન છે. એની પાસે આ 'ત્રિદોષ' હતો; એ 'ત્રિદોષ' ચોક્કસ કોઈક અદ્ભુત ઘોડો કે આકાશી વાહન કે કોઈ કરામતવાળી ગાડી કે એવું કાંઈક પણ હોવું જોઈએ. એમાંથી મંજુને એમ થયું કે પોતાને એ જોવા મળે તો? અને એના નાના મગજને એ વાત જ ઘેરી વળી.

પોતે મહેમાનને જમવા બોલાવવા આવ્યો. તે ઓરડામાં અંદર ન પેસતાં બારણે જ ઊભો હતો. પણ ગિરધરલાલે એને પ્રેમથી બોલાવ્યો એટલે એ અંદર દોડતો ગયો.

એટલામાં તો ગિરધરલાલે એક ગળી ગોળી એને આપી. મંજુને તો મહેમાન ઘણા ઉદાર લાગ્યા. કદાચ પોતે માગે તો પોતાને 'ત્રિદોષ' વાપરવા આપી દે એવા ઉદાર પણ હોય!

એટલે મંજુ ધીમેથી એની પાસે જતાં બોલ્યો: 'તમે મને તમારી એક ચીજ વાપરવા આપશો?'

'કઈ ચીજ છે?' ગિરધરલાલને થયું કે ઘડિયાળ કે એવું કાંઈક એણે જોયું લાગે છે.

'પણ તમે આપો તો કહું નાં?' મંજુએ ખાત્રી માગી.

'આપી જા! બસ? કઈ ચીજ છે કહે હવે?'

'કહું?'

'હા કહે કહે, કેમ કહેતો નથી? કહ્યા વિના શી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખબર પડે ? . . . . .'

'ત્યારે બાપાજી કહેતા હતા, તમારી પાસે 'ત્રિદોષ' થાય છે, એ છે. તો મને એ જોવા આપો !'

'ત્રિદોષ ?' ગિરધરલાલને તો નવાઈ લાગી. તે કાંઈ સમજી શક્યા નહિ. જરાક વિચાર કરતાં લાગ્યું કે પોતાના વિષે કાંઈ વાત થઈ હશે તેમાંથી આ છોકરે આ પકડ્યું છે. વાતનો તાળો મેળવવા તેણે તેને હેતથી માથે હાથ મૂક્યો: 'ત્રિદોષ જોઈએ છે ગાંડાભાઈ ! એ તો કોઈની પાસે ન હોય !'

'ના, પણ તમારી પાસે છે ! . .'

એ જ વખતે અભેચંદ બહાર દેખાયા અને મંજુ ફિક્કો પડી ગયો. 'શું છે મંજુ ? શું છે તારે ?' અભેચંદે પૂછ્યું.

'અરે ! જુઓને ! એની એક નવી નવાઈની માગણી છે. એને મારી પાસેથી ત્રિદોષ જોઈએ છે. પણ ત્રિદોષ કાંઈ રેઢા પડ્યો છે ?'

અભેચંદને થયું કે ચોક્કસ છોકરે કાંઈક બાફ્યું છે. ને ગિરધરલાલને ખોટું લાગ્યું છે. તેમાંથી શો માર્ગ કાઢવો એની એને ગડભાંગ થઈ પડી. પણ ગિરધરલાલ બોલ્યા તે પણ તેને વ્યંગમાં બોલ્યા હોય તેમ લાગ્યું !

એણે કહ્યું: 'એ છોકરો તો છે જ એવો ! સમજે નહિ ને બોલ બોલ કરે !'

પણ ગિરધરલાલને મહેમાન તરીકે પણ છોકરાનું ઉપરાણું જ ખેંચવું પડે તેમ હતું.

'અરે હોય કાંઈ ? છોકરાં તો તમારા મનની સાચી વાત કળી કાઢે છે ! છોકરાંને તમે શું સમજો છો ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અભેચંદને લાગ્યું કે છોકરાએ વાત કહી દીધી જ છે. એટલે તેણે વાતને જ ઉડાડવા પ્રયત્ન કર્યો: 'અરે! છોકરાં તે શું સમજે? એ તો વાવલે, વાવલે! ક્યાંક સાંભળ્યું કે વાવલે! એનો ભરુંસો હોય? તું શું સમજ્યો છો મંજુ! ત્રિદોષ શું?'

મંજુને પોતાની હોંશિયારી બતાવવાની તક જવા દેવાનું રુચ્યું નહિ. તેણે હિમ્મતથી કહ્યું: 'કેમ? ત્રિદોષ એટલે ત્રિદોષ! તમે કહેતા'તા આ મહેમાનને થઈ આવ્યો છે તે!'

'ક્યારે?'

'કેમ વળી? તમે એમને ત્યાં ગયા ત્યારે! એમને ત્યાં ત્રિદોષ હતો, એટલે તમને કાંઈ મદદ ન કરી!'

'અરે! પણ ગાંડાભાઈ! એમાં તું કાંઈનું કાંઈ સમજ્યો છો!' વધારે સ્પષ્ટતા કર્યા વિના છુટકો નથી એ જોઈને અભેચંદે કહ્યું: 'તું કાંઈનું કાંઈ સમજ્યો! ઘેંશને બદલે ભેંશ જેવું થાય! લ્યો ચાલો, ગિરધરભાઈ! જમવા!'

પણ ગિરધરભાઈનું મોં પડી ગયું હતું. એમને થયું કે કાંઈક પોતાની વાત ચોક્કસ થઈ છે. ને તે પોતાને ત્યાં અભેચંદ આવ્યો તે સમયની છે. એણે પોતે મદદ કરી ન હતી તેને લગતી જ હોવી જોઈએ.

એટલામાં તો મંજુને થયું કે આ પોતાનો એકડો નીકળી જાય છે. એણે એ વધારે ઉત્સાહથી વધારે મોટેથી બોલ્યો: 'કાકા! હવે મને સાંભર્યું. તમે બાને એમ કહેતા'તા કે આમને ત્રિદોષ થયો છે એટલે મદદ નો કરી!'

આંગળી વાઢે તો લોહી ન નીકળે એવું અભેચંદનું મોં થઈ ગયું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શું સમજવું ?

સવારમાં હું હજી ચા ઉપર જ બેઠો હતો ત્યાં બહાર સાઈકલની ટોકરી ખખડી. અત્યારમાં કોણ હશે એ કલ્પના કરતો હું ઊભો થયો ને બારણું ઉઘાડ્યું તો સામે મનમોહન ઊભો હતો !

મનમોહન અમારા મિત્ર કેશવલાલનો એકનો એક પુત્ર હતો. કેશવલાલ હમણાં જ મૃત્યુ પામ્યા હતા. અને એમના અચાનક મરણને લીધે એ નાનકડા, માંડ માંડ નભતા ઘરમાં ઠીક કહેવાય તેવી ગેરવ્યવસ્થા આવી હતી. હું એ જાણતો હતો.

કરુણતા એ હતી કે કેશવલાલ પોતાના અંધ અને અપંગ પિતાને પાછળ મૂકી ગયા હતા. પત્ની, આ છોકરો અને વૃદ્ધ અપંગ પિતા એ સૌને મૂકીને કેશવલાલ અચાનક જ ઊપડી ગયા હતા. એમના એક પાડોશીએ વાત કરી તે જો સાચી હોય તો કેશવલાલે એક ઘણી જ મોટી કિમ્મતનો 'રેડિયો' દેખાદેખીમાં ખરીદ્યો હતો. ત્યાર પછી એણે 'નોકરીમાં' બઢતી મેળવવાને બદલે, ઊલટાની નોકરીમાં પીછેહઠ કરી. એ ખર્ચો એટલો આકરો પડી ગયો કે એના હપ્તા ભરવામાં એને ઠીક ઠીક ખેંચાવું પડ્યું. અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને પરિણામે એની માંડ માંડ સુધરતી તબિયતે જે ઊથલો લીધો તે ભયાનક નીવડ્યો.

કદાચ વાતમાં થોડી અતિશયોકિત હશે. પણ મધ્યમ-વર્ગી મનુષ્યના માણસનો એક તાર તૂટે તો પછી એ સાંધતાં પહેલાં એ પોતે તૂટી જાય એવી અવસ્થા હતી એ વાત ચોક્કસ.

મનમોહન કેમ આવ્યો છે એ જાણવા મેં એની સામે જોયું: ત્યાં એ જ બોલ્યો: 'કાકા! અમારો પેલો રેડિયો છે નાં, એ કાઢી નાખવો છે. કોઈ ઘરાક હોય તો કહેજો. મારી બાએ મને કહ્યું કાકાને કહી આવ, એ આપણે નહિ છેતરાઈએ તેમ કાઢી દેશે!'

કેમ કાઢવો છે એ હું પૂછી શકયો નહિ. પણ મને એમ થયું કે કેશવલાલ જતાંની સાથે જ આ ઘરનો આટલો આનંદ આટલી ઝડપથી ઊપડી જાય એ ઠીક લાગતું નથી.

મેં કહ્યું: 'મનમોહન! એમ કરીએ. એ ભારે કિમ્મતનો કાઢી નાખીએ. અને બીજો હલકી કિમ્મતનો બીજ હથ્થો [second hand] લઈ લઈએ. એ ઠીક નહિ?'

મનમોહનનો ઝાંખો ચહેરો જરાક પ્રકાશી ઊઠ્યો. મધ્યમવર્ગના જે બુદ્ધિજન્ય આનંદવિનોદ છે, જેમના વડે એ નિત્યજીવનમાં ઠીક પ્રગતિ કરી શકે તેમ છે. તે આનંદ-વિનોદના એકના એક સાધનને, પોતાની પાસેથી ઝૂંટવાઈ જતું જોવાનું એના દિલને ગમતું ન હતું. એણે ઉત્સાહથી જ જવાબ વાળ્યો: 'હા કાકા! એ તમે ઠીક કહ્યું હો!'

'હવે કેટલાક હપ્તા બાકી છે?'

'હવે તો ચાર જ!'

'તું એમ કર, એ 'રેડિયો' આંહીં મૂકી જા. મારો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ‘ રેડિયો ’ તું લઈ જા. તારો વેચાઈ જશે, ને કોઈક સારો બીજહથ્થો બીજો મળી જશે, ત્યારે હું તને કહેવરાવીશ. ચાર હપ્તાના પૈસા પણ લઈ જા, એટલે એ એક સાથે ભરી દેવાય ! ’

મનમોહને આટલી બધી ઉદારતાની આશા રાખી ન હતી. એટલે એની આંખમાં એક છાનું આંસું ઝળકી ઊઠ્યું. મારા હાથમાં દરરોજ આવતા બે ચાર પત્રો—અને કોઈને કાંઈ પણ મદદ ન કરી શકવાની મારી પરિસ્થિતિ-એ બધી વાતનો વિચાર કરતાં, મારા દિલને પણ એક છાની ઝણઝણાટી થઈ આવી. પરંતુ સમાજ એક વ્યવસ્થિત રૂપે આગળ વધીને નવી પરિસ્થિતિ સરજે નહિ, ત્યાં સુધી આવી અનેક લાગણીઓ કાંઈ બહુ કામ ન કરી દે. ઠીક છે, પોતાને લાગે કે પોતાને લાગ્યું છે ! એક સુખદ ભ્રમ !

મનમોહન એનો ‘ રેડિયો ’ મૂકી ગયો ને મારો લઈ ગયો.

પણ આ કેશવલાલનો ‘ રેડિયો ’ સાંભળતાં મને એક નવી જ સૃષ્ટિનો અનુભવ થયો ! એટલી અજબ રીતે અવાજને પ્રતિધ્વનિત કરવાની એના યંત્રમાં તાકાત હતી કે સેંકડો જોજન દૂર પડેલા માણસો જાણે ખંડમાં હાજર હોય એમ જણાતું ! મને કેશવલાલની પસંદગી માટે અને એની ઉત્તમ પ્રતિની રસિકતા માટે માન થયું ! અમસ્તું પણ મેં ઘણી વખત એની સાથેની વાતમાં અનુભવ્યું હતું કે એનું ચિત્તતંત્ર ઘણી કુમાશ ભરેલી રંગછાયા પકડી શકતું. જે વાત આપણને નાખી દેવા જેવી લાગે તે વાતની કેશવલાલ ઉપર ઘણી અસર થઈ ગઈ હોય ! અને અનુભવ અને સમય, એને સાચો ઠરાવતાં નીકળે, ત્યારે આપણને કેશવલાલ માટે માન પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થાય ! લાગે કે એક માણસ છે! સાધન નથી, આગળ વધે તેમ નથી, પરિસ્થિતિ ઘણી મુશ્કેલ છે, છતાં એક માણસ છે !

એક દિવસ એના આ રેડિયોના અજબ જેવા સ્વર હું સાંભળી રહ્યો હતો. એ એટલા બધા બોલનારના અવાજની તાદશ પ્રતિચ્છાયા બતાવી રહ્યા હતા કે એની આ અજબ કરામત ઉપર આફ્રીન પોકારી રહ્યો હતો. કેશવલાલ જેવા બહુ ઓછા સાધનસંપત્તિ વાળા માણસે વસાવેલી આ ચીજ માટે એના રસાત્માને અંજલિ આપી રહ્યો હતો, ત્યારે અચાનક મારી દૃષ્ટિ, એક કાંઈક કાગળ જેવું ત્યાં પાછળ દેખાતું હતું ત્યાં પડી !

મેં બારીકાઈથી જોયું તો એક ડાયરીનું પાનું જણાયું. મેં એ ધીમેથી ખેંચી લીધું. ડાયરીનું પાનું હતું. અને કેશવલાલે જે દિવસે આ વેચાતો લીધો હશે તે દિવસની જ એ નોંધ હોય તેમ જણાતું હતું. અક્ષરો કેશવલાલના હતા તે તો મેં તરત ઓળખી કાઢ્યા. એ નોંધ વાંચીને હું દિઙ્મૂઢ થઈ ગયો. એમાં કેશવલાલનું હૃદય બેઠું હતું. નોંધ નીચે પ્રમાણે હતી.

'પિતાશ્રીની આંખો તો ગઈ છે. આ ઉમ્મરે એમને એવો બીજો કયો સસ્તો વિનોદ આપીને હું એમના આ એકધારા જીવાતા જીવનને કાંઈક રસમય કરી શકું? શિયાળામાં સગડી સળગાવીને એમની પાસે બેસીને અમે વાલોળ વીણતા વીણતા અલક મલકની વાતો કરીએ છીએ પણ એ તો આખા દિવસનો ભાગ્યે જ પા અરધો કલાક થયો ! ચોવીસે કલાક આંખો બંધ કરીને બેસવું કેટલું અકારું છે તે જાણવા માટે આજે હું આંખો બંધ કરીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓરડામાં બેઠો, તો પાંચ મિનિટમાં તો કુતૂહલતાના ત્રાસથી જ હું અકળાઈ ગયો ! એવા એકધારા ચોવીસ કલાક ગાળવા એ કેટલું અકારું હશે ? પડખે વાળાનો રેડિયો સાંભળીને પિતાજીએ એક દિવસ જે આનંદ બતાવ્યો હતો, તે દિવસે જ મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે એક સારામાં સારો 'રેડિયો' પિતાના અંધ જીવનને આધાર આપવા માટે વસાવવો જ વસાવવો. એમાં ઠીક ઠીક ખર્ચ કર્યું હોય તો વારે ઘડીએ આનંદમાં ભંગ થાય તેમ એને પાછો સમો કરાવવા મોકલવો ન પડે. હપ્તા ભગવાન ભરાવી દેશે એમ માનીને, નથી પોસાતું છતાં આ મેં કર્યું છે. આ પિતાએ મારું અપંગ જીવન એક વખત કેટલી બધી મુસ્કેલીઓ વેઠીને જાળવી લીધું હશે એની કલ્પના થતાં, આ ખર્ચો બહુ તો નથી લાગતો પણ આવશ્યક ને અનિવાર્ય લાગે છે.

'એમને આ 'રેડિયો' પાસે બેસીને એ સાંભળતા જ્યારે મેં પહેલવહેલા જોયા ત્યારે એમની મુખમુદ્રા ઉપર વ્યાપી ગયેલો આનંદ જોઈને મને પહેલી વખત જણાયું કે મેં જીવનમાં કાંઈક કર્યું છે.

'એ કાંઈક કર્યાનો આનંદ જ મને મુસ્કેલ સ્થિતિમાં નિભાવી લેશે ! જો કે આ વખતના પગારના પૈસામાંથી આનો હપ્તો ભરતાં દૂધ, શાક ને ઘીમાં ઘણો કાપ મૂકવો પડશે !'

કેશવલાલનું પુત્રહૃદય આંહીં અક્ષરે અક્ષરમાં ઠલવાયું હતું.

પણ કોણ કહેશે કે એનું પગલું સાચું હતું ?

અને કોણ કહેશે કે એનું પગલું ખોટું હતું ?

જ્યાં સુધી કોઈક એવી વ્યવસ્થા ન આવે કે સામાન્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસનું સામાન્ય જીવન, એ ખરા અર્થમાં જીવન બને માટે તમામે તમામ વિશિષ્ટ સાધનોને સામાન્ય બનાવી દેવા ધટે છે. એવી કોઈક વ્યવસ્થા ન આવે ત્યાં સુધી કેશવલાલને કેટલાક મૂરખો ગણાશે, કેટલાક પોચો ગણશે, કોઈ અવ્યવહારુ ગણશે, ધણા વેદિયો માનશે !

અને છતાં એ સાચો છે કે ખોટો એ કોઈ જ નહિ કહી શકે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમાધિ !

ઓરિસ્સાની રતુંબડી ભોંનો રહેનારો એક ગરીબ શિલ્પી આજ મને અચાનક સાંભરી આવે છે. તેની પાસે સમૃદ્ધિમાં સમૃદ્ધિ તેનો હાથ અને માટી. બીજું કાંઈ જ નહિ. એ માટીમાંથી પૂતળાં, આકૃતિઓ વગેરે બનાવતો. પણ એ એવાં અદ્દ્ભુત બનાવતો કે મહાનમાં મહાન શિલ્પી પણ એમનું અનુકરણ કરવામાં ધન્યતા અનુભવે! એની પાસે એવી સિદ્ધિ હતી કે બીજા એનું અનુકરણ જ કરી શકે!

એ પોતે તો માટી જેવો વિનમ્ર. શાંત અને સાદો હતો. લેશ પણ દેખાવ એ કરતો નહિ. એને જોઈને કોઈ કહી શકે નહિ કે આ માણસના હાથમાં આટલી કલા કરામત બેઠી હશે! એને ન જાણનારો તો એને સાદો કુંભાર જ લેખે: એનો ચહેરો પણ એવો, વેષ પણ એવો, રીતભાત પણ એવી.

પણ એની એક બીજી ખૂબી હતી. એના હાથમાંથી જે પ્રતિમાઓ ઊભી થતી—તે ઊભી થતાં વેંત જ જાણે આસપાસની હવાને ફેરવી નાખતી! એક ઓરડો હોય, એમાં બધું એમ ને એમ હોય, પણ જેવો આ ગંગાવતાર શિલ્પી પોતાની પ્રતિમા એમાં ઊભી કરે, કે બધું વાતાવરણ જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે ફેરવાઈ જાય! એ ઓરડો બદલાઈ ગયો લાગે. એવી એની હાથની જાદુગરી હતી! એના હાથમાંથી વર્ષો પહેલાંની પરંપરા અમૃત સ્રોતની માફક આવતી રહેતી. એ જે કાંઈ કરતો, હંસ, હાથ, કમળ, દેવ શારદા, વીણા, કોઈ છુટક મુદ્રા, નાની પ્રતિમા, મોટી મૂર્તિ, એ જે કાંઈ કરતો, તેમાં કોણ જાણે ક્યાંથી, વર્ષો જૂની ભવ્યતાનો જાણે વારસો પ્રગ–ટતો! કેમ જાણે એ પોતે, એ વારસાને સાચવનારો, આ જમાનામાં, એ જમાનાનો, પ્રતિનિધિ હોય!

આ ગંગાવતાર શિલ્પીએ એક વખત કોઈક અજાણી અનામી રમણીનો સુંદર હાથ તૈયાર કર્યો, માત્ર હાથ. કાંડાથી જાણે એ હવામાં કોતરાઈ ગયો હોય તેમ એણે એને પોતાની ભીંતે મૂક્યો. એ હાથમાં એણે એક કમળદાંડી આપી હતી. કમળો બીડાયલાં હતાં. એમની પાંદડીઓમાં ગજબની નાજુક કુમાશ એણે મૂકી હતી. પણ કમળદાંડીને પકડનારી આંગળીઓને તો કવિતાની સોનેરી રૂપેરી સ્વપ્ન–ભાષા એણે આપી હતી! એક સુંદર કંકણ પણ ત્યાં બરાબર કાંડા ઉપર બેઠું હતું. હવામાં બેસી ગયેલો એ હાથ, જાણે હવાના અદશ્ય પડદાની પાછળ ઊભેલી કોઈ અનુપમ સુંદરીનો અકસ્માત એક પળે દેખાઈ ગયેલો હસ્ત હોય એવો જણાતો હતો! કોઈ સુંદરીની મુખમુદ્રા હોય અને કાવ્ય-રસિક કે કલ્પનારસિક, કે અકાવ્ય જિજ્ઞાસુ એ ન ભૂસે, એ વાત સમજાય તેવી હતી. પણ જે સુંદરી બિલકુલ દેખાતી જ ન હતી, તેનો કેવળ હવામાં પ્રગટતો હાથ, આટલો સુંદર લાગે એ તો નવી નવાઈની વાત હતી! એ અંગુ-લિઓમાં ગજબનો ધ્વનિ હતો! ગંગાવતારે હવામાં કોણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે કઈ કલ્પનાસુંદરીને ઊભેલી જોઈને આટલું એનું રૂડું આવું રમણીય બનાવ્યું હશે એમ લાગે! લાગે કે શિલ્પીને કોઈ અનંત રમણીયતાની મૂર્તિએ એક નિમિષમાત્ર દર્શન આપી દીધું છે!

ગંગાવતારની એ હસ્ત શિલ્પાકૃતિ જોઈને કંઈક કવિઓએ કાવ્યો કર્યાં! પણ હાથની તુલનામાં એ કાવ્યો ચૂનાના લીસોટા જેવાં લાગ્યાં! કોઈ રંગીન રેખાવાળાઓએ ચિત્રો કર્યાં. હાથની પડખે, એ ધૂળના ઢેફા જેવાં જણાયાં! શિલ્પીઓએ એ મૃતિકાના હાથને પકડીને, અદૃશ્ય પથ્થરમાં બેસાર્યો હતો એ ખરું, એ જ મૃદુતા આણી હતી, એ ભાષા મૂકી હતી, એ કાવ્યપંક્તિ રેલાવી હતી, એ બધું કર્યું હતું, છતાં ગંગાવતારે જે મૂળ આકૃતિનો આ એક અંશાંશ આપ્યો હતો, એ મૂળ આકૃતિ કોઈ જ આપી શક્યું ન હતું! કોઈ ક્હેતાં કોઈ! કેવળ ગંગાવતારની હસ્તાકૃતિનું અનુકરણ ત્યાં પ્રગટ્યું હતું!

એક વખત એક મોટા અધિકારી આ હાથ જોવા માટે આવ્યા. એમણે એ હાથ જોયો અને એ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા! કલાના એ શોખીન હતા. કલાના ઉત્તેજક હોવાનું પણ એમને મન રહેતું. આ જોતાં એમને લાગ્યું કે જે આકૃતિનો આ હાથ છે, એ આકૃતિ કોઈ અનુપમ સુંદરીની ઝાંખી કરાવે છે! જો એ સુંદરી પોતે પ્રગટે તો આખું વિશ્વ એ જોઈ રહે! અને એ પ્રતિકૃતિ લઈને પોતે જ વિશ્વપ્રદર્શનમાં પ્રગટ થાય! અલબત, આ કુંભારની પ્રતિકૃતિ છે એમ તો એ જણાવે જ, પણ વિશ્વખ્યાતિ અને નામના અને કંચન અને કીર્તિ અને વળી બીજું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ અધિકારને લગતું અનેકગણું આગળ વધી જનારું પગલું, એને મળે! અને કુંભારને પોતે રોટલો આપે! અત્યારે તો એને એના પણ વાંધા હતા!

એ પોતાની જાતને, કલારસિક, કલાપોષક, કલા–હિતેચ્છુ, કલાપ્રગટક, અને બીજું પણ ઘણું માનતા. વાચાળ અતિ હતા. અંગ્રેજીમાં વધારે વાચાળ થઈ શકતા. આંહીં આ એક સાદો કેવળ માટીનો માણસ, કેવળ ધરતીમાં બેસનારો માણસ, કોણ જાણે કયાંથી, કેવી રીતે આવી અનુપમ વસ્તુઓનો સ્વામી બની જતો હતો, પણ છતાં એની શક્તિ સ્થિર હતી, જડ હતી. બધે એ શક્તિને પ્રગટાવવાની શકિત તો પોતાની પાસે હતી. એમાં પોતાને લાભ હતો. આ વિચારથી પ્રેરાઇને એમણે ગંગાવતાર શિલ્પીને રોટલો આપ્યો!

એને કહ્યું કે, આ હાથ જેનો છે, એ આકૃતિને તું સંપૂર્ણ પ્રગટ કરે તો તું કહે તે આપું!

કુંભાર ગંગાવતાર—એને શિલ્પી શું કહેવો?–આ જમાનાના વાચાળ કલારસિક લક્ષ્મીવાનો કે સત્તાધીશો પાસે હરેક શિલ્પી બહુ બહુ તો મોટો કુંભાર છે, બાકી એ કુંભાર તો છે જ–આ ગંગાવતાર કુમ્ભકાર, કુંભારને બદલે કુમ્ભકાર એ થોડી પ્રગતિ છે?-અધિકારી જનની આ વાત સાંભળીને એ ખુશ ખુશ થઈ ગયો. એને તો એ ચિંતા પડી હતી કે કુદરતે એને આ કેવળ માટીની પ્રીતિ કયાંથી અને શા માટે આપી? એ માટી ઉપર એને અનહદ પ્રીતિ હતી; એણે આપ ને અમરતા આપનારી વસ્તુઓ એમાં ભેળવીને, એને પથ્થરના કરતાં પણ વધુ મૂલ્યવાન બનાવવાની તરકીબ શોધી કાઢી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી. છતાં એ માટી એને કેટલીક વખત રોટલો આપતી–તો કેટલીક વખત કહેતી કે આજ તો અપવાસ કરી લે અલ્યા !

એટલે જ્યારે આ પ્રમાણે કાંઈક સ્થિરતા મળ્યાની વાત આવી, ત્યારે એના અંતરમાં આનંદ આનંદ થઇ ગયો ! એને થયું કે આ માણસના હૃદયમાં કોઈ મૂલ્યવાન વિચાર બેઠો છે. તેણે તેને આ સહાય કરવા પ્રેર્યો છે ! તે સ્થિરતા મળવાથી ખુશ ખુશ થઈ ગયો.

[૨]

પણ પેલા અધિકારી જનને તો એની પાસેથી વહેલામાં વહેલી તકે પેલી અદૃશ્ય અનુપમ સુંદરી મેળવી લેવાની હતી ! એમને કલાકાર માટે માન હતું, પણ પોતાની જાત માટે કાંઈ ઓછું માન ન હતું. પોતાના સંસાર વ્યવહાર માટે પણ માન હતું. એટલે એ જ્યારે જ્યારે મળતો ત્યારે ત્યારે એ વાત સંભારતો રહેતો.

શિલ્પી ગંગાવતાર પણ એ અનુપમ સુંદરીને પ્રગટાવવા ઓછો આતુર ન હતો.

અને એણે દિવસોની મહેનત પછી એક દિવસ એને પ્રગટાવી પણ ખરી. પણ જે મધરાતે એ અનુપમ સુંદરી પ્રગટી, ત્યારે કોણ જાણે ક્યાંથી શિલ્પીના હૃદયમાં એક છાનો વિષાદ પણ પ્રગટ્યો ! પોતે નજરો નજર જોઈ શકે તેવો !

એટલો ગાઢ, એટલો ગૂઢ, એટલો ગહન, એટલો ભારે એ વિષાદ શેનો હતો એની તો એને પોતાને પણ ન જાણ હતી. જે એના અંતરમાં સૌન્દર્યની મહારાણી થઇને વસી રહી હતી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેને આમ બહાર પ્રગટાવતાં, ખરી રીતે પ્રયત્નોની ટોચ જોવાથી જેવો અત્યાનંદ પ્રગટે તેવો અત્યાનંદ પ્રગટવો જોઈએ, તે પ્રગટવાને બદલે, ગંગાવતારના દિલમાં તો શોકની એક છાની વાદળી પ્રગટી! એને એની કાંઈ સમજણ ન પડી.

એ તો શિલ્પી હતો. એટલે સુધી એ શિલ્પી હતો, કે દુનિયાના અનેક વ્યવહારો પણ એ કેવળ શિલ્પી તરીકે જ ચલાવી શકતો! એ સાચા શબ્દો પણ એ બોલી શકતો નહિ. જાણે એને જીભ જ ન હતી! એના હાથ પગ જીભ, ઘ્રાણેન્દ્રિય, બધી જ ઇંદ્રિયલીલા કેવળ એની દૃષ્ટિમાં વસી રહેતી! એને એક જ ઇંદ્રિય રહી હતી એમ જ ગણાય! દૃષ્ટિ. એ દૃષ્ટિ વિના બીજી કોઈ રીતે કાંઈ જ જોવા પ્રગટાવવા એ અસમર્થ હતો! એમાં ખૂબી આટલી જ હતી. એની આ અસમર્થતા એ જ એનું સામર્થ્ય હતું!

એટલે આ અચિંત્ય વિષાદ ક્યાંથી આવ્યો તેની પણ તેને સમજણ ન પડી. એ જે કાંઈ હવે જોતો, ફૂલ, પંખી વાદળી, કૌમુદી, હાથ, દૃષ્ટિ, વદન, સ્મિત, જલ, વનરાજિ, ગિરિવર, સુંદરી, વેલી, વૃક્ષ એ જે કાંઈ જોતો, તે દરેકમાં એને આ સુંદરીની છાયા દેખાતી! અને વિષાદ દેખાતો. જાણે કે આ સુંદરી એના હૃદયમાંથી બહાર આવી, અને એની દૃષ્ટિને પણ નવી જ સૃષ્ટિ લાધી!

[૩]

જ્યારે પેલા અધિકારીજને આ શિલ્પાકૃતિ જોઈ ત્યારે એ ઘેલો ઘેલો થઈ ગયો! એટલી મનોહર અકૃત્રિમ આકર્ષક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રમણીયતા ત્યાં પ્રગટી હતી કે એવી રમણીયતા મેળવવા માટે, પૃથ્વીને પાંચ હજાર વર્ષ પાછું જવું પડે! પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાના પૃથ્વીના કોઈક શિશુ સમયની આ રમણીયતા હતી. ત્યાર પછી તો પૃથ્વી મોટી થતી ગઈ હતી, અને એની કૃત્રિમતા પણ વધતી ગઈ હતી. આજ કોઈ આ રમણીયતા આપી શકે જ નહિ. આવી રમણીયતા પ્રગટી શકે જ નહિ. વેદવારાની ઋષિમુનિની ઉષા જેમ વેદવારામાં જ આવે, આજ ન આવે, બરાબર એવો જ આ તાલ હતો. ગંગાવતાર શિલ્પીની આ રમણીયતા આજ કોઈને પણ ન મળે! એ જાણે કે ગંગાવતારની પોતાની જ હતી!

પેલા અધિકારી જનને આ કૃતિ હવે પથ્થરમાં ઉતરાવી લેવી હતી. તો જ એનો વધારે ને વધારે ઉપયોગ થઈ શકે. અને પોતાને જે આગળ વધવાનું હતું તે શક્ય બને!

પણ શિલ્પી ગંગાવતારના દિલમાં એ વાત થતાં હવે જાણે પોતાનું કાંઈ ખોવાઈ જતું હોય તેવું લાગવા મંડ્યું હતું! એને એમ થતું કે એનું કાંઇક સર્વસ્વ કહેવાય તે ચાલ્યું જાય છે! સર્વનું થઈને, અત્યંત સામાન્ય, અત્યંત સામાન્ય એ થઈ જતું હતું! જાણે કે પોતાના હૃદયમાંથી એ ખોવાઈ જતું હતું. અને વેડફાઈ જતું હતું!

ગંગાવતારને એ ગમતું ન હતું. એની એકની એક સ્વપ્નમનોહર સુંદરી—તદ્દન સામાન્ય જનોની આંખો તળે આવે...એનાથી જાણે કે એ ઘા હવે સહન થતો ન હતો!

એનું ચાલે તો એ આવી મનોહર મૂર્તિને પાછી સંકેલીને પોતાની હૃદયગુફામાં બેસારી દે!

શિલ્પીને થતું, કુદરત એક મહાન વડવૃક્ષને જેમ એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાના સરખા બીજમાં સુરક્ષિત રાખી મૂકે છે, બરાબર એ જ રીતે આ પ્રતિમાને પોતે પણ સંગ્રહી લે!

ગંગાવતાર શિલ્પીના હૃદયમાં તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું. એને પોતાની સ્વપ્નમનોહર પ્રતિમાને રાખી મૂકવી હતી. આંહીં જ રાખી મૂકવી હતી. બને તો પાછી એને પોતાના અંતરમાં જ સાચવીને મૂકી દેવી હતી!

અને એના અન્નદાતાને એનો પ્રચાર કરવો હતો!

અને એના પ્રચાર વડે પોતાનો પ્રચાર કરવો હતો!

ગંગાવતાર મનોમંથનમાં પડી ગયો.

[૪]

એ જાણતો હતો કે એક વખત એની આ પ્રતિમા દુનિયાની ધૂળમાં ભળી જશે, પછી એના પૂરતું તો એનું શબ જ એની પાસે હશે! અત્યારે તો એ એની ગજબની ખુમારી છે. એ જ એની શકિત છે. એની અનુપમ આશા છે. એની સુખ દુ:ખ, વિપત્તિ વેદના, સર્વસમયની ધ્રુવ તારિકા છે: એ ત્યાં એના હૃદયમાં બેઠી છે તો એની પળે પળમાં પ્રાણ ધબકે છે. એના વડે તો એ પોતે જે છે તે છે. એને એણે પ્રગટાવી તે ભલે, પણ એને હવે એક એવા માણસને સોંપવી કે જે માણસને મન, એની હજારો વર્ષ પહેલાંની આ સ્વપ્ન-સૌન્દર્ય પરંપરા, એ થોડાંક છાપાં લખાણો માટે છે. ફોટુ પડાવવા માટે છે. હા હો ની વાતો કરવા માટે છે. બે ઘડી વાચાળ વિનોદ માટે છે. આવાં આવાં ક્ષુલ્લક આ યુગને શોભે તેવાં ટાયલાં મારે છે એને આ સોંપવી? આ-હજારો વર્ષ પહેલાંની રમણીયતા, જે એના આત્માને કોઈ અકળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હેતુ માટે કુદરતે પોતે સોંપી લાગે છે. કદાચ જેના પ્રાગટ્ય માટે પૃથ્વી તૈયાર હશે ત્યારે જ એને પ્રગટાવવાનો કુદરતી સંકેત હશે. કોને ખબર છે પણ પોતે એ કુદરતી સંકેતનો એક અદનો વાહક હશે. અને કોણ કહી શકે પણ આ વિષાદ આવ્યો છે, એ પણ આ પ્રતિમાના અંતરમાંથી પ્રગટતો શોક જ નહિ હોય ?

ગંગાવતાર શિલ્પી જીવનના કોણ જાણે કયા અતળ ઊંડાણમાં વિહરી રહ્યો હતો !

પણ એ વિહારને અંતે એણે એક નવી નવાઈની વાત આચરી. એણે એ પ્રતિમાની સામે બેસીને જાણે પોતે એ પીવા માંડી હોય તેમ દૃષ્ટિ વડે પીવા માંડી ! એને એ પોતાના અંતરમાં ઉતારતો ગયો. ઉતારતો જ ગયો. સાંગોપાંગ, આખે આખી, એને પાછી પોતાનામાં સમાવી લેવા એ જાણે ત્યાં સમાધિસ્થ બની ગયો હતો !

અને એને પણ આ અભાન પ્રયત્નનું કાંઈ ભાન રહ્યું નહિ !

જ્યારે એના ખભા ઉપર કોઈના હાથનો સ્પર્શ થયો ત્યારે જ એ ઝબકીને જાગી ગયો.

પેલા અધિકારી જન ત્યાં આવીને ઊભા રહી ગયા હતા.

શિલ્પી ગંગાવતાર સામે અને પ્રતિમા સામે એ પણ જોઈ જ રહ્યા !

'અરે !' એના મનમાં મોટો ધ્રાસકો પડી ગયો. 'પોતે જે પ્રતિમા ગઈ કાલે જોઈ હતી તે શું આ હતી ?

'ના ના, હોય નહિ ! આમાં તો પ્રાણ જ ક્યાં છે ? પોતે ભૂલ ખાધી, કે શિલ્પીએ આ બીજી પ્રતિમા બેસારી કે પોતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાતને પોતે છેતરી કે થયું શું ?'

એમના મનમાં મંથન ચાલ્યું.

પ્રતિમા તો એ જ છે–અને છતાં એ નથી. આ તે શું કહેવાય? પોતાનો આટલો બધો દૃષ્ટિદોષ ? . . . એટલે કે પરીક્ષણ દોષ ? . .

તેણે શિલ્પી સામે જોયું. એના ચહેરામાં ક્યાંય ગુનાની છાંટ ન હતી. અને બીજી રીતે જોતાં પણ પ્રતિમા ફરે તેમ તો હતું જ નહિ. બીજી તૈયાર થાય તેમ પણ હતું નહિ. ફરે તો ખબર પડ્યા વિના રહે તેમ હતું નહિ. પોતે ગઈ કાલે જ આને જોઈ હતી. હમણાં એનું માપ લેવા માટે શિલ્પી પણ આવવાનો હતો. અને છતાં પોતે જે જોઈ હતી, તે પ્રતિમા આંહીં નથી, એ તે શું કહેવાય ?

એને કાંઈ સમજાયું નહિ. તેણે શિલ્પીને ખભાથી હલાવ્યો:

'ગંગાવતાર ! આ એ જ છે ?'

ગંગાવતારે પણ એણે કહ્યું ત્યારે ધારીને પ્રતિમા સામે જોયું અને એ પણ છળી ગયો !

'અરે ! આ એની કૃતિ છે ? હોય નહિ !' તે પણ દિઙ્મૂઢ બની ગયો ! એની પેલી અનુપમ સુંદરી તો ત્યાં હતી જ નહિ !

એના હૃદયમાં પણ ધા પડી ગયો. તેણે બે હાથ જોડ્યા:

'ના, મહારાજ ! આ નહિ !'

'આ નહિ ? ત્યારે ? એ ક્યાં છે? કાંઈ દગો થયો છે ? કોઈ આવ્યું હતું ? કોણ આવ્યું હતું ?'

ગંગાવતારે ડોકું ધૂણાવ્યું: 'આવ્યું કોઈ નથી !'

'પણ તો પછી . . ? શું ખાનગીમાં બીજી તૈયાર થઈ રહી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી. એ તૈયાર કરીને આંહીં મૂકી ? ક્યારે ?'

ગંગાવતારે એ કાને હાથ દીધા : માથું ધૂણાવ્યું. માત્ર એ જ શબ્દ બોલ્યો: 'એવું બને ?.. કદાપિ પણ નહિ...'

અધિકારીને પણ લાગ્યું: 'એ ન બને પણ ત્યારે આ શું થયું ? આ ફેરફાર ક્યાથી ?'

અધિકારીએ બોલાવેલો પથ્થરશિલ્પી એટલીવારમાં આવી રહ્યો હતો. પણ હવે આની પ્રતિકૃતિ ઉતારવાનો કાંઈ અર્થ જ ન હતો. આશ્ચર્ય પામતો અધિકારી ત્યાં અનિર્ણયાત્મક રીતે ઊભો ઊભો, પ્રતિમાની સામે જોઈ રહ્યો હતો !

માપ લીધા વિના જ એ છેવટે ત્યાંથી શિલ્પી સાથે પાછો ફર્યો. પણ એ બારણા બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં ગંગાવતારનાં પગલાં પાછળ આવતાં એણે સાંભળ્યાં: ગંગાવતાર કહી રહ્યો હતો: 'મહારાજ ! એ તો આંહીં છે !'

'આંહીં એટલે ક્યાં ? ક્યાં છે? ત્યારે તમે કેમ કહ્યું નહિ ? કયે ઠેકાણે છે ?'

વિનમ્રતાથી નમીને ગંગાવતારે પોતાના હૃદય ઉપર હાથ મૂકતાં જવાબ વાળ્યો: 'એ તો પાછી આંહીં આવી ગઈ છે મહારાજ ! એને પૃથ્વીની હવા ગમી નહિ !'

શિલ્પીના વાહિયાત જવાબને, ઘેલછાના સ્પર્શની શરૂઆત હોય તેમ એ સાંભળી રહ્યો. અને પછી ઉતાવળે બારણા બહાર નીકળી ગયો.

શિલ્પીના જવાબને વધુ સમજાવતી મીઠી સૂરાવલિ ક્યાંકથી આવી રહી હતી. 'બસો મોરે નયનનમેં નંદલાલા !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધનજી મિસ્ત્રી

ધનજી અને હું સાથે જ હતા. પણ એ ચોથી ગુજરાતીમાં બે વખત નાપાસ થયો, એટલે એના બાપે એને ઉઠાડી લીધો. એની માએ એને તે દિવસે ઉધડો લીધો હતો, એ મને બરાબર સાંભરે છે. 'ઓટીવાર નહિ તો ? ભાઈને ત્યાં હવે પંખો નાખવા રહેજે, પંખો. સાલાં લાકડાનાં છોડિયાં તે ક્યાંય ભણતાં જોયાં છે ? ટાઢે છાંયે બેઠા બેઠા કેવા પંખા ખાવાના મળત, પણ આમાં હોય તો સારું સૂઝે નાં ?' એની માએ કપાળ સામે આંગળી ચીંધી, અને ઉમેર્યું: 'આમાં ભમરડો લખ્યો છે ! જા હવે, બેસી જા લોઢાં ઘસવા ! નથી નિશાળે જવું !'

ધનજીને તો નિશાળ ગઈ એટલે સ્વર્ગ મળી ગયું. એને એટલું જ કામ હતું. એ ભમરડો ફેરવવામાં નંબર 'વન' હતો. કોડિયું રમવામાં એના જેવો કોઈ નહિ. કોઈનું કાંઈ કામ કરવું હોય તો દોડીને કરે. પણ ગણિતનો દાખલો આવ્યો કે ભાઈની માંખ તેલમાં ડૂબે ! એટલે નિશાળ ગઈ એ જાણીને એને તો ભગવાન મળ્યા જેવું થયું.

એ કોઢમાં બેસીને આવડે એવું કામ કરવા મંડ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ કરતાં કરતાં એને એના કામમાં મજા પડવા મંડી. હું તો ગુજરાતી પછી અંગ્રેજી, ને વધુ અંગ્રેજીમાં ડૂબતો ગયો. કાગળ ઉપર એવી નકશી કાઢું કે બે ઘડી સૌ જોઈ રહે !

ધનજી મારે ત્યાં હજી બેસવા આવતો. કોઈક વખત એને ત્યાં હું જતો. મારી કોઈ નકશી ધનજી જોઈ જાય, તો બીજે દિવસે લાકડામાં એવી કરવા યત્ન કરે ! એની ભાષા હાથમાં જ આવે ! લખવામાં નહિ.

પણ એ બધું એના બાપથી છાનું કરતો. એમ કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે એને 'હાર્મોન્યમ' બનાવવાની ગત હાથ ચડવા મંડી.

એવામાં એને ખબર પડી કે 'હાર્મોન્યમ' બનાવવા-વાળા તો પાલીતાણાના ! બાકી બધી વાતું ! એટલે એ પાલીતાણા પહોંચ્યો. એ વખતે એના બાપે મને બોલાવ્યો હતો ને કહ્યું હતું : 'ભાઈ ! તમારો દોસ્ત છે, કાંઈક શિખા-મણ આપો. આમ રખડશે તો કોઈ દી એ પાંદડે નહિ થાય !'

પણ હું ધનજીને શું શિખામણ આપું ? હું મેટ્રિકમાં માંડ માંડ પાસ તો થયો, પણ પછી જ્યાં અરજી કરું ત્યાંથી જવાબ આવે કે આંહીં જગ્યા ખાલી નથી !

ઘરનાં બધાં એમ માને કે મેટ્રિકવાળાને કાંઈ કહેવાય નહિ. ધનજીનો બાપ એમ ધારે કે આ ભાઈ તો રાજમાં કોણ જાણે ક્યાં બેસી જાશે ?

એવામાં વળી એક દી મને કોઈક અમલદારે થોડાંક કાગળિયાંની નકલો કરવા માટે બોલાવ્યો. મારા અક્ષર એણે સારા જોયા, ને સ્વભાવ નરમ ને મૂરખ જેવો દીઠો, એટલે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એણે વિચાર કર્યો કે આ વેઢિયા પેઠે કામ કરે તેવો લાગે છે. એટલે એણે મને કારકુનમાં નોંધી દીધો. તેર રૂપિયા પગાર ઠરાવ્યો. છ આના મકાન ભાડાના મળશે એમ પાછળથી કહ્યું. તેર તો તેર, એમ કહીને હું તો રહી ગયો!

પછી તો હું એ કામને ટેવાઈ ગયો. સવારે ઊઠું. ચા પીઉં. છાપું વાંચું, બધાની સાચી ખોટી વાત કરું. જમું. હાથમાં લાકડી લઈને પાન ચાવતો ચાવતો ઑફિસે જવા નીકળું! સાંજે પાંચે એ જ પ્રમાણે પાન ચાવતો પાછો ફરું! વચ્ચે બે વાગે વરવાજીને ચાની ટબુડી લેવા ઘેર મોકલું!

વખત જતો ગયો તેમ આ જીવન સદતું ગયું. પછી તો સદી ગયું. એવામાં લોકોએ ભેગા થઈને 'લાયબ્રેરી' ખોલી. એટલે તો મારે ઘી કેળાં થઈ પડ્યાં! એક બે નવલકથા લાવું. વાંચું. પાછી આપી આવું. છાપાં જોઉં. સાંજે રેલ્વેની સડકે ફરવા નીકળું. પૂલ ઉપર જઈને ચવાણું લઈ ગયા હોઈએ તો બે ચાર મિત્રો ખાઈએ. ને એમ ને એમ રાત પડે!

ધનજીને એના બાપાના કહેવાથી મેં એક કાગળ તો લખ્યો હતો, પણ એને માટીને ક્યાંય સુખ મળે નહિ! પાલીતાણેથી પણ એ ભાગ્યો. પછી તો એણે છેક આફ્રિકા માથું કાઢ્યું!

હું જ્યારે આંહીં મારી શાંત કારકુની દુનિયાના સ્વર્ગમાં વિહાર કરી રહ્યો હતો, ને વાતોનાં વડાં કરીને આનંદ કરતો હતો, ત્યારે એક વખત ધનજી આફ્રિકાથી ગામમાં પાછો આવતો દેખાયો!

એનો બાપ મરણ પામ્યો હતો ને એ બધું સંભાળવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે આવ્યો હતો.

પછી તો ધનજી આંહીં રહી ગયો. પણ મને નવાઈ લાગી કે એણે 'હારમોન્યમ' બનાવવાની સંપૂર્ણ તાલીમમાંથી એક બીજી તાલીમ પણ મેળવી લીધી હતી. જે વસ્તુને એ સ્પર્શે તે વસ્તુને સુંદર બનાવી મૂકે.

એ તો મને ત્યારે ખબર પડી કે એને ત્યાં ભજન હતાં ને હું એક રાતે ત્યાં ગયો. ધનજી 'હારમોન્યમ' વગાડતો હતો. સરસ વગાડતો હતો. પણ પછી એણે પોતે ભજન ગાયાં, એ પણ સરસ ઢાળમાં ને મેળમાં ગાયાં! ને ભાવથી ગાયાં! મને થયું કે ધનજી પણ કાંઈક જાણતો લાગે છે.

પછી આંહીં કોઢમાં ધનજી બેઠો, તો ત્યાં પણ ઘરાકી જામી. આખો દી કામ કરે. બપોરાં ગાળે ત્યારે ચોપડિયું વાંચે. રાતે ભજન કરે. મોડી રાતે નાતની ચોવટ કરે! એમાંથી એ ડાહ્યો ગણાયો ને એ માણસ એને પૂછવા આવે. એને ત્યાં કોઈ ને કોઈ બેઠું જ હોય! એનો ઓટલો ચોવીશ કલાક ભર્યો રહે!

આફ્રિકા વેઠ્યું હતું. એટલે ધનજી જરાક વાતોચીતોમાં ડાહ્યો થઈ ગયો હતો. એમાંથી એને ગામની બધી પ્રવૃત્તિમાં પૂછાવાનું માન મળ્યું. એટલે તો ધનજીએ ગામની નિશાળ, ગામનો રસ્તો, નેળિયાના થોર, ગામની ખાડ, ગામના ઉકરડા ને એવા કંઈક પ્રશ્નો ઉપાડ્યા! કોઈક બજાણીયાનું ટોળું આવે તો એના ખેલ માટે ધનજીને પૂછાય. ને ગધેડું મર્યું હોય તો પણ ધનજીની સલાહ લેવાય.

હું તો જોતો રહ્યો ત્યાં તો ધનજીની બોલબોલા થવા મંડી. પણ પોતે નરમ એવો કે બધા અમલદારને માન આપે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામ કઢાવે, પણ માન આપીને કામ કઢાવે. ફંડ ફાળા ઉઘરાવે, તો પાછો હિસાબ બહાર પડાવે. નવી નવી વાતો લાવે તો એનો ગામડામાં પેસાય તેવો તોડ બતાવે !

મને નવાઈ લાગે છે કે આ ધનજીને ત્રણ તો વહુ થઈ છે. પહેલી વહુનાં છોકરાં નોખાં છે. બીજી વહુનાં હજી નાનાં છે. ત્રીજીને કાંઈ નથી. પણ એ બધાંને ભેગાં રાખવામાં લોહીનું પાણી કરવું પડે તેમ છે. એક વિધવા બહેન છે. આ બધાંને સાચવતાં સાચવતાં એ આટલું બધું કરે છે શી રીતે? પણ ધનજી તો જ્યારે જુઓ ત્યારે, ભલો પોતે, ભલી પોતાની કોઢ, ભલી ઘરાકી, ને ભલી ત્યાં પોતે જ સ્થાપેલી પોતાની કચેરી !

એ કચેરીમાં સાધુ સંતના સીધાથી માંડીને ગામની નિશાળનાં પગથિયાં સુધરાવવા સુધીનાં બધાં કામ આવે ! ને જાણે નહિ ત્રણ ચોપડી, પણ ધનજી વાતમાં એવો મીઠો કે સૌ એની જ હા એ હા કરે !

મેં એક વખત એને આ વાત કરી, તો હસતાં હસતાં મને કહેઃ 'અરે પણ સા'બ ! તમે જમીને પાન લઈને નીકળતા, ત્યારે અમે તો ખરે તડકે ઢેફાં ભાંગતા એ કેમ ભૂલી જાઓ છો ?' અને પછી ટાઢો ટપકો મૂકતો હોય તેમ કહેઃ 'આ બધી પાન ચાવવા ન ચાવવાની માયા છે, એમ સમજો ને !'

પણ ધનજીની વધારે સમજણ પણ ત્યાં જ મળી ગઈ. હું બેઠો હતો એટલામાં જ એની સૌથી નાની વહુ ફરિયાદ લઈને આવી. 'આ બીજીનાં, આજે મને આવડી આવડી ચોડે છે, પછી હું ફરીશ તો કોઈની નથી હો !' નાની વહુએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાથનો અભિનય બતાવતાં કહ્યું.

ધનજી હસતો હસતો કહે, 'અરે ! પણ ગાંડી ! છોકરાં માને ગાળ્યું નહિ આપે તો કોને કો'કને ગાળ્યું દેવા જાશે? આપે આપે એ તો. આજ તને આપે છે, કાલે મને આપવા મંડશે!' અને પછી પાછી વાતને પોતે ગંભીરાઈથી પણ લેખે છે, એમ બતાવવા તરત મોટેથી બૂમ પાડે: 'અલ્યા એ લખુડા ! આમ આવ તો ઓટીવાર ! તારી માને... અલ્યા !' અને એ વાક્યને અધૂરું રાખીને જ કહે: 'ઠીક લે, ભાઈ આવ્યા છે, તે આજ તો ચા પાણી કરી લાવ! સરસ હો ! મશાલેદાર ! બ્રામણીઆ પાણી વાપરજે હો ! ને જો નાનકડી ! તારો હાથ છે મોટો. ખાંડ બહુ પડે છે, પછી અમને તો જાણે મધનો પૂડો મળ્યો હોય તેવું લાગે છે. એટલે આજ ભલે હાથ જરાક સાંકડો લેખાઈ જાય ! સૌ બોલશે કે કંજુસ છે એટલું નાં? ભલે બોલતા. પણ ચા-નો દી તો સુધરી જાશે. તુલસીનાં પાન ભુલાય નહિ !... અલ્યા લખુડા ! આંહીં આવ તો.....'

પછી લખુડો આવે કે ન આવે, પણ નાનકડી વહુની સફ્લી વાતને જેટલું ધ્યાન ને મહત્ત્વ આપવું ઘટે તેટલું અપાઈ ગયા પછી, ધનજી એ વાતને ફરીને સંભારે પણ નહિ !

આમ આ સંસારમાં ને સંસારમાં રસના સાગર નિહાળતો ને વળી કંટાળ્યા વિના પોતાનું વહાણ હાંકયે જતો ધનજી, મારા મનનો એક કોયડો થઈ ગયો હતો, તેનો ઉકેલ પણ એની આ મીઠાશ ભરી, થોડી મસાલા ભરી, થોડી હાસ્ય છાંટણાં ભરી, વાણીમાંથી મળી ગયો.

અને એની એ વાણી ક્યાં વાતોના વડાં જેવી વાણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી ! કામમાં પણ એ સૌથી પહેલો ઊભો રહેતો !

હું વિચાર કરું છું આ ધનજીએ પણ ઠીક પોતાનું ગાડું ગબડાવ્યું.

ને મારું ગાડું, એ ચીલામાં ચાલે ત્યાં સુધી મારું ગાડું હતું. પણ એમાં જરાક જ આમ કે તેમ ફેરફાર થાય કે તરત જાણે એ પૈડા વિનાનું હતું !

એ તો સારું હતું કે ભગવાને પણ મહેર કરીને એક જ સંતાન આપ્યું હતું, પણ એમાં જો ત્રણ કે ચાર સંતાન હોય ને ચારે ભણતાં હોય, તો મારે વગર લોટ માગ્યે લોટ માગવા જેવું જ થાય તેમ હતું !

ને આ સવાલ તો હજારોનો હતો. હજી મને તો એનું નિરાકરણ સૂઝ્યું નથી. કદાચ કોઈને સૂઝશે પણ નહિ.

એ ગમે તેમ હોય, પણ ધનજીનું એક ચિત્ર મને સાંભર્યું, તે મેં તો આંહીં લખી માર્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધૂમકેતુની 'યુગદર્શન ગ્રંથમાળા'

તુષારબિંદુ

શ્રી. ધૂમકેતુની અનેક રંગભરી રસ કથનિકાઓનાં અવનવાં રૂપ આમાં જોઇ શકાશે લગભગ ૫૫ કૃતિઓ. ત્રણ રૂપિયા

મેઘબિંદુ

શ્રી. ધૂમકેતુની શૈલીના ઉચ્ચતમ શિખરો નિહાળવા માટે આ પુસ્તક જોઈ જવું જોઈએ એમાં કાવ્યમય વાણીમાં ઐતિહાસિક નવલિકાઓ આવે છે. ત્રણ રૂપિયા

પદ્મરેણુ

દ્વિરંગી છપાઈમાં પ્રગટ થયેલ અભિનવ રજકણોનો આ સંગ્રહ ભેટ આપવા માટે સર્વોત્તમ છે. ત્રણ રૂપિયા

રજકણ

શુભ પ્રસંગે ભેટ આપવા લાયક, અત્યંત મનોરમ શૈલીમાં લખાયલાં સુંદર સચિત્ર વિચાર મૌક્તિકોનું પુસ્તક ત્રણ રૂપિયા

જલબિંદુ

ધૂમકેતુની જલબિંદુની ગદ્યશૈલી ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજી સુધી અજોડ રહી છે. એમાં વિરલ પ્રસંગનું મનોરમ નવલિકા જેવું રૂપાંતર પામેલું ભાવનાશીલ સુંદર ગદ્ય છે.
ત્રણ રૂપિયા

પગદંડી

પ્રવાસવર્ણનોનું આ પુસ્તક વાંચનાર ઘડીભર પોતાનું સ્થળ ભૂલી ગિરનાર, નૈનીતાલ, દાર્જિલિંગ, હિમાલય, નર્મદાના આરસ પહાડો, ભુવનેશ્વરમાં વિહરે છે. ચિત્ર ફોટો ત્રીસ.
ત્રણ રૂપિયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ધૂમકેતુ' ની 'યુગદર્શન ગ્રંથમાળા'

[પ્રગટ થયેલી નાની મોટી કૃતિઓ]

તણખા મંડળ પહેલું	૩–૮	હેમચંદ્રાચાર્ય	૨–૮
તણખા મંડળ બીજું	૩–૦	વાચિનીદેવી	૪–૮
તણખા મંડળ ત્રીજું	૩–૦	ચૌલાદેવી	૪–૮
તણખા મંડળ ચોથું	૪–૦	રાજસંન્યાસી	૪–૮
પ્રદીપ	૩–૦	કર્ણાવતી	૪–૮
આકાશદીપ	૩–૦	રાજકન્યા	૪–૮
અવશેષ	૨–૮	જયસિંહ સિદ્ધરાજ	૪–૮
પરિશેષ	૩–૦	[બર્બરકજિષ્ણુ]	
ત્રિભેટો	૩–૦	,, ત્રિભુવનગંડ	૪–૮
અનામિકા	૩–૦	અવંતીનાથ સિદ્ધરાજ	૪–૮
વનછાયા	૩–૦	ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ	૪–૮
મલ્લિકા	૪–૮	રાજર્ષિ કુમારપાળ	૪–૮
જલબિંદુ	૩–૦	નાયિકાદેવી	૪–૮
મેઘબિન્દુ	૩–૦	ઇતિહાસદર્શન	૦–૮
તેજબિંદુ	૩–૦	જીવનપંથ	૪–૮
રાજમુગટ	૩–૦	પડઘા	૦-૧૨
પૃથ્વીશ	૩–૮	પડછાયા	૧–૪
અજિતા	૪–૮	વીર વનરાજ	૧–૦
પરાજય	૪–૮	એકલવ્ય	૦-૧૨
સર્જન ચિંતન	૨–૦	નેપોલિયન	૦–૮
વાતાયન	૨–૮	પરશુરામ	૦–૮
વનરેખા	૩–૦	હ્યુએનસંગ	૦–૮
પ્રતિબિંબ	૩–૦	ઉપનિષદ્ કથાઓ	૨–૦
રજકણ	૩–૦	જ્ઞાનગોષ્ઠિ	૧–૦
પદ્મરેણુ	૩–૦	વડને છાંયડે	૧–૮
ઠંડી ક્રૂરતા (નાટકો)	૧–૮	બોધકથાઓ ૧–૨	૨–૦
પગદંડી	૩–૦	લોક રામાયણ ૧–૨	૩–૦
તુષારબિન્દુ	૩–૦		

શારદા મુદ્રણાલય : અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar